

Х.Муҳаббатов, М.Раҳимов

ГЕОГРАФИЯИ ТОҶИКИСТОН

Китоби дарсӣ
барои синфи **8**

*Мушовараи Вазорати маорифи
Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ кардааст*

ДУШАНБЕ
“СОБИРИЁН”
2009

***Китоби дарсӣ дар доираи гранти Хазинаи
каталитикӣ нашр шудааст***

Хонандаи азиз!

Китоб манбаи донишу маърифат аст, аз он баҳравар шавед
ва онро эҳтиёт намоед. Кӯшиш ба харч диҳед, ки соли
хониши оянда ҳам ин китоб бо намуди аслиаш дастраси
додару хоҳархоятон гардад ва ба онҳо низ хизмат кунад.

Истифодаи иҷоравии китоб:

№	Ному насаби хонанда	Синф	Соли таҳсил	Ҳолати китоб (баҳои китобдор)	
				Аввали соли хониш	Охири соли хониш
1.					
2.					
3.					
4.					
5.					
6.					
7.					

Муҳаббатов Х., Раҳимов М.

ГЕОГРАФИЯИ ТОҶИКИСТОН. Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми
мактаби таҳсилоти умумӣ. – Душанбе, “Собириён“, 2009, 192 саҳифа.

ISBN 978-99947-728-1-0

МУҚАДДИМА

География яке аз илмҳои қадимтарин аст. Калимаи география юнонӣ буда, маънояш тавсифи Замин мебошад. География табиат, аҳоли ва хоҷагии сатҳи кураи Заминро меомӯзад. Аз ин рӯ, географияро аз ҷумлаи илмҳои оид ба сайёраи Замин номидан мумкин аст.

Табиат, аҳоли ва хоҷагии кураи Замин гуногун аст. Табиатро дар ҳолати умумӣ географияи табиӣ ва қисмҳои ҷудогонаи онро илмҳои гуногун таҳқиқ мекунанд; шакл ва ҳаракати Заминро – геодезия ва астрономия, сохти онро геофизика ва геология, атмосфера ва иқлимо – метеорология ва иқлимшиносӣ (климатология), қабати оби Заминро – гидрология, океанология ва глятсиология, аҳоли ва хоҷагии кураи Заминро бошад, илмҳои ҷузъии иқтисодӣ (иқтисодиёти меҳнат, демография, иқтисодиёти саноат, кишоварзӣ, сохтмон, савдо ва ғайра) меомӯзанд. Вазифаи география аз омӯхтани қонуниятҳои ҷойгиршавӣ ва инкишофи унсурҳои табиӣ ва иқтисодии зикршуда дар Замин иборат аст. Аз ин рӯ, ин омӯзиши яққояву алоқаманд бо дигар илмҳо ба амал меояд.

Чунонки мебинем, мавзӯи баҳси география гуногун ва мураккаб аст. Бинобар ин аз рӯйи мақсаду вазифа ба ду қисми калон ҷудо мешавад: географияи табиӣ ва географияи иқтисодӣ.

Географияи табиӣ дар бораи қонуниятҳои тараққиёт ва ҷойгиршавии унсурҳои комплекси табиӣ (релеф, бойигарӣҳои табиӣ, иқлим, хок, наботот ва олами ҳайвонот) кураи Замин ва қисмҳои ҷудогонаи он баҳс мекунад. Он аз ҷумлаи илмҳои табиӣ буда, дар асоси қонунҳои табиат инкишоф меёбад. Географияи табииро ба якчанд қисм тақсим кардан мумкин аст: ландшафтшиносӣ, геоморфология, иқлимшиносӣ, биогеография ва ғайра.

Географияи иқтисодӣ оид ба қонуниятҳои инкишоф ва ҷойгиршавии унсурҳои комплексҳои истеҳсолии мамлакат (аҳоли, саноат, кишоварзӣ, сохтмону савдо, нақлиёт ва ғайра) ва ноҳияҳои алоҳида дар кураи Замин маълумот медиҳад. Аз ин рӯ, он илми ҷамъиятӣ буда, дар асоси қонуниятҳои ҷамъиятӣ амал мекунад. Географияи иқтисодӣ низ ба якчанд қисм тақсим мешавад: географияи аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ, географияи саноат, кишоварзӣ, нақлиёт ва ғайра.

Географияи табиӣ ва иқтисодӣ якҷоя бо ҷузъҳои шон силсилаи илмҳои географиро ташкил медиҳанд. Силсилаи илмҳои географӣ ба дарахти азиме монанд аст, ки аз ду танаи калон иборат буда, ҳар яки он боз аз шохаҳои бисёр таркиб ёфтааст. Ба чунин тарз фаҳмиши илмҳои географӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки география дар ҷараёни инкишофи ҷаҳонии худ (аз сода ба мураккаб, аз маълум ба номаълум ва аз шакли паст ба олӣ) якҷайл ба қисмҳои махсус тақсим шуда, шохаҳои гуногунро ба амал овардааст. Ин қисмҳо бо ҳам зич алоқаманданд ва дар асоси ягонагии томи диалектикӣ (таълимот дар бораи қонунҳои кули инкишофи табиат, ҷамъият ва таффакур) инкишоф меёбанд. Географияи табиӣ ва иқтисодӣ шаклҳои гуногуни ҳаракати материя, қонунияти инкишоф ва ҷойгиршавии онро дар ҷазо меомӯзанд. Аз ин рӯ, географияи табиӣ ва иқтисодиро аз ҳамдигар ҷудо кардан мумкин нест.

Вазифаҳои муҳимтарини географияи иқтисодӣ – омӯхтани инкишоф ва ҷойгир кардани истехсолот дар мавқеи муайян дар шароити мутобиқи муҳити географӣ: омӯхтани таъсири шароити табиӣ ва хусусиятҳои инкишоф ва ҷойгиркунӣ, шакл ва равияҳои истифода намудани унсурҳои табиат ба манфиати ҷамъият буда, ҳалли онҳо зарурати донишҳои географияи табииро талаб менамояд. Географияи табиӣ бошад, ландшафтҳои кураи Заминро на танҳо ба мақсади мушоҳидаи одӣ меомӯзад, балки таъсири онро ба инкишофи ҷамъият ва истифода кардани захираҳои табииро дар истехсолоти моддӣ муайян менамояд. Аз ин ҷиҳат географияи табиӣ ҳам ба донишҳои географияи иқтисодӣ – оид ба инкишоф ва ҷойгир кардани истехсолот, оид ба талаботи нисбат ба бойгариҳои табиӣ доштаи истехсолоти моддӣ эҳтиёҷи калон дорад.

Ҳамин тариқ, ҳодисаҳои табиӣ, ки мавзӯи баҳси географияи табиӣ мебошанд, бо ҳодисаҳои, ки географияи иқтисодӣ меомӯзад, зич алоқаманданд. Инсон бояд алоқамандии унсурҳои табиӣ (ҷинсҳои кӯҳӣ, релеф, хок, об, ҳаво, организми зинда)-ро ҷангоми ташкили меҳнат ва истехсоли неъматҳои моддӣ ба назар гирад. Дар сурати ба ҳисоб нагирифтани қонунҳои табиат аз тарафи инсон табиат аз одамон саҳт «қасос» мегирад.

Одамон ҳамчун унсури табиӣ зери таъсири қонунҳои табиат мебошанд. Аз тарафи дигар, инсон низ ба табиат таъсири хеле калон мерасонад, онро меомӯзад, тағйир медиҳад ва ҳарчи бештар ба манфиати худ истифода мебарад. Дар навбати худ табиат низ ба тараққиёти ҷамъият таъсири калон дорад, вале нақши асосиро

намебозад. Тараққиёти ҷамъият аз рӯи тарзи истеҳсолоти ҷамъиятӣ, муносибатҳои истеҳсолӣ ва дараҷаи инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда муайян карда мешавад. Ин омилҳо дараҷаи таъсири инсонро ба табиат низ муайян мекунанд.

Ин китоби дарсӣ «Географияи Тоҷикистон» ном дошта, аз ду қисм: географияи табиӣ ва иқтисодӣ иборат аст.

Дар қисми аввал табиати Тоҷикистон ва шаклҳои он тасвир ёфтааст. Шумо дар ин қисм бо тазодҳои ҳайратангези табиати ҷумҳурӣ – қуллаҳои барфпӯшу водихои сарсабз, даштҳои хушқу кӯҳсори сербориш, захираҳои сӯзишворию нерӯи фаровони обӣ ва ғайра аз наздик шинос хоҳед шуд.

Қисми дуюми он географияи иқтисодии ҷумҳуриро дарбар мегирад. Дар он оид ба хусусиятҳои инкишоф ва ҷойгиронии қувваҳои истеҳсолкунанда (саноат, кишоварзӣ, нақлиёт, соҳаҳои ғайриистеҳсолӣ), ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурӣ ва робитаҳои берунии он маълумот дода шудааст.

Масъалаҳои географияи табиӣ ва иқтисодии Тоҷикистон на танҳо байни ҳам, балки бо дигар илмҳо, бахусус биология, физика, химия, геология, иқтисодиёт, таърих робитаи ногузастанӣ доранд ва яққоя бо онҳо омӯхта мешаванд. Бояд гуфт, ки донишмандони географияи табиӣ ва иқтисодии Тоҷикистон барои ҳар як сокини ҷумҳурӣ зарур мебошад, зеро донишманде фармудааст: «Надонишмандони хусусиятҳои кишвари худ ва фарқи он аз кишварҳои дигар ин маънои онро дорад, ки ту дар Ватани худ шахси аҷнабӣ (беғона) ҳастӣ».

§ 1. ДАВРАҲОИ ИНКИШОФИ ИЛМҲОИ ГЕОГРАФИ

География дар замонҳои қадим. Чунонки зикр намудем, география аз илмҳои қадимтарин аст. Аввалин донишҳои географӣ дар Мисри Қадим пайдо шудаанд. Ин давра таърихи 5000-соларо дарбар мегирад. Хусусиятҳои муҳими инкишофи илмҳои географӣ дар ин давра аз ҷамъшавии маълумоти географӣ, пайдошавии тахминҳои зирақонаи илмӣ, ки дертар тасдиқи худро ёфтаанд, иборат аст. Донишҳои географӣ дар аввал яққоя бо дигар илмҳо, минбаъд ба тарзи алоҳида (вале бе тақсимшавӣ ба қисмҳо) таракқӣ мекунанд. Дар ин давра кураи Замин ба одамон ҳанӯз пурра маълум набуд ва бисёр ҳодисаҳои табиӣ шарҳи илмӣ наёфта, ғайрирасмӣ менамуданд. Қатъи назар аз ин, дар ин давра бисёр тасаввуроти дурусти география ба вуҷуд омада буданд, ки то ҳол қимати худро гум накардаанд. Чунончи, курашаклии Замин, гуногунии минтақаҳои табиӣ ва тағйирёбандагии сатҳи Заминро баъзе олимони ҳанӯз пеш аз милод эътироф мекарданд.

Олими Юнони Қадим Птолемей (асри II милод) харитани замони худро тартиб дода буд. Харитани ӯ шабакаи градусӣ дошт. Қатъи назар аз камбудии (чунончи, масоҳати хушкӣ аз об зиёд нишон дода шуда буд) он харитаро одамон дар тӯли чордаҳ аср истифода карданд. Мутаассифона, ин тахминҳои зирақонаи илмӣ юнониёни қадим ҳанӯз ба олимони Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна маълум набуд. Дар ин давра донишҳои географии мардумони форсу араб хеле ноқис ва печ дар печ аст. Маълумотиҳои географии дар Авесто ва сарчашмаҳои арабӣ овардашуда хеле маҳдуд ва аксар шакли насри бадеиро доранд. Ҷамъбасти донишҳои географӣ то асри VIII чандон назаррас нест: тавлиди жанри адабӣ дар география, кӯшишҳои аввалин оид ба тасниф кардани донишҳои қадима ва топонимикӣ, ишораҳои муглақ оид ба харита ва географияи иқтисодӣ ва ғайра.

Географияи асримиёнагӣ. Ин давра асрҳои V-XV-и милодро дарбар мегирад. Хусусияти муҳими ин давра он аст, ки тасаввуроти динӣ дар бораи олам ва ҳодисаҳо авҷ гирифта, ҳамаи илмҳо, аз ҷумла география низ таназул мекунад. Ғояҳои пешқадами географияи замони қадим аз тарафи мутаассибони дин саҳт таъқиқ карда шуд. Қатъи назар аз ин, дар ин давра яққанд кашфиёти нав ба амал омаданд. Норманҳо («мардуми шимол») гирду атрофи Баҳри Миёназаминро таҳқиқ карда, Исландия, Гренландия ва

Америкаи Шимолиро (асри VIII-X) кашф намуданд. Арабҳо (асри IX) аз нимҷазираи Пиреней сар карда то Мадагаскар ва Хитойро омӯхтанд. Аз европоиҳо сайёҳи венетсиягӣ Марко Поло ва фарзандони ӯ дар муддати 45 сол (1254-1299) ба Хитой, Мугулистон, Осиёи Чанубӣ саёҳат намуданд.

Асрҳои VIII-XV давраи нашъунамои донишҳои географии форсу арабҳо мебошанд. Дар ин давра олимону сайёҳони форсу араб на танҳо донишҳои географии юнониҳоро такмил доданд, балки бо чандин навовариҳо дар тамаддуни ҷаҳон саҳми босазое гузоштанд. Пеш аз ҳама дар география равияи тасвирий (бадеӣ), математикӣ, (астрономӣ) ва регионалиро инкишоф дода, ба ҳадди камолот расониданд. Инкишофи чунин назарияҳои илмӣ, монанди «гунбази Арина» (меридианаи нулӣ), ҷадвали астрономии «зичи шохӣ», усулҳои муайян кардани арзу тӯли географӣ, тартиб додани харитаҳои гуногун ва «атласи исломӣ» ва ғайра гоյҳои пешқадамтарини илми он замон буданд. Чунончи, назарияи «гунбази Арина» дар кашфи китъаи Америка, мавҷудияи «роҳнамои баҳрӣ» дар бехатарии сафари Васко да Гама саҳми калонро бозидааст. Дар инкишофи илмҳои географии онвақта хизмати олимони форсизабон Ибни Хурдодбех (IX), Насируддини Тусӣ (XIII), Ҳамидуллоҳи Қазвинӣ (XIV) ва дигарон хеле бузург аст. Ин олимони бо мазмуни томи энциклопедистони замони худ буданд.

Дар байни асарҳои он давра «Худудулолам» дар таърихи тамаддуни халқҳои Осиёи Марказӣ мақоми хос дорад. Асари мазкурро муддате пеш дар Бухоро пайдо кардаанд, ки он соли 372 ҳиҷрӣ (982-983) аз тарафи муаллифи номаълум таълиф гардидааст.

Дар ин давра кашфиётҳои географӣ низ авҷ мегирад. Форсу арабҳо дар омӯхтани ҷаҳони онвақта – аз Пиреней то Хитой Мадагаскар ва тартиб додани харитаҳои амиқ саҳми босазое доранд. Саёҳатномаи пуробуранг ва ба тарзи бадеӣ таълифшудаи онҳо, ки қисман нимафсонавӣ аст (Синдбоди дарёгард, Ибни Ваҳб, Салломи Тарҷумон ва ғайра) ҳанӯз ҳам қимати худро гум накардаанд.

Давраи кашфиётҳои бузурги географӣ. Дар охириҳои асри XV ва аввалҳои асри XVI дар бисёр мамлакатҳо муносибатҳои феодалӣ барҳам хӯрда, ҷойи онҳоро муносибатҳои капиталистӣ мегиранд. Истеҳсолоти моддӣ хеле босуръат тараққӣ карда, манбаъҳои нави ашёи хом ва бозорҳои фуруши мол меафзоянд. Ин хусусият

боиси авҷ гирифтани кашфиётҳои географӣ ва ҷамъбасти илмӣ натиҷаи онҳо гардид. Се кашфиёти бузургӣ аввали асри XVI – кашф шудани Америка аз тарафи Христофор Колумб (1492-1504), аз ҷануби Африка ба Ҳиндустон кушода шудани роҳи баҳрӣ (Васко да Гама (1497-1498), саёҳати давриоламии Магеллан (1519-1522) дар инкишофи илми география воқеаҳои муҳим буданд.

Дар асрҳои XVI-XVII аз сайёҳони рус Афанасий Никитин ба Ҳиндустон сафар кард; Ермак (1581-1584), И.Ю.Москвитин (1639), В.Д.Поярков (1643-1646), Е.Д.Хабаров (1647-1650), С.Дежнев (1648) ноҳияҳои Сибирро то гулӯгоҳи Беринг таҳқиқ намуданд.

Чун пештара географияи регионалӣ – қитъавӣ ва таърихӣ топографӣ тараққӣ карда, ба дараҷаи олиии худ мерасанд. Дар ин давра барои инкишофи илмҳои географӣ олимони форсзабон Ҳофизӣ Абӯ (ваф.1430), Алӣ Қӯшчӣ (ваф.1474), Аҳмади Розӣ (1594), Мирзо Ҳасани Шерозӣ (1890), саёҳатномаҳои Абдураззоқи Самарқандӣ (1442), Абдулатифи Шуштарӣ (1758), Иброҳимбеки Мароғай (1905), Ҳочӣ Юсуф ва ғайра саҳми босазое гузоштаанд.

Ҳамин тарик, географияи мардуми форс аз рӯи анъанаҳои арабӣ тараққӣ кунад ҳам, моҳияти ҳоси илмӣ ва маълумоти худро гум накарда, мунтазам такмил ёфтааст. Дар давраҳои охир бо таъсири европоӣ географияи сиёсӣ, иқтисодӣ яқоя бо харитаю атлас ва анвои тасвири инкишоф меёбад.

Давраи нашъунамон илмҳои географӣ аз аввали асри XVIII то замони ҳозираро дарбар мегирад. Дар ин давра дар соҳаи илмҳои географӣ на танҳо кашфи ноҳияҳои нав, балки тадқиқоти илмӣ назариявӣ авҷ мегирад. Хусусияти муҳимтарини инкишофи илмҳои географӣ дар ин давра ҷунинанд:

- Қатъи назар аз инкишофи тасаввуроти материалистӣ оид ба табиат ва унсурҳои он, ҳодисаҳои табиӣ ва шарҳи баъзе масъалаҳо ба қувваи ҷавҳуттабиа нисбат дода мешуданд;

- Географияи тасвирии давраҳои пештара барҳам хӯрда, ҷойи онро таҳлилҳои нисбатан амиқ ва ҳулосаҳои илмӣ мегирад. Хусусиятҳои объективӣ доштани ҳодиса ва воқеаҳои табиӣ дар ҳаракат ва тағйирёбанда будани онҳо эътироф карда мешаванд;

- Баробари инкишофи географияи умумӣ илмҳои ҷузъии географӣ пайдо шуда, тараққӣ мекунанд ва системаи илмҳои географӣ шакл мегирад. Аз ҷумла географияи иқтисодӣ, картографияи илмӣ, иқлимшиносӣ, заминшиносии умумӣ,

географияи хок ва дигар илмҳои чузъии географӣ пайдо шуда, таракқӣ мекунад;

· Омӯхтани ноҳияҳои дохилии материкҳо ва кишварҳои кутбӣ, бахрнавардӣ авҷ мегирад. Доғҳои «сафед» дар харитаи ҷаҳонӣ барҳам меҳӯранд. Муҳимтарин кашфиётҳои ин давра тадқиқи ноҳияҳои марказии Африка (Д.Ливингстон, Стенли, Гумболд ва Бонплан), ноҳияҳои марказии Осиё (П.П.Семёнов, Н.М.Пржевальский, П.К.Козлов, И.М.Мушкетов, В.А.Обручев ва ғайра), саёҳатҳои давриолаӣ (Ҷеймс Кук, Крузенштерн ва Лисянский), кашфшудани Антарктида (Ф.Беллинсгаузен ва М.Лазарев), Қутби Ҷануб (Р.Амундсен) ва Қутби Шимол (Р.Пири) мебошанд;

· Яке аз қомеъҳои бузургтарини илмҳои географӣ дар ин давра ташкилёбии Ҷамъияти географии рус (1845), инкишофи тадқиқоти экспедитсионӣ ва огози омӯхтани илмҳои географӣ дар мактабҳои олии мебошанд.

Дар ин давра дар адабиёти географии форсу тоҷик низ тағйироти кулӣ ба амал омаданд. Пеш аз ҳама ақсар сайёҳон берун аз ҳудуди мамлакат ба Ҳиндустону Европа ва ё Русия сафар мекарданд. Услуби тасвири мамлакатҳо низ саҳеҳтар гардида, хусусияти илмӣ пайдо мекунад. Олимони намоёни ин давра, монанди Ризоқулихон (1800-1871), Муҳаммад Ҳасанхон (ваф. 1896) аввалин мактабҳои олии – дорулфунун ташкил намуда, асарҳои беҳтарини географии Европа (таърихи кашфи Америка, саёҳати Стенли ба Африка, капитан Гетерса ба Қутби Шимол ва ғайра)-ро ба форсӣ тарҷума кардаанд. Соли 1888 Муҳаммад Тақихон аввалин бор «Энсиклопедияи номҳои ҷугрофӣ»-ро (574 саҳифа) якҷоя бо адабиёти истифодашуда тартиб додааст. Китоби Мирзо Ҳасани Шерозӣ оид ба географияи регионалӣ (қитъавӣ) бо номи «Форсномаи Носирӣ» (1890, 700 сах.), глобуси Ҳочӣ Юсуф (1895), асарҳои сечилдаи Мароғай «Саёҳатномаи Иброҳимбек» (1905-1909) ва Масъуди Қайхон «Ҷугрофияи муфассали Эрон» (1933) намунаи асарҳои барҷастаи географӣ мебошанд.

Ин асарҳо ба географияи табиӣ, сиёсӣ, иқтисодӣ бахшида шуда, бо расму харита ва ҷадвалҳо оро дода шудаанд. Дар ин давра адабиёти географии форсу тоҷик аз арабӣ пурра ҷудо шуда, бо таъсири адабиётҳои наватарини европой инкишоф меёбад.

§ 2. ОМУЗИШИ ТАБИАТ ВА ХОЧАГИИ ХАЛҚИ ТОҶИКИСТОН

Тоҷикистон сарзамини ниҳоят қадим ва дорои таърихи чандинҳазорсола аст. Вале доир ба омӯзиши табиат ва хочагии халқи Тоҷикистон дар замони гузашта ҷуз навиштаҷоти сайёҳон ва баъзе маълумотҳои таърихӣ асари алоҳидае нест.

Омӯзиши табиат ва хочагии Тоҷикистон асосан дар нимаи дуюми асари XIX, баъди ба Русия ҳамроҳ шудани Осиеи Миёна оғоз ёфтааст. Бо ташаббуси Академияи илмҳои Русия ва ҷамъиятҳои гуногуни илмӣ (бахусус Ҷамъияти географии Рус) ба Осиеи Миёна, аз ҷумла ба Тоҷикистон чандин экспедицияҳои муваффақона машҳур сохибтаҷриба ба ӯҳда доштанд.

Аввалин бор географияи Тоҷикистон ба тарзи илмӣ аз тарафи олимони рус И.В.Ханников, Г.Е.Грум-Гржимайло, В.Ф.Ошанин, А.Н.Федченко, А.И.Воейков (иклимшинос) омӯхта шудааст. Дар таҳқиқи олами ҳайвонот А.С.Берг, Н.А.Северсов, олами наботот Л.Комаров, В.М.Липский, С.И.Коржинский саҳми босазо гузоштаанд. Тадқиқоти нахустини геологиро дар ҳудуди Тоҷикистон И.В.Мушкетов, А.И.Архангелский, Д.В.Наливкин ва дигарон гузарониданд.

Тадқиқоти васеи географияи Тоҷикистон ба солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ рост меояд.

Давраи шӯравӣ. Ҳанӯз ҷанги гражданин ва амалиёти босмаҷигарӣ пурра ба охир нарасида дар ҳудуди Тоҷикистон экспедицияи тадқиқотӣ бо сарвари Н.Л.Корженевский ба қор сар карда буд. Соли 1923 экспедицияи мазкур ба ноҳияи дурдасти Помир сафар карда, оид ба орография ва шароити табиӣ водии дарёи Танимас ва кӯли Қарокӯл маълумоти пурқимат ҷамъ намуд. Дар асоси ҷамъбасти натиҷаҳо нахустин китоби географӣ бо номи «Тоҷикистон» (соли 1925) навишта шуда буд, ки дар он нисбати релеф, орография ва набототи ҳайвоноти кишвар маълумот дода шудааст.

Академияи илмҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ соли 1928 ба Помир экспедицияи нисбатан калонро ташкил намуд, ки дар ҳаёти он олимони намоёни онвақта Д.И.Шербаков, О.Ю.Шмидт, олимони доктор Р.Финстервалдер ва дигарон иштирок доштанд. Экспедиция қисми шимоли гарбии Помирро, ки тамоман омӯхта нашуда буд, таҳқиқ намуда, яқчанд кӯҳу қаторкӯҳ, даҳҳо қуллаю ағба ва пириҳои навро кашф намуд. Дар баробари кашфиётҳо

хайати экспедитсия қисми баландкӯҳи Помирро дар баландии то 6700 метр ба нақша гирифт.

Бо мақсади таҳқиқи васеи сарзамини тоҷик соли 1932 экспедитсияи нави комплекси Помир ташкил карда шуд, ки сарвари онро ходими калони давлатӣ, академик И.П.Горбунов ба ӯҳда дошт. Дар ҳайати ин экспедитсия олимони машҳури ҷаҳонӣ Н.И.Вавилов, Н.Е.Ферсман, Д.В.Наливкин, С.Ф.Олденбург, Е.Н.Павловский ва дигарон ширкат намуданд. Иштирокчиёни экспедитсия дар як муддати кӯтоҳ қисми зиёди масоҳати ҷумҳуриро тадқиқ карда, дар бораи сохти геологӣ, сарватҳои зеризаминӣ, захираҳои гидроэнергетикӣ, ҳоку наботот, ҷангал ва ғайра маълумоти муҳим ҷамъ карданд. Натиҷаҳои ин экспедитсия дар конференсияи махсуси илмӣ Академияи илмҳои Иттиҳоди Шӯравӣ (Ленинград, 1933) ҷамъбаст карда шуд. Дар ин конференсия масъалаи истифодаи захираҳои бойи табиӣ ва дар асоси он инкишоф додани қувваҳои истеҳсолкунандаи Тоҷикистон мавриди муҳокима қарор гирифт. Ҳангоми ҷамъбасти тадқиқотҳои илмӣ олимони ба таърихи гузаштаи халқи тоҷик ва саҳми он дар инкишофи тамаддуни ҷаҳонӣ диққати махсус доданд.

Баъди чунин экспедитсияҳои илмӣ барои дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон бевосита давом додани тадқиқотҳои илмӣ шароит фароҳам омад. Соли 1934 дар қисми ғарбии Помир стансияи биологӣ таъсис ёфт, ки он аз муассисаҳои доимӣ ва муваққатӣ дар Ҷавшанғоз, Поршнев, Дашт, Чечекта иборат буда, дар як муддати кӯтоҳ бисёр намуди зироат ва растаниҳоро ба иқлими Бадахшон мутобиқ кунонид. Тавассути ин экспедитсия дар пириҳои Федченко стансияи метеорологии (обуҳавосанҷӣ) баландтарини ҷаҳон сохта шуд, ки он минбаъд ба расадхонаи геофизикӣ табдил ёфт.

Дар ин давра дар водии Вахш стансияи таҷрибавӣ таъсис ёфт. Саҳми ин стансия дар омӯختани таркиби хок, обҳои зеризаминӣ, низоми обёрии Вахш ва бартараф намудани оқибати шӯразании заминҳо хеле калон аст.

Соли 1951 дар ҳаёти илмию маданияи Тоҷикистон ҳодисаи муҳиме ба амал омад. Академияи илмҳои Тоҷикистон ташкил ёфт, ки президенти нахустини он устод Айнӣ буд. Дар натиҷаи ин микёси тадқиқотҳо оид ба табиат ва хоҷагии Ҷумҳурии Тоҷикистон ниҳоят васеъ гардид. Дар ин давра аввалин харитаҳои калонмикёси географӣ, геологӣ, геоморфологӣ ва ҳоку олами набототи ҷумҳурий тартиб дода шуданд. Дар омӯзиши табиат ва хоҷагии халқи Ҷумҳурии Тоҷикистон саҳми шӯбаи тадқиқоти

кувваҳои истеҳсолии (СОПС) Академияи илмҳои ҷумҳурӣ бо сарвари академик И.Қ.Нарзикулов хеле калон аст. Бо ташаббуси ин муассиса аввали солҳои 60-ум тадқиқоти махсус оид ба инкишофи қувваҳои истеҳсолии водии Вахш Зарафшон ба анҷом расонида шуд. Дар ин тадқиқот оид ба ҳоку иқлим, захираҳои обӣ, сарватҳои зеризаминӣ, захираҳои заминӣ ҷангал ва масъалаи истифодаи оқилонаи онҳо дастурҳои амиқ дода шудааст.

Дар омӯхтани масъалаҳои географияи Тоҷикистон саҳми олимони намоёни тоҷик И.Қ.Нарзикулов, Қ.Ш.Ҷӯраев, К.В.Станюкович, Ҳ. Оҷилов, М.Н. Нурназаров, М. Раҳимов, Р. Диловаров ва дигарон хеле калон аст.

Ҳодисаи муҳими ҳаёти илмию фарҳангии ҷумҳурӣ – нашри Атласи комплекси географияи Тоҷикистон (соли 1968) мебошад. Дар тартиб додани ин Атлас гайр аз олимони тоҷик даҳҳо мутахассисони бомаҳорати собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ иштирок намуданд. Атлас аз чунин қисматҳо иборат аст: шароит ва захираҳои табиӣ, аҳоли, хоҷагии халқ, илм, маданият, тандурустӣ ва таърих. Дар он оид ба мавқеи географияи релеф, сохти геологӣ, маъданҳои ғойаданок, ҳоку иқлим, захираҳои гидроэнергетикӣ, набототу ҳайвонот, ҷойгиршавии соҳаҳои саноату кишоварзӣ ва нақлиёт маълумоти саҳеҳ оварда шудаанд.

Академияи илмҳои Тоҷикистон соли 1982 асари калонҳаҷми «Тоҷикистон: табиат ва захираҳои табиӣ» - ро аз ҷоп баровард, ки он маҳсули меҳнати босуботи олимони соҳаи илмҳои табиӣ мебошад. Дар он бори аввал доир ба тамоми намуди захираҳои табиӣ ҷумҳурӣ ва роҳҳои истифодаи оқилонаи онҳо дар оянда маълумоти мукаммал дода шудааст.

Сарредаксияи илмӣ Энсиклопедияи миллии тоҷик соли 1984 китоби нави калонҳаҷми «Тоҷикистон» (502 саҳ.)-ро нашр намуд, ки дар он соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ – саноат, кишоварзӣ, нақлиёт, илму маориф, санъат ва ғайра ба тарзи саҳеҳ тасвир шудаанд.

Шӯбаи география ва экологияи Академияи илмҳои Тоҷикистон соли 1990 харитаи «Ландшафтҳои табиӣ Тоҷикистон»-ро бо миқёси 1:750000 ва асари илмӣ – «Ландшафтҳои Тоҷикистон» -ро ба таъриф расонд. Дар ин харита ва асари калонҳаҷм бори аввал аз рӯи ландшафтҳои мавҷуда беҳтар намудани вазъи экологии ҷумҳурӣ баён шудааст.

Ҳамин тариқ, дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ омӯзиши дақиқ ва комплекси табиату хоҷагии халқи Тоҷикистон, нашри асарҳои муҳими илмию калонҳаҷм авҷ гирифт.

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Географияи табиӣ ва иқтисодӣ чиро меомӯзаг?
 2. Системаи илмҳои географӣ гуфта чиро мефаҳмед?
 3. Вазифаҳои муҳимтарини географияи табиӣ ва иқтисодӣ аз чӣ иборат аст? Онҳо аз ҳамдигар чӣ фарқ доранд ва чӣ гуна бо ҳам алоқаманданг?
 4. Кадом давраҳои инкишофи илмҳои географиро медонед?
 5. Хусусиятҳои давраҳои инкишофи илмҳои географиро шарҳ диҳед.
 6. Вазъи географияи форсу тоҷик дар ин давраҳо чӣ гуна буд?
 7. Дар омӯзиши географияи Тоҷикистони тоинқилобӣ саҳми кадом олимонро медонед?
 8. Вазъи омӯзиши табиат ва ҳоҷагии халқи Тоҷикистон дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ чӣ гуна буд?
 9. Кадом олимонро медонед, ки дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар омӯзиши географияи табиӣ ва иқтисодии Тоҷикистон саҳм гузоштаанд?
 10. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ оид ба инкишофи илми география дар Тоҷикистон чӣ гуна тадбирҳо андешида шудаанд?
-

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Асоси илми географияи Тоҷикистонро тадқиқотҳои кадом давра ташкил менамояд?
-

§ 3. Омӯзиши Географияи Тоҷикистон дар давраи истиқлолият

Ба даст овардани истиқлолият дар қатори дигар пешравиҳо барои инкишоф додани илм, аз ҷумла илми география дар Тоҷикистон имконияти калон фароҳам овард. Барои он ки шароити нави сиёсӣ ва гузариш ба иқтисодиёти бозоргонӣ дар назди ҳоҷагии халқи мамлакат вазифаҳои нав ба миён гузошт. Яке аз муҳимтарини онҳо таъмин намудани бехатарии иқтисодӣ мебошад. Ҳал намудани ин масъала ҳаматарафа ва амиқ омӯхтани заминаи табиӣ рушди иқтисодӣ – табиат ва сарватҳои табиӣ ҷумхуриро талаб намуд. Тарафҳои алоҳидаи онро пажӯҳишгоҳҳои соҳавии Академияи илмҳои ҷумҳури таҷдиди назар намуданд.

Дар тадқиқу пешниҳоди истифодаи самараноки захираҳои табиӣ саҳми сарватҳои минералӣ, обӣ, энергетикӣ ва ғайра хеле

зиёд аст. Хусусан ба захираҳои обӣ ва обию барқӣ диққати хос дода шудааст. Тоҷикистон дар миқёси Осиёи Марказӣ дорои захираи калони нерӯи обию барқӣ мебошад. Аз тарафи дигар дар бисёр ноҳияҳои кураи арз минтақаҳои вучуд доранд, ки норасоии захираҳои обию барқӣ, хусусан оби нӯшоқӣ барояшон ба масъалаи аввалиндараҷа табдил ёфтааст.

Маҳз ҳамин масъалаи умумииinsonӣ ва оқилона истифода бурдани сарватҳои обию барқии ҷумҳурӣ Президенти мамлакат Эмомалӣ Раҳмонро водор намуд, ки оид ба он аз минбари Иҷлосияи 54-уми Созмони Милали Муттаҳид (с.1999) баромад намуда, соли 2003-ро соли Оби тоза эълон намояд, ки аз тарафи мамлакатҳои ҷаҳон дастгирӣ ёфт. Ба ин хотир моҳи сентябри соли 2003 дар шаҳри Душанбе форуми байналхалқии «Оби тоза» оғоз гардид ва олимону коршиносон аз мамлакатҳои гуногуни ҷаҳон ин масъаларо ҳаматарафа таҳлил намуданд. Онҳо ҷиддӣ будани ин масъаларо ба инобат гирифта, солҳои 2005 ва 2015-ро ҳамчун марҳалаи «Об барои ҳаёт» баррасӣ намуданд ва давом додани ин иқдоми некро тавсия доданд. Вобаста ба ин дар ҷумҳурӣ барои ҳаматарафа омӯхтану оқилона истифода бурдани захираҳои обию барқии ҷумҳурӣ Институти илмию тадқиқотии Захираи об, гидроэнергетика ва экология ташкил карда шуд. Ҳамаи ин чорабиниҳои миқёси ҷаҳонӣ ва ҷумҳуриявӣ ба пешравии корҳои илмию тадқиқотӣ ва нашр гардидани як қатор асарҳои илмию таълимӣ кӯмак расонид. Соли 2001 китоби М.Раҳимов «Табиат ва сарватҳои табиӣ Тоҷикистон» аз ҷоп баромад, ки он дар мактаб дар равняи «фанҳои табиӣю математикӣ» дар синфи X таълим дода мешавад. Дар фасли Обҳои дохилии ин асар оид ба намуд, захира, истифода, истеъмол ва муҳофизати об маълумоти васеъ дода шудааст. Доир ба масъалаи захира, истифода ва муҳофизати обҳои Тоҷикистон асари илмӣ «Захираи оби Тоҷикистон» (2003) ба таъъ расид, ки онро Академияи илмҳои ҷумҳурӣ ба ҷоп омода намуд. Дигар асарҳои илмӣ, ки ба обҳои дохилии ҷумҳурӣ бахшида шудаанд: Китоби Тоҳиров И.Г., Купай Г.Д. «Захираи обҳои Тоҷикистон» дар 2-ҷилд, 1995; Муҳаббатов Х. «Об манбаи ҳаёт», 2003; Аброров Х. «Тоҷикистон – кишвари кӯлҳои беназир», 2003; Муртазоев У. «Обанборҳои Тоҷикистон ва таъсири онҳо ба ландшафти атроф», 2006 ва ғайра ба шумор мераванд. Дар ин давра силсилаи китобҳои дарсӣ барои мактабҳои олӣ ва миёна низ аз ҷоп баромаданд: С.Худойбердиев, М.Раҳимов «Ҷуғрофияи

Тоҷикистон» (с.2002, барои донишҷӯёни мактабҳои олии), М.Кабутов «Географияи Тоҷикистон» (с.2004), М.Нурназаров, М.Раҳимов «Ҳоҷагии халқи Тоҷикистон» (1994). Соли 2004 атласи мактабӣ барои синфи 8 («Географияи Тоҷикистон») аввалин маротиба дар ҷумҳурӣ аз ҷоп баромад.

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кадом масъала омӯзиши ҳаматарафаи табиат ва сарватҳои табиии Тоҷикистонро талаб намуд?
 2. Барои чӣ дар ҷумҳурии мо ба омӯзиши захираи об ва гидроэнергетика диққати ҷиддӣ дода шудааст?
 3. Кадом баромади Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба тадқиқотҳои географӣ таъсон дод?
-

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Тадқиқотҳои географӣ ба чӣ равона карда шудаанд?
 2. Бигӯед, ки қаламрави Ватанро наомӯхта, рушди онро таъмин намудан мумкин аст?
-

БОБИ I

ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ТОЧИКИСТОН

§ 4. МАВҚЕИ ГЕОГРАФӢ, ҲУДУД ВА ТАҚСИМОТИ МАЪМУРӢ

Агар ба харита назар андозед, нуктаҳои канории Тоҷикистон дар байни арзҳои 36° - 40° ва 41° - 05° –и шимолӣ ва тӯлҳои 67° - 31° ва 75° - 14° -и шарқӣ, дар қисми ҷануби шарқии кӯҳсори Осиёи Миёна воқеъ гардидаанд. Тоҷикистон яке аз ҷумҳуриҳои ҷанубии Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) мебошад (Факат баъзе ноҳияҳои Туркманистон аз он ҷанубтар ҷой гирифтаанд).

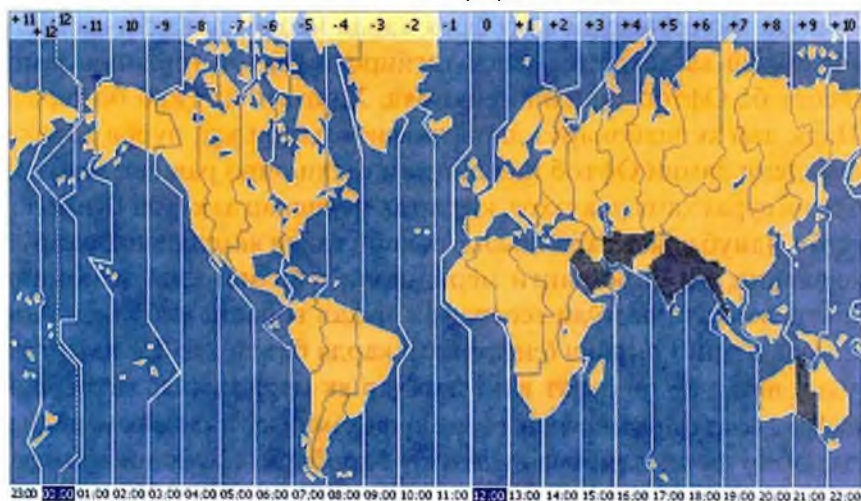
Нуктаҳои канории ҷумҳури: шимолӣ – дар каторкӯҳҳои Қурама, ҷанубӣ – дар водии дарёи Панҷ, ғарбӣ – дар каторкӯҳҳои Зарафшон, шарқӣ – дар каторкӯҳҳои Сарикӯл. Тоҷикистон дар минтақаи мӯътадил, дур аз баҳру уқёнусҳо ҷой гирифтааст; дар ҳамвориҳои он шароити биёбон ҳукмфармост. Дар Ғарб ба худуди ҷумҳури биёбону нимбиёбонҳои пасти Турон даромадаанд, ки тадриҷан ба талу кӯҳдоманҳо бадал мешаванд. Дар Шарқ худуди он ба кӯҳҳои осмонбӯс ва пуштакӯҳҳои Осиёи Марказӣ мувофиқ омада, аз Ғарб ба Шарқ 700 км тӯл кашидааст; дар қисми марказӣ он нисбатан борик (то 350 км) буда, дар шимоли ғарб барҷастагии дарозрӯя дорад.

Масоҳати Тоҷикистон 143,1 ҳаз. км² аст. Ин аз масоҳати якҷояи Юнон, Португалия ва Австрия барин давлатҳо зиёд мебошад. Аз ҷиҳати масоҳат Тоҷикистон дар байни ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна (11 фоизи масоҳат) ҷойи чорумро ишғол мекунад.

Сарҳади Тоҷикистон бисёр печ дар печ буда, дар тӯли чандин асрҳо ташаккул ёфтааст. Дар шимоли ғарб Тоҷикистон бо Ёзбекистон, дар Шимол бо Қирғизистон ҳамхудуд аст. Тоҷикистон дар Ҷануб ба масофаи 1030 км бо Ҷумҳурии Афғонистон ҳамсарҳад мебошад. Сарҳади Тоҷикистон бо Афғонистон соли 1885 муқаррар карда шудааст ва он аз дарёҳои Панҷ ва Ому мегузарад. Дар Шарқ Тоҷикистон ба масофаи 430 км бо Ҷумҳурии Халқии Хитой ҳамсарҳад аст. Сарҳади давлатии сарзамини Тоҷикистон дар қисми ҷануби шарқӣ сарҳади Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил низ ба шумор меравад. Дар ҷануби шарқ Тоҷикистонро аз Ҳиндустон ва Покистон қитъаи бараш аз 15 то 65 км ҷудо мекунад.

Намудҳои вақт. Дар тамоми минтақаҳо, аз ҷумла дар Тоҷикистон се намуди вақт фарқ карда мешавад: вақти маҳаллӣ, минтақавӣ ва декретӣ. Асоси тағйироти вақтро гардиши Замин нисбат ба Офтоб ташкил менамояд. Ҳангоми аз Ғарб ба тарафи Шарқ дар як шабонарӯз дар атрофи меҳвари худ пурра ҳаракат намудани Замин Офтоб пай дар ҳам сатҳи онро равшан мекунад. Дар ин сурат ҳама нуқтаҳои, ки дар як меридиан аз қутби Шимол то қутби Ҷануб воқеъ гардидаанд, соҳиби вақти якхелаи шабонарӯзӣ мешаванд, ки онро вақти меридианӣ, ё ки маҳаллӣ меноманд. Вақти маҳаллӣ ба тӯли географии маҳал вобаста мебошад. Агар аз меридиани Гринвич (сифрӣ) сар карда баъди ҳар 15° хати тӯл гузаронем, дар он сурат вақт дар ҳар як меридиан аз меридиани шафат 1 соат фарқ мекунад, вале барои ҳамаи нуқтаҳои як меридиан тақрибан фарқ намекунад. Аммо баробари афзудани масофаи байни нуқтаҳои дур аз рӯи тӯл ин фарқият меафзояд. Чунин ҳолат барои инкишоф додани хоҷагӣ ва ҳаёти одамон душворӣ ба миён меоварад. Барои бартараф намудани ин номусоидӣ дар ҳамаи мамлакатҳои ҷаҳон вақти минтақавиро қабул намуданд. Барои ин дар асоси шартномаи байналхалқӣ сатҳи кураи Заминро аз рӯи меридианҳо ба 24 минтақаи (тӯли ҳар як минтақа ба 15° баробар аст) соат шартан ҷудо намуданд ва ба қарор омаданд, ки дар доираи ҳар як минтақа вақтро аз рӯи меридиане, ки он аз байни минтақа мегузарад, ҳисоб намоянд. Вақти минтақавии минтақаҳои гуногун мувофиқи тартиби муқарраргардида аз Ғарб ба Шарқ фарқ мекунад. Масалан, вақти маҳаллии шаҳри Душанбе вақти минтақавии 5-ум мебошад, ки онро аз рӯи харитаи минтақаҳои соатӣ муайян кардан мумкин аст. Ин тартиб нишон медиҳад, ки вақти маҳаллии Душанбе аз вақти маҳаллии меридиани сифрӣ 5 соат ва аз вақти маҳаллии минтақаи сеюм 3 соат (ш. Маскав) фарқ менамояд. Бояд донист, ки барои бартараф намудани баъзе норасоиҳо ҳудуди минтақаҳо на ҳама вақт аз рӯи меридианҳо кашида шудаанд (ба харита нигаред). Ҳудуди минтақаҳои соатӣ баъзан аз паҳлӯи шаҳрҳо, ҳудуди ноҳия, вилоят, дарёҳо ва ғайра гузаронида мешаванд. Дар ҷумҳурии мо барои дар рӯзи қорӣ пурра истифода бурдани равшанӣ ва қувваи барқ аз соли 1930 инҷониб вақти декретӣ низ амал мекунад, ки мувофиқи он дар қаламрави ҷумҳурии мо вақти минтақавӣ як соат ба пеш гузаронида шудааст.

ХАРИТАИ МИНТАҚАҲОИ СОАТӢ

..... **ХУДАТОНРО САНЧЕД**

1. Дар қаламрави Тоҷикистон аз кадом намуғҳои вақт истифода мебаранд?
2. Вақти маҳаллӣ чист?
3. Барои чӣ вақти маҳаллӣ дар тӯлҳои гуногун аз якдигар фарқ мекунанд?
4. Қаламрави Тоҷикистон дар кадом минтақаи соатӣ ҷойгир шудааст?
5. Чӣ маҷбур кард, ки мамлакатҳои ҷаҳон вақти минтақавиро қабул карданд?

..... **АЗ НИГОҲИ ШУМО**

1. Ба фикри Шумо барои чӣ ҳудуди минтақаҳои соатӣ мувофиқи меридианҳо гузаронида нашудааст?
 2. Ба ақидаи Шумо аз вақти минтақавӣ ба вақти декретӣ гузаштан чӣ ғоида дорад?
-

Ташаккулёбии сарҳади ҷумҳурӣ. Маълум аст, ки таърихи ташаккулёбии ҳудуд, таҷрибаи таърихӣ, мавқеи географӣ, тарҳи сарҳад, таркиби миллӣ ва дигар омилҳо дар ташаккул ёфтани давлатҳо, аз ҷумла Тоҷикистон таъсир доранд. Таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, ки дар ягонагии давлат, инкишоф ва устуворию пайдории он ба инобат гирифтани ин омилҳо аҳамияти ҷиддӣ

дорад. Дар даврахои тақдирҳалкунандаи халқи мо ва ташаккул ёфтани сарҳаду фазои геополитикии он ин омилҳо ба таври хос таъсир расониданд.

Аммо, аз сабаби он ки тоҷикон ҳамчун халқи қадимтарин бо дигар халку миллатҳо дар як сарзамин ҳаёт ба сар мебурданд, тавачҷӯҳи муттаҳидӣ ва устуворгардии онҳоро бе таҳлили мухтасари таърихи Осиёи Марказӣ баён намудан душвор аст. Дар қаламрави Осиёи Марказӣ, аз он ҷумла Тоҷикистон ҳанӯз пеш аз эраи мо аҳолии маскун шуда буд. Шароити ниҳоят мусоиди табиӣ, сарватҳои ниҳоят бойи маъданӣ, мавқеи географӣ ва геополитикии ин сарзамин диққати ғоратгаронаи сарварони бисёр давлатҳои дуру наздикро ба худ ҷалб менамуд. Ҳанӯз то кашфиётҳои бузурги географӣ ва ба миён омадани роҳҳои байналхалқии савдои баҳрӣ тавассути қаламрави Тоҷикистон роҳи савдои абрешим Шарқро бо Ғарб пайваست мекард. Ҳама тохтутозҳои истилогарон аз ҷануб ва аз шимолу шарқ низ аз сарзамини он мегузашт. Ин буд, ки дар асри VI пеш аз милод асосгузори давлати Ҳахоманишиён Куруш ба ин сарзамин ҳучум овард ва то ҳучуми Искандари Мақдунӣ (соли 334 пеш аз милод) сарзамини Осиёи Марказӣ зери тасарруфи Ҳахоманишиён буд. Баъди ҳучуми Искандари Мақдунӣ дар ин қаламрав давлати Юнону Бохтар ташаккул ёфт. Тақрибан дар байни солҳои 140 ва 130-и то милод аҳолии Бохтар, Сугд бо ҳамроҳии қabilaҳои кўчманчии массагетҳо ба ҳукмронии бисёрсолаи юнониҳо хотима доданд. Баъд дар Бохтар давлати Тоҳириён ташаккул ёфта, бо Сугд ва дигар вилоятҳои Осиёи Марказӣ ба ҳайати давлати Кўшонӣ дохил шуданд. Дар асрҳои V Бохтар, Помир, Сугд ва дигар вилоятҳои Осиёи Марказӣ ба ҳайати иттиҳодияи эфталитҳо шомил гардиданд. Эфталитҳо кўшиш карданд, ки дар заминҳои забткардаи худ як мамлакати мутамарказ ташкил намоянд. Чунин нақша норозигии ҳокимиятдорони маҳаллиро ба миён овард. Дар ин вақт дар Шарқ давлати туркони ҳоконӣ ташаккул ёфт. Онҳо дар асри VI эфталитҳоро шикаст дода, Осиёи Марказиро ба зери тасарруфи худ дароварданд. Дар ин давра қаламрави Осиёи Марказӣ ба якҷанд мулкҳои алоҳида тақсим шуда буд. Ин мулкҳо дар алоҳидагӣ худро аз даҳлати беруна муҳофизат карда наметавонистанд. Ин ҳолат онҳоро водор намуд, ки дар атрофи мулки нисбатан пурқувват муттаҳид шаванд. Аз ҷумла мулкҳои водии дарёҳои Зарафшон, Қашқадарё дар ибтидои асри VII ба атрофи ҳокимияти Самарқанд муттаҳид гардиданд, ки он мулкҳо давлати Сугд меномиданд.

Сарҳадҳои ҷанубии Тоҷикистон, Ўзбекистон ва шимолии Афғонистон ба иттиҳодияи давлати Тоҳириён дохил гардиданд. Ба ин иттиҳодияи давлатӣ инчунин водии Вахш, Ҳисор дохил мешуданд. Дар ин давра дар қаламрави Ёротеппа (Истаравшан) ва Шаҳристон низ мулкҳои пуркувват ташкил ёфта буданд. Ҳокимони давлат ва мулкҳои онвақтаи Осиёи Марказӣ барои ҳалли масъалаҳои бамиёномада ҳар сари чанд вақт дар яке аз шаҳрҳои Хоразм ҷамъ омада, онҳоро зимни якдигарфаҳмӣ ҳал менамуданд, ки яке аз таҷрибаҳои таърихии аҷдодони мо мебошад. Дар асри VIII қаламрави Осиёи Марказиро арабҳо баъди задухӯрдҳои шадиди бардавом забт намуда, ба ҳайати хилофати араб шомил намуданд. Баробари омадани арабҳо онҳо дини исломро ҷорӣ намуданд. Аммо ба ҳама душвориҳои истилои арабҳо нигоҳ накарда тоҷикон забони худро нигоҳ доштанд. Тақрибан аз солҳои 750 сар карда арабҳо бо мақсади ҳокимияти худро дар Мовароуннаҳр мустаҳкам намудан донишмандон ва мулкдорони маҳаллиро ба қорҳои идоракунии давлат ҷалб намуданд. Аммо ин ҷорабинӣ ба ҷойи мустаҳкам намудани ҳукмронии арабҳо, баръакс барои озод шудани қаламрави Осиёи Марказӣ замина тайёр намуд. Дар натиҷа давлати Сомониён ҳамчун давлати мутамаркази тоҷикон дар арсаи ҷаҳонӣ (874-999) ба миён омад. Дар ин давра халқи тоҷик дар натиҷаи муборизаҳои тӯлонӣ амалан истиқлолият ба даст даровард ва соҳиби иқтисодӣ миллӣ, илм ва маданияти пешқадам гардид. Баробари ба сари ҳокимият омадани сулолаи Сомониён ташаккул ёфтани халқи тоҷик ҳамчун миллат ба охир мерасад. Ин давраи гул – гулшукуфии илм, маданият, санъат, савдо, ҳунармандӣ буд. Дар охири асри X дар натиҷаи сушт шудани давлати Сомониён дар Ҳафтрӯд ва дар шарқи Туркистон пурзӯр шудани сулолаи Қарахониҳо, дар шимоли Афғонистон ташкил ёфтани давлати Ғазнавиён таҳдид ба истиқлолияти Сомониён торафт бештар мегардид. Қаламрави Сомониёро Қарахониён ва Ғазнавиён (аз соли 999) тақсим мекунанд. Маҳмуди Ғазнавӣ баъд борҳо ба Ҳиндустон лашкар кашида, аз ҳисоби забт намудани Хоразм, вилоятҳои ҷанубии Тоҷикистон ва Ўзбекистони имрӯза қаламрави худро васеъ намуд. Дар бисёр мавзёҳо қабिलाҳои гуногуни туркзбон, дар байни дарёҳои Сир ва Ому ва паси Каспий бартарӣ пайдо карданд.

Солҳои 1220-1222 қаламрави ҳозираи Осиёи Марказиро мугулҳо забт намуданд. Дар ин давра илм, санъат, маданият ва иқтисодиёт таназзул ёфт. Соли 1370 Мовароуннаҳрро намояндаи яке аз қабिलाҳои омадаи мугул – барлос – Темур ба зери тасарруфи

худ даровард. Вай давлати ниҳоят калонро ташкил намуд. Пойтахти он шаҳри Самарқанд ба яке аз шаҳрҳои зебо ва маркази илму маърифат табдил ёфт. Дар давраи ҳукмронии ӯ шаҳрҳо обод шуданд, иқтисодиёт, аз ҷумла кишоварзӣ ва ҳунармандӣ тараққӣ кард, илму фарҳанг ҳам рӯ ба инкишоф ниҳоданд.

Дар ибтидои асри XVI қабिलाҳои туркони кўчманчӣ, дар қаламрави Қазоқистон аз муборизаи дохилии ворисони Темур истифода бурда, бо сарвари Муҳаммад Шайбониҳон қисми зиёди Осиёи Марказиро забт намуда, ба хешу ақрабо ва ҳаммаслакони худ вилоятҳои алоҳидаи онро тақсим намуданд.

Қабिलाҳои туркони кўчманчӣ дертар номи ўзбекро гирифтанд. Дар ин давра Бухоро пойтахти мамлакат мегардад, ки онро Абдуллоҳон сарварӣ менамуд. Баъди вафоти Абдуллоҳон ҳокимият ба дасти сулолаи Аштархониён гузашт. Баъди аз миён рафтани сулолаи Аштархониён ба сари давлат сулолаи дигари ўзбек – манғитҳо омаданд. Дар давраи ҳукмронии худ сулолаҳои ўзбек дар тамоми қаламрави тасарруфнамудаи худ паҳн шуданд. Дар мулкҳои тоҷикнишин онҳо қисман урфу одат, малакаи хоҷагидорӣ тоҷиконро қабул карда, аз ҳаёти бодиянишинӣ ба ҳаёти муқимӣ гузаштанд. Аз ин вазъияти этникии воҳаҳо гувоҳӣ медиҳад. Дар маркази воҳаҳо – шаҳрҳо асосан аҳолии муқимӣ – тоҷикон ва дар атрофи онҳо дар доманақӯҳҳо ва заминҳои ҳамвор дар қатори тоҷикон қабिलाҳои туркзабон – лақайҳо, қарлукҳо, барлосҳо ва ғайра ҷойгир шуданд.

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Ба сарзамини Осиёи Марказӣ, аз ҷумла ба мулкҳои тоҷикнишин дар давраи пеш аз милод кадом давлатҳо лашкар кашиданд?
2. Баъди хотима ёфтани ҳукмронии юнониҳо дар қаламрави Осиёи Марказӣ кадом давлатҳо ташаккул ёфтанд?
3. Ҳуҷум ва забт намудани ҳудуди Осиёи Марказӣ аз тарафи арабҳо ба ҳаёти халқҳои маҳаллӣ, аз ҷумла тоҷикон чӣ тағйиротҳо ба амал овард?
4. Дар кадом шароит давлати нахустини мутамаркази тоҷикон – Сомониён ташаккул ёфт?
5. Баъди шикаст хӯрдани давлати Сомониён қаламрави он дар байни кадом давлатҳо тақсим гардид?
6. Забт намудани Осиёи Марказӣ аз тарафи муғулҳо ба иқтисодиёт, илму фарҳанг чӣ гуна таъсир расонд?
7. Аз рӯйи матни китоб таҳлил кунед, ки қабिलाҳои ўзбек қаламрави Осиёи Марказиро чӣ тавр тасарруф намуданд?

.....

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Баъди аз байн рафтани Эфталитҳо чӣ зарурат ба миён омад, ки мулкҳои алоҳидаи Мовароуннаҳр муттаҳид шаванд?
 2. Арабҳо барои мустаҳкам намудани хилофат ашрофони маҳаллиро ба роҳбарии қорҳои давлат пешбарӣ намуданд, аммо барои чӣ ин чорабиниҳои арабҳо, баръакс ба озод шудани Мовароуннаҳр замина гузошт?
 3. Бо кадом сабаб дар замони ҳукмронии Маҳмуди Ғазнавӣ қабилаҳои туркзабон дар қаламрави Мовароуннаҳр бартарӣ пайдо карданд?
-

Осиёи Марказиро забт намудани Россиян подшоҳӣ. То ба Осиёи Марказӣ ҳучум овардани русҳо дар ин қаламрав якчанд давлатҳои калон вучуд доштанд. Калонтарини онҳо Бухоро, Қўқанд ва Хива буданд. Ғайр аз ин давлатҳо боз мулкҳои хурди мустақилу ниммустақил ҳам вучуд доштанд. Дар байни давлатҳо ва он мулкҳо доим муноқишаҳо мешуд. Дар натиҷа онҳо мустақилияти худро нигоҳ медоштанд ва ё дар зерӣ асорати ду хонигарии ба ҳам муҳолиф – Бухоро ва Қўқанд мемонданд. Ҳамаи он муноқишаҳо сабабгари суст гардидани хонигарӣҳо ва мулкҳои қаламрави Осиёи Марказӣ гардиданд. Аз парокандагии сиёсӣ ва иқтисодии ин сарзамин сарварони давлатҳои Эрон, Туркия, Англия истифода бурданӣ мешуданд. Бо мақсади забт кардани ин сарзамин онҳо ба ҳар баҳона ҷосусони худро мефиристоданд. Ҳамаи ин кӯшишҳо дар атрофи қаламрави Осиёи Марказӣ Россияро бетараф намегузошт. Россия солҳои 50-уми асри XIX ба Осиёи Марказӣ сар дароварда, солҳои 60-ум амалиётҳои ҳарбиро идома дод. Дар натиҷа хонигарӣҳои Бухоро, Қўқанд ва Хива ба васали (мутеи) Россия табдил ёфтанд. Боқимонда мулкҳои забтгардида ба генералгубернатори Туркистон муттаҳид карда шуда буд. Ба он вилояти Ҳафтрӯд, Сирдарё, Фарғона, Самарқанд ва Паси Каспий дохил мешуданд. Ҳангоми тақсимои маъмурӣ бошад, маскуншавии таърихӣ халқҳо ба инобат гирифта нашуд. Он фақат бо мақсади осон намудани андозгирӣ ва идоракунии ташкил меёфт. Қаламрави Тоҷикистони Шимолӣ бо ҳамин мақсад дар байни вилояти Фарғона (Конибодом ва Исфара), уезди Хучанд (шаҳри Хучанд ва Ёротеппа), уезди Самарқанд (Панҷакент, Фалғар ва

Мастчоҳ) тақсим гардид. Дар давраи Россияи подшоҳӣ иқтисодиёти он ҳудудҳое, ки ба генералгубернатори Туркистон шомил буданд, нисбат ба хонагириҳои Бухоро ва Хива пеш мерафт. Аз Красноводск то Тошкент, Хучанд, Андичон (1870-1899), аз Оренбург ба Тошкент роҳи оҳан сохта шуд. Ислоҳоти замин гузаронида шуд. Ба ҳосилнокии зироатҳо, аз ҷумла пахта аҳамият меодагӣ шуданд. Талабот ба маҳсулоти ҳунармандӣ афзуд. Инқилоби Октябр ва ҷанги шаҳрвандӣ дар Россия муборизаи халқҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла Тоҷикистонро барои истиклолият пурзӯр намуд. Дар натиҷаи мубориза инқилоб аввал дар Тошкент (1917) ва сипас дар тамоми Туркистон, аз ҷумла дар шимоли Тоҷикистон ғалаба кард. Аморати Бухоро ҳокимияти худро то соли 1920 нигоҳ дошт. Баъдтар дар ин ҷо ҳам инқилоб ғалаба кард.

Соли 1924 дар Осиёи Марказӣ тақсимои миллию сарҳадии халқҳои дар ин сарзамин маскуншуда гузаронида шуд. Дар ин чорабинӣ хатоии ҷиддӣ ва сиёсӣ содир гардид. Пантуркистон харитаи этнографии халқҳои муқими сарфи назар карда, тақсимои миллию сарҳадиро ба манфиати худ гузарониданд. Ин тақсимои миллии тамоюли ҳудудӣ надошт. Хусусан суқунати таърихан бавучудодаи халқҳоро дар тақсимои водии Фарғона (дар байни тоҷикон, ўзбекҳо ва қирғизҳо) ва Зарафшон (дар байни тоҷикон ва ўзбекҳо) ба инобат нағрифта, ин водихоро аз рӯи манфиати иқтисодӣ (заминҳои обёришуда) тақсим намуданд. Ҳамин тавр, соли 1924 Ҷумҳурии Тоҷикистон дар ҳайати Ўзбекистон аввал ҳамчун вилоят ва баъд худмухтор шинохта шуд. Соли 1929 Ҳангоми ба Ҷумҳурии Иттифокӣ табдил ёфтани Тоҷикистон он норасоии хеле, ки дар тақсим ва ҷудо кардани қаламрави он руҳ дода буд, қисман ислоҳ карда шуд. Аз ҷумла ҳудуди округи Хучанд (ноҳияҳои Хучанд, Нов, Исфара, Қонибодом ва Ашт), ки аҳолиаш асосан тоҷикон буданд, ба ҳайати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳамроҳ карда шуд. Ҳамин тавр Тоҷикистон ба ҷумҳурии иттифокӣ табдил ёфт. Баъди барҳам хӯрдани Иттиҳоди Шӯравӣ, 9 сентябри соли 1991 Тоҷикистон худро мамлакати соҳибистиклол эълон намуд.

Тақсимои маъмурӣ. Дар Тоҷикистон 2 вилоят, як вилояти мухтор ва 13 ноҳияи тобени марказ /ҷадвали 1/ мавҷуданд. Алҳол дар Тоҷикистон 23 шаҳр вучуд дорад. Шаҳрҳои Сарбанд, Норақ ва Роғун дар соҳили дарёи Вахш сохта шудаанд. Онҳо маркази калони гидроэнергетикии Осиёи Миёна мебошанд.

Тақсимоти маъмурии Тоҷикистон

Номи воҳиди маъмурий	Масоҳат, хаз.км ²	Ноҳияҳо	Шаҳрҳо	Шаҳрак	Пойтахти ҷумҳурӣ ва маркази вилоятҳо
Ҷумҳурии Тоҷикистон	143,1	58,0	17	54,0	Душанбе
аз ҷумла Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон	64,2	7,0	1,0	—	Хоруг
Вилояти Суғд	25,4	14,0	8,0	20,0	Хучанд
Вилояти Хатлон	24,8	24,0	4,0	17,0	Қургонтеппа
Ноҳияҳои тобей марказ	28,7	13,0	4,0	10,0	

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. То ба Осиёи Марказӣ ҳуҷум кардани армияи русҳо дар ин ҷо кадом давлатҳо ва мулкҳо вучуд доштанд?
2. Баъди тасарруф кардани Осиёи Марказӣ Россия кадом қаламравҳоро васал ва кадоми онҳоро ба генералгубернатори Туркистон муттаҳид намуд?
3. Қаламрави Тоҷикистони Шимолиро ба кадом вилоятҳои генералгубернатори Туркистон шомил намуд?
4. Тоҷикистон дар кадом солҳо Ҷумҳурии худмухтор ва иттифоқӣ эълон карда шуд?
5. Аз ҳаритаи собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ мавқеи географии Тоҷикистонро ёбед ва нуқтаҳои канории онро нишон диҳед.
6. Масоҳати Ҷумҳурии Тоҷикистонро бо ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Қирғизистон қиёс кунед. Муайян намоед, ки масоҳати Тоҷикистон аз масоҳати ҳар яке аз ин ҷумҳуриҳо чанд маротиба хурд аст.
7. Мавқеи географии Тоҷикистонро тасвир кунед, хусусиятҳои онро шарҳ диҳед.
8. Аз ҳаритаи Тоҷикистон мавқеи географии деҳа, ноҳия ё шаҳри хурро муайян кунед.
9. Вилояти ноҳияҳои Тоҷикистонро ном баред. Онҳоро аз ҳарита нишон диҳед.

.....

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Барои чӣ ҳукуматдори Россия зери таъсири пантуркистон ҳангоми дар қаламрави Осиёи Марказӣ гузарондани тақсимоти сиёсӣ маъмурӣ ба ҷиҳати этникӣ (миллӣ)-и кишвар эътибор намедаганд?
 2. Ҷумҳурии Иттифоқи эълон кардани Тоҷикистон масъалаи тақсимоти сарҳадиро аз миён бург ё не?
 3. Тақсимоти сиёсӣ маъмуриё, ки баъди инқилоб коммунистон гузарониданд, аз тақсимоти сиёсӣ маъмуриё, ки Россияи подшоҳӣ гузаронида буд, чӣ фарқ дошт?
 4. Барои чӣ вилояти тоҷикнишини Сурхандарёро аз Тоҷикистон ба Ўзбекистон догад?
-

§ 5. ХАРИТАҲО ВА КОР БО ХАРИТА

Мазмун ва аҳамияти харитаҳои географӣ. Ҳама гуна тадқиқоти географӣ аз харита оғоз шуда, бо харита анҷом меёбад. Ин чунин маъно дорад, ки ҳудуди тадқиқшаванда ибтидоан аз рӯйи харита бо диққат омӯхта мешавад, сипас ба мавзеи тадқиқ рафта, маълумоти харитаро аниқ ва пурра мекунад. Сатҳи Замин, аз ҷумла қаламрави тадқиқшавандаро дар харитаҳои географӣ тавассути проексияҳои картографӣ ва аломатҳои шартӣ нишон медиҳанд. Аз ин ҷо одамон дар бораи сатҳи Замин ва қаламрави тадқиқшаванда аз рӯйи харитаҳо тасаввурот ҳосил менамоянд. Харитаҳо дар ҳаёти ҳаррӯза бо мақсадҳои мухталиф истифода бурда мешаванд: дар корҳои илмӣ тадқиқотӣ, баҳрнавардӣ, ҳарбӣ, соҳаҳои хоҷагии халқ. Ин водор менамояд, ки на фақат олимони балки ҳамаи одамон бояд малакаи харитаҳои дошта бошанд. Малакаи харитаҳои чунин маъно надорад, ки дар харита номи шаҳрҳо, дарёҳо, кӯҳҳо, кӯлҳо ва ғайраҳо хонда тавонем. Инро ҳар шахсе, ки ҳарфро хонда метавонад, иҷро карда метавонад. Хонда тавонистани харита чунин маъно дорад, ки дар харита чӣ тавр ин ва ё он кишвар акс ёфтааст, ҳамоно тавр тасаввур карда тавонад. Харитаҳои географиро, чӣ тавре ки қаблан баён намудем, дар соҳаҳои гуногун бо мақсадҳои гуногун истифода мебаранд. Вобаста ба ин онҳоро бо мазмун ва миқёси гуногун тайёр менамоянд.

Тафовути харитаҳо аз рӯйи миқёс. Миқёси харитаҳо гуногун мешавад. Онҳоро, одатан, ба харитаҳои калонмиқёс, миёнамиқёс

ва хурдмиқёс чудо менамоянд. Онҳоро аз «Географияи табиӣ» барои синфи 6, ба хотир оред.

Харитаҳои калонмиқёс дар миқёси аз 1:200 000 калонтар – 1:1000, 1:10 000, 1:25 000, 1:50 000, 1:100 000 тартиб дода мешаванд. Дар чунин харитаҳо маҳал муфасссал тасвир карда мешавад. Онҳоро харитаҳои топографӣ ё ки умумигеографӣ мегӯянд. Ин гурӯҳи харитаҳоро барои корҳои илмӣ, ҳарбӣ, кофтуковҳои геологӣ, сохтмон, роҳсозӣ ва ғайра, ки ҷенкуниҳои дақиқро талаб менамоянд, истифода мебаранд.

Ба харитаҳои миёнамиқёс харитаҳои дохил мешаванд, ки дар миқёси аз 1:200 000 то 1:100 000 тартиб дода шудаанд. Чунин харитаҳо барои тадқиқоти умумӣ гузаронидани масоҳат ва ҳисобкуниҳои начандон дақиқ истифода бурда мешаванд. Онҳоро харитаҳои тавсифию топографӣ меноманд. Ба харитаҳои хурдмиқёс бошад, харитаҳои дохил мешавад, ки дар онҳо сатҳи Замин аз 1:1000000 маротиба хурд нишон дода мешавад. Аз рӯи ин гуна харитаҳо ҳудудҳои фаррохро меомӯзанд, ки бештар дар ҷараёни таълими география истифода бурда мешаванд.

Маводи иловагӣ. Дар ҷараёни тартиб додани харита баробари хурд шудани миқёси он объект ва ҳодисаҳои географӣ пурра тасвир карда намешаванд. Мисол, 1 километри мураббаъ масоҳат дар харита бо миқёси 1:100 – 1 метр, бо миқёси 1:1000 – 1 десиметр, бо миқёси 1:100 000 – 1 сантиметр, бо миқёси 1:100 0000 – миллиметри мураббаъ масоҳат акс карда мешавад. Аз ин ҷо маълум аст, ки дар харита дар миқёси 1:1000 китъаи хурди масоҳат бо пуррагӣ, дар миқёси 1:1000 000 бошад, ҳамчун як нукта тасвир карда мешавад.

Ҷамъбасти картографӣ. Аз мисоли дар боло зикрфта маълум аст, ки дар харитаҳо пурра ва амиқ тасвир ёфтани объект ва ҳодисаҳои географӣ ба калонӣ ва хурдии миқёс вобаста мебошад. Қатъи назар аз ин, дар харитаҳои калонмиқёс ҳам маҳалро ҳаматарафа пурра тавсиф намудан душвор аст. Бинобар ин ҳангоми тартиб додани харитаҳо аввал ҳамон объектҳоро интиҳоб менамоянд, ки ба миқёс мувофиқ ояд ва он барои маҳали дар харита тавсифшаванда объекти муҳим ба ҳисоб равад. Дар харитаҳои калонмиқёс объектҳо муфасссалтар тавсиф карда мешаванд, аммо дар харитаҳои хурдмиқёс бисёр объектҳо истисно ва бо ҳам якҷоя карда мешаванд. Аз ин ҷо интиҳоб ва ҷамъбасти объектҳои географиро, ки мувофиқи миқёс дар харита тасвир карда мешаванд, генерализатсияи картографӣ (ҷамъбасти картографӣ) меноманд.

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Барои чӣ ҳама гуна тадқиқоти географӣ аз харита оғоз ёфта, бо харита ба охир мерасад?
 2. Объектҳои географӣ ҳазорҳо километр дур воқеъ гардиданд, дар бораи онҳо одамон аз рӯи чӣ тасаввурот ҳосил мекунанд?
 3. Харитаро хонда тавоништан чӣ маъно дорад?
 4. Харитаҳои калонмиқёс, миёнамиқёс ва хурдмиқёсро муқоиса намоед ва гӯед, ки кадоми онҳо унсурҳои табиат ва объектҳои иқтисодию иҷтимоиро амиқ ва муфасссал тасвир мекунанд?
-

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Ба андешаи Шумо дониши картографӣ барои пешрафти кадом соҳаҳо омили муҳим ба ҳисоб меравад?
 2. Ба фикри Шумо ҷамъбасти картографӣ барои чӣ зарур аст?
 3. Ба ақидаи Шумо ҳангоми тартиб додани харитаҳо аввал кадом объектҳоро интихоб мекунанд ва барои чӣ?
 4. Бигӯед, ки донишҳои картографӣ барои афсарони артиши миллӣ заруранд ё не? Онҳо кадом намуди харитаҳоро бештар истифода мебаранд?
-

Аломатҳои шартӣ. Барои дар харитаҳо тасвир кардани объекту ҳодисаҳои географӣ аз аломатҳои шартии махсус истифода мебаранд. Шарҳи он дар тавзеҳи харита дода мешавад. Аз худ намудани он калидест барои хондани харита.

Аломатҳои шартӣ, ки дар тавзеҳи нишон дода мешаванд, ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: контурӣ (тарҳӣ), хаттӣ ва ғайримикёсӣ. Бо аломатҳои шартии контурӣ масоҳати ҷангал, ботлоқ, кӯл, маҳаллаи шаҳрҳо, бо аломатҳои шартии хаттӣ дарё, ҷӯй, сарҳад, канал, роҳ ва ғайра ифода карда мешаванд. Аломатҳои шартиро, ки ба микёси харита мутобиқат намекунанд, аломатҳои шартии ғайримикёсӣ мегӯянд. Бо ин намуди аломатҳои шартӣ дар харитаҳои калон ва миёнамиқёс заводи фабрика, осебу истгоҳҳои барқӣ, ёдгориҳои табиӣ, таърихӣ ва ғайра нишон дода мешаванд. Онҳо расм ва ё шаклҳои одии геометрӣ буда, ба шакли объектҳои дар харита аксёфта шабоҳат доранд.

Ғайр аз аломатҳои шартии таҳлилӣ, инчунин аломатҳои шартии самтмуайянкунанда ва тафсирий вучуд доранд. Онҳо

дар харита тавсифи объектҳоро комил менамоянд. Ба чунин аломатҳои шартӣ акрабаки нишондиҳандаи самти ҷараёни дарё, ҳаракати бод, акси дарахте, ки дар бешазор бартарӣ дорад (пахнбарг ва ё сузанбарг), дохил мешавад. Бар хилофи харитаҳои умумигеографӣ дар харитаҳои мавзӯӣ (соҳавӣ) дигар шаклҳои тасвири объектҳои географиро истифода мебаранд. Яке аз онҳо тасвири рангаи харита_мебошад. Бо ин усул сарҳадҳои алоҳида аз якдигар фарқ карда мешаванд. Ҳар як ҳудудро бо ранги алоҳида тасвир менамоянд. Мисол, харитаи сиёсии ҷаҳон ва харитаи сиёсии маъмурии мамлакатҳои алоҳида, аз ҷумла Тоҷикистон. Ин усул дар тартиб додани харитаи хок, наботот, сохти геологӣ, тектоникӣ истифода бурда мешавад. Баландиҳои якхелаи сатҳи Замиро дар харитаи табиӣ бо изоҳатҳо ифода менамоянд. Чуқуриҳои якхелаи зери баҳр ва укёнусро бошад, бо изобатҳо тасвир мекунанд. Дар харитаи иқлимӣ ҳарорати якхелаи кишварҳои гуногунро бо изотермҳо бо ҳам пайваست менамоянд. Хатҳои ҳаракатро дар харитаи нақлиёт барои ишора намудани самтҳои ҳаракати нақлиёт истифода мебаранд.

Проексияҳои картографӣ. Проексияҳои картографӣ воситае мебошанд, ки бо усулҳои риёзӣ сатҳи Замиро дар харита тасвир менамоянд. Вобаста ба вазифа ва таъиноти харитаҳо дар тартиб додани онҳо намудҳои гуногуни проексияҳо истифода мешаванд. Мисол, барои тартиб додани харитаҳои баҳрнавардӣ аз проексияҳои баробаркунҷ истифода мебаранд. Ба он хотир, ки кунҷи ченкардашудаи ин харитаҳо ба кунҷи маҳале, ки киштии ҳаракат мекунад, бояд мувофиқ бошад. Барои ҳамин дар ин харитаҳо таҳрифоти кунҷҳо бартарарф карда шудааст. Таҳрифоти дарозӣ, масоҳат ва ғайра боқӣ мемонад. Баъзе амалиётҳо талаб менамоянд, ки дар харита масоҳат таҳриф наёбад. Мисол, масоҳати материкҳо, баҳрҳо, укёнусҳо, давлатҳо ва амсоли инҳо. Проексияе, ки ба ин талабот ҷавоб медиҳад, онро проексияи баробармайдон мегӯянд. Харитаҳое, ки дар онҳо кам ҳам бошад, ҳамаи намуди таҳрифот дида мешаванд, дар асоси проексияи ихтиёрӣ тартиб дода мешаванд. Аз ин ҷо вобаста ба талабот проексияи картографӣ баробаркунҷа, баробармайдон ва ихтиёрӣ мешавад.

Муайян намудани таҳриф дар харита. Ҳангоми тасвири сатҳи Замин дар харита чор намуди таҳриф ба миён меояд. Таҳрифи кунҷҳо, дарозии хатҳо, масоҳат (майдон), шаклҳои геометрии

объектҳои географӣ, ки дар харита тасвир карда шудаанд. Каму зиёдии таҳриф дар харитаҳо ба калон ва хурдии сатҳи тасвирёфтаи Замин вобаста мебошад. Аз ҳамин сабаб таҳриф дар харитаҳои хурдмиқёс зиёд буда, дар харитаҳои калонмиқёс ва миёнамиқёс амалан мушоҳида карда намешавад. Барои муайян намудани таҳриф аз ҳама роҳи осон муқоиса намудани шабакаи картографии харита бо шабакаи картографии глобус мебошад. Меридианҳои глобус дар байни худ баробар мебошанд. Онҳоро хатҳои мутавозеъ дар зери кунҷи рост бурида мегузаранд. Дар глобус дарозии камони 1° меридиан дар ҳама қисми он тақрибан ба 111 километр баробар мебошад. Хатҳои мутавозеъ аз якдигар дар масофаи якхела ҷойгир шудаанд. Вобаста ба ин катакҳои шабакаи градусӣ байни хатҳои мутавозеи ҳамсоя шакл ва ҳаҷми якхела доранд. Онҳо аз хати устуво ба самти шимол ва ҷануб ҳаҷман торафт хурд ва танг мешаванд. Дар харитаҳо бошад, ҳаҷм ва шакли катакҳои байни хатҳои мутавозеи ҳамсоя ва порчаҳои меридианҳо як хел нестанд. Ин дар харитаҳо аз мавҷуд будани таҳрифи шакл ва масоҳат гувоҳӣ медиҳад.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Аломатҳои шартӣ дар харита барои чӣ заруранд?
2. Аломатҳои шартӣ ба чанд гурӯҳ тақсим мешаванд ва аз якдигар чӣ фарқ доранд?
3. Аз тавзеҳи харита намудҳои аломатҳои шартиро нишон диҳед.

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Ба фикри Шумо дар харитаҳои умумигеографӣ ва мавзӯӣ як хел аломатҳои шартиро истифода мебаранд ё не? Агар фарқ кунанд, онҳоро шарҳ диҳед.
2. Ба фикри Шумо барои шакли кураи Заминро ба ҳамворӣ (харита) табдил додан чӣ зарур аст?
3. Бигӯед, ки дар харитаҳои хурдмиқёс барои чӣ таҳрифот дода мешаванд?
4. Ба фикри Шумо таҳрифотро аз харитаҳо тамоман бартараф кардан мумкин ё не?
5. Таҳрифро дар харита чӣ тавр муайян мекунанд?
6. Таҳриф дар кадом намуди харитаҳо (аз рӯйи миқёс) зиёд аст ва дар кадоме онҳо мушоҳида карда намешавад?

Харитаҳои топографӣ. Харитаҳои топографӣ ба харитаҳои калонмиқёси умумигеографӣ мансубанд. Дар чунин харитаҳо объектҳои табиӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ дақиқ ва муфасссал нишон дода мешаванд. Одатан, онҳо дар миқёси 1:500 – 1:100 000 тартиб дода мешаванд. Аммо харитаҳои тафсирию топографӣ дар миқёси 1:200 000 – 1:1 000 000 сохта мешаванд. Онҳоро асосан бо усули харитасозӣ тартиб медиҳанд. Барои ченкуниҳои амиқ ва муайян намудани мавқеи ҳақиқии объектҳои географӣ тартиб додани харитаҳои топографии калонтарин зарур аст. Ба ин мақсад харитаи миқёсаш 1:100 000 – ро аз сари нав бо меридиан ва хатҳои мутавозеъ такроран тақсим мекунем. Дар натиҷа харитаҳои топографии миқёсашон калонтарин ҳосил мешаванд.

Тасвир ва омӯхтани релеф дар харитаи топографӣ. Ноҳамвориҳои сатҳи хушкӣ, ки онро релеф мегӯем, яке аз унсурҳои асосии табиат ба ҳисоб меравад. Гуногунии шаклҳои он хусусияти дигар унсурҳои табиӣ ва иқтисодӣ (гуногунии иқлим, паҳншавии хок, наботот, ҷойгиршавии роҳҳо, соҳаҳои кишоварзӣ, корхонаҳои саноатӣ, маҳалҳои аҳолинишин ва ғайра) –ро муайян мекунанд.

Ин аз рӯи харитаҳои калонмиқёс ҳаматарафа омӯхтани релефро талаб менамояд. Бе ин амалиёт шаклҳои гуногуни релеф (кӯҳҳо, доманакӯҳҳо, адирҳо, ҳамвориҳо ва ғайра) –ро мувофиқи талаботи хоҷагӣ истифода бурдан душвор аст. Ба ин мақсад дар харитаҳои топографӣ релефро бо хатҳои уфуқӣ, ё ки изогипсҳо (хатҳои, ки баландии якхеларо пайваст мекунанд) тасвир менамоянд. Хатҳои уфуқӣ дар табиат дар натиҷаи дар фосилаи муайяни масоҳат фарқ намудани баландӣ ҳосил мешаванд. Онро баландии бурриш (марзӣ) мегӯянд. Ҳар як фосилаи фарқияти баландӣ як баландии бурришро ба миён меоварад. Мисол, дар ҳудуди ҳамворию доманакӯҳ, ҳамворию адир, миёнакӯҳ, баландкӯҳ байни ҳамвориҳои баландиашон гуногун ва ғайра. Аз ин ҷо фарқияти баландии хатҳои уфуқӣ ба баландии бурриш баробар мебошад. Агар дар харита хатҳои уфуқӣ ҳар қадар зич ҷойгир шуда бошанд, маҳал ҳамон қадар баланд буда, нишебии он аз ҳад ростфаромада мебошад. Донистани ин ҳолатҳо ба мо имконият медиҳад, ки аз рӯи хатҳои уфуқӣ баландӣ ва нишебии як маҳали сатҳи Заминро аз рӯи тарзи ҷойгиршавии (зич ё васеъ) як хати уфуқӣ нисбат ба дигараш муайян намоем. Ба ин мақсад дар самти ҷанубии чорҷубаи харитаҳои топографӣ баландии бурриши релеф ва ҷадвали баландиҳо ҷойгир карда шудааст. Баландии мутлақ (аз

сатҳи баҳр) дар харитаҳои калонмиқёс, миёнамиқёс ва хурдмиқёси қаламрави собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, аз он ҷумла Тоҷикистон аз сатҳи Баҳри Балтик ҳисоб карда шудааст. Барои омӯхтани релефи дар харитаҳои топографӣ тавсифёфта аломатҳоеро, ки тавассути онҳо самт, моилии нишебӣҳо, ноҳамвории маҳал, баландии нуқтаҳо нисбат ба сатҳи баҳр ва баландии як нуқта нисбат ба дигарашро ифода менамоянд, бояд хуб донист. Мисол, агар самти нишебӣ дар харита нишон дода нашуда бошад, аз рӯи шакли хатҳои уфуқӣ кӯҳро аз чуқурӣ фарқ кардан душвор аст. Аз ҳамин сабаб ҳангоми дар харита гузаронидани хатҳои уфуқӣ барои ифода намудани самти нишебӣ ба хатҳои уфуқӣ амудӣ хати кӯтоҳ кашида мешавад, ки онро бергштрих меноманд. Тавассути нишондиҳандаҳои ададӣ баландии хатҳои уфуқӣ ва нишонаҳои нуқтаи баландӣ – баландии онҳоро аз сатҳи баҳр нишон медиҳанд.

Дар поёни харитаҳои топографӣ барои муайян намудани майлони нишебӣҳо чадвали ададҳо тартиб дода шудааст. Дар поёни ин чадвал майлони нишебӣҳо бо дараҷа ва дар хатҳои нисбат ба асос амудӣ кашида мувофиқи миқёси харита масофаи байни хатҳои уфуқӣ ишора карда шудаанд, ки тавассути онҳо майлони нишебӣҳо аз рӯи харитаҳои топографӣ муайян карда мешаванд.

Тасвири релеф дар харитаҳои хурдмиқёс. Тасвири релеф дар харитаҳои хурдмиқёс аз харитаҳои калонмиқёс (топографӣ) фарқ мекунад. Дар онҳо объектҳои географӣ муфассал акс намеёбанд. Бисёри онҳо истисно ва якҷоя карда мешаванд. Бо ҳамин мақсад баландии марзаи бурришро афзун ва хатҳои уфуқиро умумӣ (яъне якҷанд зинаи баландиро якҷоя) менамоянд. Аз рӯи чунин хатҳои уфуқӣ фақат дар бораи баландии мутлақ нисбии нуқтаҳои сатҳи Замин ва моилии нишебӣҳо маълумот гирифтани мумкин аст. Дигар фарқияти харитаҳои хурдмиқёс аз харитаҳои топографӣ дар он аст, ки баландии маҳалро бо хатҳои уфуқӣ ва масофаи байни онҳоро бо усули рангунӣ тасвир мекунад. Яъне дар онҳо фарқияти зинаҳои баландӣ ҳам бо хатҳои уфуқӣ ва ҳам бо ранг ифода карда мешаванд. Дар ин сурат фазои байни хатҳои уфуқии пастию пастхамиҳо ифодакунанда дар харитаҳои табиӣ бо ранги сабзи гуногунтобиш, адир, доманакӯҳ ва баландкӯҳҳо бо рангҳои зард, норинҷӣ ва қаҳвагӣ ранг карда мешаванд. Ивазшавии рангҳо аз сатҳи баҳр ба тарафи қуллаи кӯҳҳо аз тадриҷан баланд шудани сатҳи маҳал гувоҳӣ медиҳад. Бо ҳамин усул чуқурии баҳро укёнушо низ дар харитаҳо ифода карда мешаванд. Яъне чуқуриҳои гуногуни

якхеларо бо изобатҳо (хатҳои чуқуриашон якхела) пайваст намуда, фазои байни онҳоро бо ранги кабудӣ тобишҳои гуногундошта ифода мекунанд. Зинаҳои баландӣ ва чуқуриро ҳамчун чадвал тартиб дода, дар поёни харитаҳо бо дигар аломатҳои шартӣ якҷоя тасвир менамоянд. Аз рӯйи харитаҳои табиӣ, ки дар онҳо релефи сатҳи Замин тасвир гардидааст, на фақат баландии хатҳои уфуқӣ, нуқтаҳо ва моилии нишебиро муайян мекунанд, инчунин аз рӯйи онҳо бо мақсадҳои гуногун профили (бурриши) релефи маҳалро тартиб медиҳанд. Мисол, барои муайян намудани фарқияти қаламрави наботот, хок, чинсҳои кӯҳӣ профили геоботаникӣ, хок, геологӣ тартиб медиҳанд. Профили релефро ҳангоми ба нақша гирифтани сохтмони нақб (тунел), рӯди сунъӣ, роҳҳо низ омода месозанд. Профили муфассал аз рӯйи харитаҳои калонмиқёс (топографӣ) ва тавсифӣ бошад аз рӯйи харитаҳои табиӣ хурдмиқёс сохта мешавад. Барои тартиб додани профили релефи маҳал аввал дар байни ду нуқтае, ки дар харита аз якдигар дар масофаи дур воқеъ гардидаанд, як хат кашида, нуқтаҳоро бо ҳарфҳои А ва Б ишора менамоем. Баъд як чадвал месозем, дар он ҷо баландии нуқтаҳо ба ҳисоби метр ва дар харита ба ҳисоби сантиметр мувофиқи ҳар як нуқта навишта мешавад. Дар асоси маълумотҳои чадвал профилиро месозем. Барои ин ду миқёс интихоб мекунем (уфуқӣ ва амудӣ). Сипас дар рӯйи вараки катакдор мувофиқи миқёси харита дарозии хатеро, ки дар харита нуқтаҳои А ва Б-ро пайваст намудааст, бе тағйир айнан мегузaronем. Баъд аз ин аз тарафи чап ба он амудӣ як хат мекашем. Мувофиқи миқёси амудӣ дар хати амудӣ нишондоди баландии нуқтаҳо дар хати уфуқӣ (А ва Б) кашида шавад, мувофиқи миқёси уфуқӣ натиҷаи ченкунӣ байни нуқтаҳо гузошта мешавад. Дар он ҷое, ки нуқтаҳои бурриш ҳосил шудаанд, онҳоро бо хати қас пайваст менамоем.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. *Харитаҳои топографиро бо кадом мақсадҳо истифода мекунанд?*
2. *Дар харитаҳои топографӣ ноҳамвориҳоро бо чӣ ифода мекунанд?*
3. *Самти нишебиро дар харитаҳо бо чӣ ифода мекунанд?*
4. *Дар харитаи топографӣ чадвали ағдаҳо барои чӣ тартиб дода шудаанд?*
5. *Тасвири релеф дар харитаҳои хурдмиқёс аз харитаҳои топографӣ чӣ фарқ дорад?*
6. *Профили релефро бо кадом мақсадҳо тартиб медиҳанд?*

.....

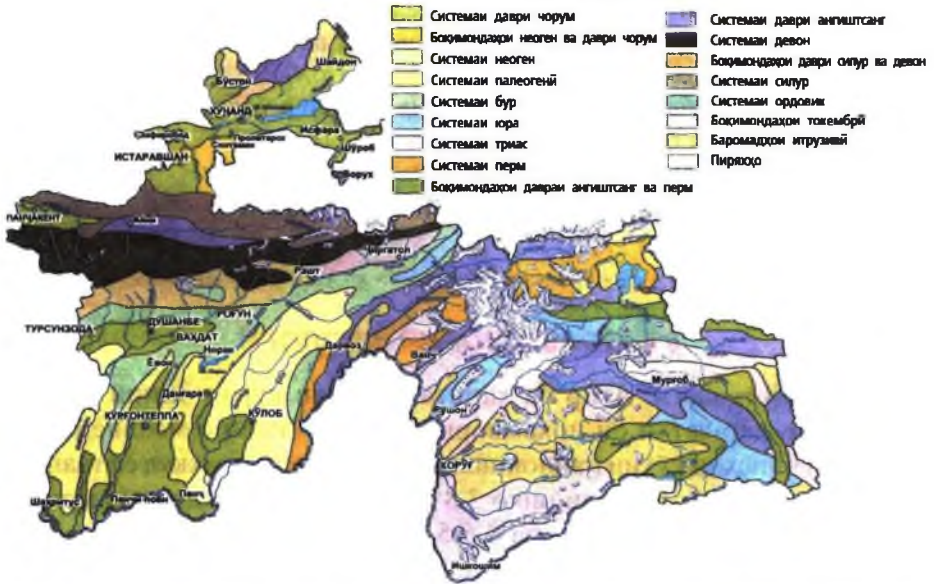
АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Ба фикри Шумо харитаҳои калонмиқёс аз хурдмиқёс бо чӣ фарқ мекунад?
 2. Бигӯед, ки дар харитаи табиӣ зич ҷойгир шудани хатҳои уфуқӣ аз чӣ гувоҳӣ медиҳад?
 3. Фаҳмонед, ки барои чӣ дар вақти тартиб додани харитаҳои хурдмиқёс аз бисёр объектҳо сарфи назар мекунад?
-

§ 6. СОЛШУМОРИИ ГЕОЛОГӢ

Вақти геологӣ. Агар ба харитаи табиӣ кураи Замин назар афканем, дар сатҳи он ноҳамвории хурду азимро мебинем, ки онҳо аз чинсҳои кӯҳии пайдоишашон мухталиф ташаккул ёфтаанд. Синнусоли қадимтарини онҳо 3,8 млрд солро ташкил менамояд. Синнусоли Замин бошад, ба 4,5-5 млрд сол баробар аст. Ҳамаи ин масъалаҳо водор менамоянд, ки аз таърихи геологӣ Замин бохабар бошем. Таърихи геологӣ дар доираи вақти геологӣ амал мекунад ва мӯҳлати дуру дарозро дарбар мегирад, ки дар давоми он кишри Замин ташаккул ёфтааст. Аз ин ҷо мӯҳлати дурударозро, ки кишри Замин ташаккул ёфтааст, вақти геологӣ мегӯем. Дар ин вақт дар кишри Замин ҳодисаҳои гуногун ҷараён гирифт. Аз ҷумла дар натиҷаи борҳо тақон хӯрдани кишри Замин дар он кафидагиҳо, шикастагиҳо, ҷокиҳо, хамидагиҳо, ҷӯкидагиҳо ба миён омаданд. Тавассути ҷокиҳо ва шикастагиҳо, ки дар натиҷаи тақонхӯрии кишри Замин ба амал омадаанд, аз қабати мантия тафта (магма) ба сатҳи Замин баромада, ҳамчун як хамаи ҳарораташ баланд ҷорӣ мешавад, ки онро гудоза меноманд. Дар натиҷаи дар кафидагиҳои кишри Замин охиста – охиста хунук шудани тафта аз он минералҳо, чинсҳои кристаллии шаффоф ва дигар чинсҳои кӯҳии магмавӣ ҳосил мешуданд. Дар як вақт дар хамидагиҳо ва ҷӯкидагиҳои зерин бахрҳо, хамидагиҳои материкҳо қабати аз ҳад ғафси таҳшинҳо ҳосил шуданд. Баробари ҷараён гирифтани ин ҳодиса пайваستا бо чинсҳои таҳшинӣ боқимондаҳои ҳайвонот ва наботот якҷоя ҳобонида мешуданд. Ин нишон медиҳад, ки инкишофи кишри Замин як вақти дуру дарозро дарбар мегирад, ки ҳар як мӯҳлати он бо хусусиятҳои хоси худ фарқ мекунад. Маҳз ҳамин фарқияти мӯҳлатии инкишофи кишри Заминро ба ҳисоб гирифта, таърихи геологӣ Заминро олимони ба эра ва давраҳо

ХАРИТАИ ГЕОЛОГӢ

тақсим намуданд, ки ҳар кадоми онҳо аз ҷиҳати инкишофи релефи сатҳи Замин, хусусияти ҳоси иқлим, паҳншавии наботот ва ҳайвонот аз якдигар фарқ мекарданд. Яке аз хусусиятҳои ҳоси инкишофи кишри Замин дар он аст, ки дар ҷараёни ташаккулёбии қитъаҳои серҳаракати он – геосинклиналҳо ба пораҳои литосферии саҳту устувор табдил меёбанд. (Аз маводи синфи VII ба ёд оваред, ки он пораҳои устувору саҳтро чӣ меноманд?). Яъне ҳодисаҳои кӯҳхосилшавӣ, ки дар геосинклиналҳо вучуд доштанд, оҳиста - оҳиста хомӯш ва кӯҳҳои қадим ҳамвор мешаванд. Минбаъд дар ин гуна қитъаҳо ҳаракатҳои оҳиста бардошташавӣ ва оҳиста пастшавӣ мушоҳида карда мешаванд. Вобаста ба ин дар давраи инкишофи кишри Замин таносуб ва тарҳи хушкӣ ба ҳаҷм тағйир ёфтанд. Дар масоҳати васеи фурурафтагӣ ба ҳаҷм кӯҳҳо ҳосил гардида, дар ҷойи системаи кӯҳҳои вайроншуда масоҳатҳои ҳамвор ташаккул ёфтанд, ки онро порчаҳои литосферӣ ва ё платформа меноманд. Дар ин ҷараён дар сатҳи Замин борҳо тағйирёбии иқлим ва ивазшавии набототу ҳайвонот ба амал омад. Ландшафти ҳозираи сатҳи Замин натиҷаи ҳамин тағйиротҳо мебошад.

Синнусоли нисбӣ ва мутлақӣ Замин. Дар муайян намудани синнусоли Замин аз усулҳои гуногун истифода мебаранд. Яке аз онҳо усули муайян намудани синнусоли нисбии Замин мебошад. Он бо таносуби ҳобиши қабати ҷинсҳои кӯҳӣ муайян карда мешавад.

Ҳар як қабат бо боқимондаи ҳайвонот ва набототи санггаштаи худ аз якдигар фарқ мекунанд. Агар онҳо пайдарҳам дар натиҷаи таҳшиншавӣ ҳосил шуда ва то ин дам вайрон нашуда, ба таври уфуқӣ хобида бошанд, он вақт гуфтан мумкин аст, ки қабати аз ҳама поён нисбат ба дигар қабатҳо қадимтар ва қабати аз ҳама боло ҷавонтар мебошад. Ҳар кадоми он қабатҳо мутобиқан бо шароити гузаштаи табию географӣ ба худ хос ҳайвонот ва набототи сангшуда доранд. Дар асоси ин боқимондаҳои сангшуда олимони таърихи инкишофи геологӣ Заминро омӯхта, онро ба қарн (эра) ва давраҳо тақсим намудаанд. Ҳоло таърихи инкишофи геологӣ Заминро аз рӯи панҷ эра – археопротерозой (ҳаёти қадимтарин), палеозой (ҳаёти қадим), мезозой (ҳаёти миёна), кайнозой (ҳаёти нав) меомӯзанд. Ин эраҳо ба давраҳо ҷудо мешаванд. Давраи охирино давраи чорум ё антропоген меноманд, ки 2 млн сол қабл аз ин сар шуда буд.

Дар баробари омӯхтани синнусоли нисбии Замин, дар таърихи геология синнусоли мутлақи он низ омӯхта мешавад. Дар муайян кардани он олимони аз «солшуморақҳои» сершумори дар зери замин ҷойгиршуда истифода мебаранд. Тавассути онҳо синнусоли мутлақи ҷинсҳои кӯҳиро муқаррар менамоянд. Ба чунин «солшуморақҳо» унсурҳои радиоактивӣ дохил мешаванд. Яке аз он унсурҳо уран мебошад. Уран дар давоми вақти геологӣ бо суръати доимӣ ба гелий ва сурб таҷзия (ҷудо) мешавад. Дар илм ба гелий ва сурб ҷудо шудани уран маълум аст. Муайян намудаанд, ки дар муддати 74 млн сол аз 100 грам уран як грам сурб ҳосил мешавад. Аз ин ҷо мо метавонем ҳисоб кард, ки ҷинси кӯҳии урандошта чандсола аст.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Вақти геологӣ чист?
2. Ҳангоми тақсон хӯрдани Замин бо кафигагиҳои ҷишри Замин ба сатҳи он чӣ мебарояд?
3. Дар асоси чӣ таърихи Заминро ба эра ва давраҳо тақсим мекунанд?
4. Аз ҷадвали геохронологӣ муайян кунед, ки ҳаёт дар кадом эра пайдо шуд?
5. Платформа чист ва он чӣ тавр ҳосил гардидааст?
6. Синнусоли нисбӣ ва мутлақи Заминро чӣ тавр муайян мекунанд?

Минтақаҳои геосинклинали ва платформаҳо. Ба мо ҳоло аз географияи синфи VII маълум аст, ки кишри Замин аз ду қисми таърихан ба ҳам алоқаманд: минтақаҳои ҳаракаткунанда ва нисбатан ором ташаккул ёфтааст. Минтақаҳои ҳаракаткунандаро геосинклиналҳо ва нисбатан устуворро платформаҳо меноманд. Ҳаракати кишри Заминро илми тектоника меомӯзад. Дар давоми таърихи инкишофи геологии кишри Замин дар муддати миллионҳо сол дар натиҷаи фуруравӣ ҷӯкидагӣҳо ба амал омаданд, ки онҳоро об зер мекард. Чуқурии обзеркардаи ҷӯкидагӣҳо даҳ километр ва аз ин зиёдро ташкил мекард. Дар зери он ҳавзаҳои чуқур чинсҳои нарму ковок қабати ниҳоят ғафсро ташкил мекарданд. Дарозии геосинклиналҳо ҳазор ва даҳҳо ҳазор километрро ташкил менамуд. Онҳо аз ҷиҳати пайдоиш канориматерикӣ, байниматерикӣ, байниукёнусӣ мешаванд. Таҳшинҳое, ки дар қаъри геосинклиналҳо ҳобидаанд, оҳиста – оҳиста фушурда шуда, ба чинсҳои кӯҳии сахту вазнин табдил меёфтанд. Онҳо ба чуқуриҳои ҳарорат ва фишорашон аз ҳад баланд ворид мешаванд. Дар як вақт аз қисми чуқури Замин тавассути ҷокӣ ва шикастагӣҳои кишри Замин аз қабати мантия ба сатҳи он тафта (магма) ҳаракат мекунад ва дар зери таъсири фишори баланд ҳама чинсҳои кӯҳӣ ҳосияти физикӣ ва химиявӣ худро тағйир медиҳанд. Дар натиҷа аз регҳои кварсӣ чинсҳои сахти кварсӣ, аз гил – слансҳои гилини сахт, аз оҳансанг – мармар, аз санги хоро – гнейсҳо ҳосил шуданд. Ин чинсҳои кӯҳиро чинсҳои метаморфӣ (тағйирёфта) меноманд. Ҳамин тавр, қабати ниҳоят ғафси таҳшинҳое, ки дар зери геосинклинал ҳобидаанд, дар натиҷаи таъсири ҳарорат ва фишори баланд ба чинсҳои кӯҳии метаморфӣ табдил меёбанд. Қабати таҳшинҳо чин мешаванд. Системаи кӯҳҳо ҳосил мешаванд. Дар як вақт қувваҳои берунии табиӣ ғаъолияти вайронкориро сар мекунанд ва дар муддати миллионҳо сол силсилаи кӯҳҳои қадим вайрон шуда аз миён мераванд.

Дар ин ҷараён чинсҳои кӯҳии вайроншуда ҳамидаҳои байни-кӯҳиро пур мекарданд. Чинсҳои кӯҳии магматикӣ ва метаморфӣ бошанд, аз қаъри кӯҳҳои вайроншуда урён мешуданд. Қишри Замин дар мавзеи геосинклиналҳо ба мисли пештара чиндор намешуд. Дар он ҳаракати амудӣ бартарӣ пайдо намуда, дар натиҷаи нобаробар бардошташавӣ ё фуруравӣ қафидагӣҳо ҳосил мешуданд. Дар ҷойҳои фурурафта оби баҳрҳо ворид мешуданд ва бо мурури замон дар зери онҳо дар сатҳи таҳкурсии ноҳамвори

кристалии сахт таҳшинҳо ба таври уфуқӣ меҳобиданд. Дар натиҷаи ба таври амудӣ бардошта шудани чунин қитъаҳо оби баҳр ақиб рафта, ба хушкӣ табдил меёбанд, ки онҳо аз ду қабат иборатанд: дар поён таҳкурсии кристалии сахт, дар болои он қабатҳои чинсҳои кӯҳии таҳшини гуногунчинса ҳосил мешуданд. Он қисми қишри Заминро, ки чунин сохт дорад ва нисбатан устувор аст, платформа мегӯянд.

Дар қишри Замин инкишоф ёфтани геосинклиналҳо ва ташаккул ёфтани платформаҳо ба пайдоиши сарватҳои зеризаминӣ ва ҷойгиршавии онҳо таъсири калон расонидааст. Сарватҳои маъданӣ асосан дар таркиби чинсҳои магматикӣ ва метаморфӣ вомерхӯранд. Бинобар он сарватҳои маъданӣ бештар аз кӯҳҳои вайроншудаи қадим, ки асоси кристаллии онҳо луч гардидаанд, меёбанд. Аз ҳамин сабаб платформаҳо аз сарватҳои маъданӣ бой мебошанд. Бо чинсҳои таҳшин пайдоиш ва ҷойгиршавии сарватҳои гайримаъданӣ – нефт, газ, ангишт, намак, гач, гил, оҳаксанг, рег, кум вобаста мебошад. Дар баъзе ҳолатҳо бо чинсҳои таҳшин тилло, боксит, оҳан, манган ва гайра вомерхӯранд.

..... **АЗ НИГОҲИ ШУМО**

1. Дар қишри Замин геосинклинал ва платформаҳо чӣ тавр пайдо шудаанд ва аз якдигар чӣ фарқ доранд?
 2. Ба фикри Шумо чинсҳои магматикӣ ва метаморфӣ чӣ тавр ҳосил шудаанд?
 3. Ташаккулёбии чинсҳои кӯҳии таҳшин ба чӣ вобаста аст?
 4. Кадом сарватҳои зеризаминӣ ба чинсҳои магматикӣ, метаморфӣ ва кадомашон ба чинсҳои таҳшин вобастагӣ доранд?
-

§ 7. РЕЛЕФ ВА СОХТИ ГЕОЛОГИИ ТОҶИКИСТОН

Ба хотир оваред, ки релеф дар харитаҳои миқёсашон хурд чӣ гуна тасвир меёбад?

Эраҳои геологӣ ва давраҳои онҳоро номбар кунед.

Релеф. Тоҷикистон сарзамини кӯҳсор аст. Баландии мутлаки он аз 300 то 7495 м мебошад. 93 ҷои худуди Тоҷикистонро кӯҳҳо ва 7 ҷои онро ҳамвориҳо ишғол кардаанд. Тақрибан 50 ҷои

сатҳи қаламрави ҷумҳурӣ аз 3000 метр баландтар воқеъ гардида аст. Дар қисми шимолии Тоҷикистон қаторкӯҳи Курама ва кӯҳи вайроншудаи Муғул, ки шоҳаи шимоли ғарбии силсилакӯҳи Тиёншон мебошад, ҷойгир шудаанд. Ин кӯҳҳо назар ба дигар кӯҳҳои Тоҷикистон қадим ва паст мебошанд (Куллаи Бобои Об – 3769 м).

Дар байни қаторкӯҳҳои Курама ва кӯҳи Муғул аз шимоли ғарб ва қаторкӯҳи Туркистон аз ҷануб ҳамии Фарғона – ғанҷинаи Осиёи Миёна ҷой гирифтааст. Қисми ғарбии водӣ ба Тоҷикистон мансуб аст. Ғарбтар аз водии Фарғона Мирзочӯли тоҷик доман паҳн кардааст, ки пасттарин мавзеи ҷумҳурӣ ба шумор меравад (250-300 м).

Дар қисми марказии Тоҷикистон силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой ҷойгир шудаанд, ки қаторкӯҳҳои Зарафшон, Ҳисор, Қаротегин ва Олойро (қисми ғарбӣ) дарбар мегиранд (баландии онҳо аз 5500 м зиёд аст).

Силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой ба қаторкӯҳҳои Тоҷикистон қариб мувозӣ ҷойгир мебошанд. Дар байни ин қаторкӯҳҳо водихои Зарафшон ва Ягноб воқеъ гардидаанд. Водии Зарафшон, ки ба масофаи зиёда аз 200 км тӯл кашидааст, барои инкишофи кишоварзӣ шароити мусоид дорад. Дар ин водӣ дарёхову суфаҳо бисёранд. Дар сарғаҳи дарёи Зарафшон пиряхи Зарафшон воқеъ аст, ки аз ҷумлаи пиряхҳои начандон калони Тоҷикистон мебошад. Дарозии он 250 км, бараш то 2 км ва масоҳати қисми асосиаш 4160 км² аст. Дар соҳили чапи дарёи Зарафшон кӯҳи Фон қад кашидааст (куллаи баландаш Чимтарга – 5495 м).

Дар ҷануби ғарби ҷумҳурӣ депрессияи тоҷик – мавзеи паст, ки аз пуштакӯҳҳои начандон баланд ва ҳамиҳо иборат аст, ҷойгир мебошад.

Қаторкӯҳҳои ҷануби ғарби Тоҷикистон ҷиҳатҳои хоси худро доранд. Онҳо дар шимоли шарқ зич буда, ба самти ҷануби ғарб бодбезакшакл паҳн мешаванд ва тадриҷан паст шуда, ба ҳамвориҳои дарёи Панҷу Ому табдил меёбанд. Аз қаторкӯҳҳои хурд – қаторкӯҳҳои Вахш, Чилонтоғ, Қаротоғ, Октоғ, Боботоғ ва гайра маълуманд. Дар байни қаторкӯҳҳо водию ҳамвориҳои Ҳисор, Вахш, Кофарниҳони Поён, Фархор, Кӯлоб, Ёвон, Дангара доман паҳн кардаанд. Онҳо дар баландиҳои аз 300-400 то 1200 м воқеъ гардида, қатъи назар аз хурд буданашон (дарозиашон 25-110 км, барашон 2-4 км) маҳали асосии сукунати мардум ва деҳқонӣ мебошанд.

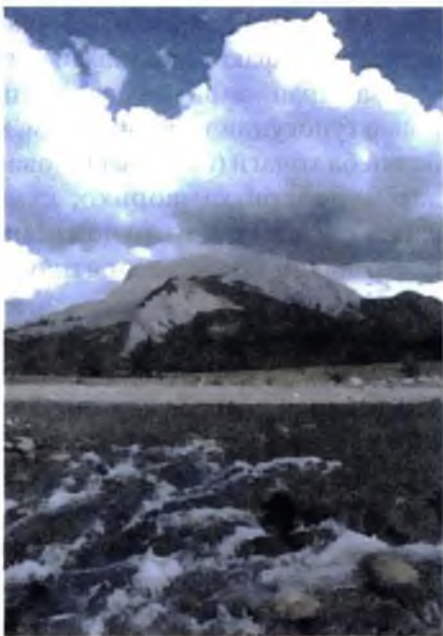
Дар қисми шарқии Тоҷикистон силсилакӯҳҳои Помир доман паҳн кардаанд. Қаторкӯҳи Академияи Илмхоро маркази ин силсилакӯҳҳо ҳисобидан мумкин аст. Баландии миёнаи ин қаторкӯҳ зиёда аз 5000 м аст. Қуллаи баландтарини он – Исмоили Сомонӣ (7495 м) на фақат нуқтаи баландтарини Тоҷикистон, балки нуқтаи баландтарини ҳудуди Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил низ мебошад. Қуллаи Исмоили Сомониро соли 1933 кӯҳнаварди шӯравӣ Е.Абалаков фатҳ намудааст. Дар самти ғарбии он қаторкӯҳҳои Пётри Якум, Дарвоз, Ванҷ ва Язғулом ҷойгир шудаанд.

Силсилакӯҳҳои Помирро метавон ба ду қисм ҷудо кард: Помири Ғарбӣ ва Помири Шарқӣ.

Помири Ғарбӣ рельефи возеҳ дорад. Ба ин мавзё қаторкӯҳҳои тегаҳояш тези барфпӯш, дараҳои чуқур ва дарёчаҳои пуртуғён хос мебошанд. Қаторкӯҳҳо дар баландии 3800-4000 м аз сатҳи баҳр доман паҳн кардаанд (баландии қуллашон ба зиёда аз 6000 м мерасад). Водихо дар баландии 1700-2500 метр воқеъ гардидаанд.

Помири Шарқӣ ҳамчун суфакӯҳ дар баландии 3500—4500 метр воқеъ гардидааст. Баландии нисбии қаторкӯҳҳо 1-2 километрро ташкил менамоянд. Ин мавзё аз водихо тахт, дарёҳои сустҷараён ва кӯлҳои шӯр иборат аст. Дар ин ноҳияи кӯҳсор яхбандии бисёрсола ҳукмфармост.

Дар қисми шимоли Помири Шарқӣ қаторкӯҳи Паси Олой тӯл кашидааст. Ин қаторкӯҳ осмонбӯс буда, баландиаш дар қисми мобайн ба 6000 м мерасад. Қуллаи аз ҳама баланди қаторкӯҳ – Сино 7134 м аст. Тавассути ағбаи Қизиларт (4280 м), ки дар қаторкӯҳи Паси Олой ҷой гирифтааст, роҳи аз ҳама баландтарини автомобилгарди Помир мегузарад, ки он шаҳри Ўшро бо маркази Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон – Хоруғ мепайвандад. Дар ҷануби қаторкӯҳи Паси Олой

қаторкӯҳҳои Музқӯл, Аличури Шимолӣ ва Аличури Чанубӣ ҷойгир шудаанд.

Релефи Тоҷикистон «хусусияти зинавӣ» дорад. Дар Тоҷикистон минтақаҳои зеринро ҷудо кардан мумкин аст: ҳамворӣ, кӯҳдоман, пасткӯҳ, миёнакӯҳ ва баландкӯҳ.

Минтақаи ҳамворӣ дар баландии аз 300 то 900 метр аз сатҳи баҳр воқеъ гардидааст. Ҳамвориҳо асосан ҷойҳои васлшудаи водии дарёҳо ё пастҳои сербари байникӯҳӣ (депрессияҳо) буда, ҳамагӣ 7 ғоизи масоҳати ҷумҳуриро ташкил медиҳанд.

Ба минтақаи кӯҳдоман адир ва теппаҳо мансубанд, ки 900-1600 метр баландӣ доранд. Бисёр адирҳо ба замини кишт табдил дода шудаанд.

Минтақаи пасткӯҳ дар баландии аз 1600 то 2000 – 2300 м воқеъ гардида, дар он нишебҳои ростфурумада (беш аз 35°) зинаҳои лучи харсангӣ ва дар баъзе ҷойҳо қитъаҳои хурди заминҳои лалмӣ дучор мешаванд.

Ба минтақаи миёнакӯҳ (баландиаш 2300-3500 м) ёнаҳои сершоха бо водии тағорашаклу бахшгоҳҳои сербар, ки пирахҳо ба вучуд овардаанд, хос мебошад.

Минтақаи баландкӯҳ хоси минтақаҳои қаторкӯҳҳои Ҳисор, Олой ва Помир буда, дар баландии зиёда аз 3500 м ҷой гирифтааст. Ин минтақа нишебҳои ростфурумада ва куллаҳои тез дошта, макони тарма ва пирахҳо мебошад. Роҳҳои, ки аз агбаи баландкӯҳҳо мегузаранд, фақат дар мавсими тобистон кушода мешаванд.

Ба тарзи «зинавӣ» иваз шудани релефи Тоҷикистон на фақат боиси гуногунии табиат (иклим, хок, наботот, ҳайвонот) мегардад, балки ба ҳоҷатӣ (бахусус кишоварзӣ) низ таъсир мерасонад. Алҳол дар баробари ҳамвориҳо, кӯҳдоман ва пасткӯҳҳо низ аз худ карда шудаанд. Дар ин ҷо қисми бештари аҳолии сокин шудаанд. Корхонаҳои асосии саноатӣ кишоварзӣ низ дар ҳамин ҷо ҷой гирифтаанд.

Соҳти геологӣ. Релеф ва ландшафти ҳозираи Тоҷикистон бо соҳти геологӣ он зич алоқаманд аст. Сарзамини Тоҷикистон, қабл аз ҳама шакл гирифтани он чандин давраҳои тӯлони геологиро сипарӣ кардааст.

Дар раванди давраҳои полеозой ва нимаи аввали кайнозой (то ибтидои давраи неоген) ҳудуди ҳозираи Тоҷикистон борҳо зерӣ об монда, танҳо дар ибтидои давраи неоген аз об озод шуд. Қинсҳои полеозойи қадим ва мезозой тадриҷан ба бардошташавӣ сар карданд. Дар натиҷаи баланд шудани силсилакӯҳҳои асосӣ – Тиёншон, Ҳисору Олой дар байни онҳо водии Фарғона, Ҳисор,

ХАРИТАИ ҚАТОРКЌҲОИ ТОҶИКИСТОН

Вахш ва ғайраҳо ба вучуд омада, минбаъд бо таҳнишастҳои чараёнҳои оби муваққати аз кўҳҳо фуромада пур шудаанд.

Дар давраи палеозой дар ҳудуди ҳозираи Тоҷикистон чандин маротиба вулкони оташфишонӣ карда, массивҳои чинсҳои кўҳии субвулкони (кристаллӣ) ташаккул ёфтаанд. Бисёр конҳои маъдан, ки дар қабати чинсҳои палеозой ҳобидаанд, аз чинсҳои вулкони иборат мебошанд. Дар таҳнишастаҳои давраи мезозой ва давраи сеюм кони маъданҳо ниҳоят кам дучор омада, дар он асосан сарватҳои зеризаминии ғайримаъдани ва сӯзанда бартарӣ доранд.

Аз ин рӯ, таърихи инкишофи геологии ҳудуди Тоҷикистон яхела нест ва аз ин ҷиҳат онро ба 5 минтақа тақсим кардан мумкин аст.

Шимоли Тоҷикистон нишебиҳои қаторкўҳи Қурама ва кўҳи Мевағулро дарбар мегирад. Аввалин чинсҳосилшавиҳо дар қисми ҳамворӣ рух додаанд. Қаторкўҳи Қурама ва кўҳи Муғул – шоҳи Тиёншони мобайнӣ дар натиҷаи ҳаракатҳои тектоникии каледонӣ пайдо шудаанд. Ин кўҳҳо аз варақсангҳои палеозойи поён ва чинсҳои вулкони иборатанд. Дар ин ноҳия таҳшинҳои даврони мезозой ва кайнозой ҳале кам дида мешаванд.

Ҳамии Фарғона (депрессия), ки қисми ғарбии он ба Тоҷикистон тааллуқ дорад, дар шимоли шарқии ҷумҳурӣ воқеъ мебошад. Сатҳи

онро чинсҳои аллювиалӣ ва лёсии давраи чорум пӯшонидаанд. Пайдоиши ҳамии Фарғона ба даври мезозой мансуб аст.

Тоҷикистони Марказӣ силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой, яъне каторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон ва Қаротегинро дарбар мегирад. Аз ҷиҳати сохти геологӣ ҳар яки ин каторкӯҳҳо бо маҷмӯи чинсҳои ба худ хоси полеозой аз якдигар фарқ мекунанд. Дар давраҳои мезозой дар ҳудуди ин минтақа ҳаракатҳои тектоникӣ авҷ гирифта, чинсҳосилшавии алпӣ боиси пайдоиши релефи ҳозираи он гардидааст.

Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ – пасти (депрессия) Тоҷикро дарбар мегирад. Ин пасти байникӯҳӣ дар байни силсилакӯҳҳои Ҳисору Олой, Ҳиндукуш воқеъ гардидааст. Депрессияи Тоҷик асосан аз чинсҳои кристаллии синни токембрий, вулконию таҳшинӣ, инчунин интрузивии полеозой таркиб ёфтааст.

Помир аз ҷиҳати сохти геологӣ ба геосинклинали алпӣ тааллуқ дошта, аз 4 минтақаи тектоники ба таври арзӣ кашолёфта иборат аст: минтақаҳои Шимолӣ, Марказӣ, Ҷануби Шарқӣ ва Ҷануби Ғарбӣ. Минтақаҳои номбаршуда аз якдигар бо сохти геологии худ фарқ мекунанд. Масалан, Помири Ҷануби Ғарбӣ аз варақсангҳои кристаллӣ, мармарҳои токембрий таркиб ёфтааст. Ҳудуди Помири Ғарбӣ бошад, серзилзила буда, дар он баъзан зилзилаҳои 8-9 - баллӣ ба амал меоянд.

Дар Тоҷикистон амалиёти кӯҳпайдошавӣ ва ташаккули водиҳо холо ҳам идома дорад. Ҳамин амал дар кишри Замин ҳаракатҳои тектоникиро ба вуҷуд оварда, боиси заминларза мегардад.

Тоҷикистон аз ҷумлаи мавзёҳои серзилзилаи ҷаҳон аст. Дар ин ҷо заминларзаҳои харобиовар пас аз даҳсолаҳо рух медиҳанд. Яке аз минтақаҳои нисбатан фаъоли заминларза аз ғарб ба шарқ ба самти Қаротог-Файзобод-Обигарм-Рашт-Тоҷикобод тӯл кашидааст. Дар ҳамин самт гармчашмаҳои бештар радиоктивии Хоҷаобигарм, Шамбарӣ, Обигарм воқеъ гардидаанд. Заминларзаи саҳт боиси афтодани кӯҳҳо, фуромадани тарма ва дигар ҳодисаҳои нохуш шуда, ба хоҷагии халқ зарари калон мерасонад. Заминларзаҳои саҳту харобиовар дар Қаротог (1907), Сарез (1911), Ҳоит (1949), Исфара (1977), Қайроққум (1986), Шарора (1989) рух додаанд. Аз ҳамин сабаб дар ҷумҳурии иморатҳои серошёнаро кам бино мекунанд. Ҳини сохтмони объектҳои саноатӣ ва мардумӣ дар маҳали серзилзила аз усулҳои навтарини зидди зилзила (тахкурсии чуқур, истифодаи сутунҳо, ҷӯбкорӣ) истифода мебаранд.

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Релефи Тоҷикистонро тасвир кунед. Аз харитаи табиӣ маҳалҳои аз ҳама баланди сарзамини Тоҷикистонро ёбед.
 2. Кӯҳ ва водиҳои Тоҷикистонро дар харитаи контурӣ қайд кунед.
 3. Кадом минтақаҳои амудии релефро мегонед? Тафовути онҳо дар чист? Шароити кадом минтақаҳо барои ривоҷи кишоварзӣ мусоид аст?
 4. Нохияи хурро тасвир кунед ва нуқтаи баландтарини онро ёбед.
 5. Сарзамини Тоҷикистон дар кадом давраҳои геологӣ ташаккул ёфтааст?
 6. Оиди амалиёти кӯҳнайдошавӣ дар Тоҷикистон кадом омилҳо гувоҳӣ медиҳанд?
 7. Чаро дар Тоҷикистон замин бисёр меҷунбад. Заминаларзаҳои нисбатан сахти Тоҷикистонро номбар кунед ва онҳоро дар харитаи контурӣ қайд намоед.
-

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Ҳудуди Тоҷикистон дар кадом эра (даҳр)-ҳо инкишоф ёфтааст?
 2. Аз ҳама ҷинсҳои кӯҳии қадимтарин дар кадом қисмҳои Тоҷикистон вомехӯранд, номбар кунед.
 3. Барои чӣ дар қаламрави Тоҷикистон кӯҳнайдошавӣ ҳоло ҳам давом дорад? Сабабаш дар чист?
-

§ 8. САРВАТҲОИ ЗЕРИЗАМИНИ

Дар байни пайдоиши сарватҳои зеризаминӣ ва хусусияти ҷинсҳои кӯҳӣ чӣ гуна робита вуҷуд дорад?

Фаровон будани сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба таърихи геологӣ ин сарзамин саҳт вобаста аст. Сарватҳои зеризаминӣ дар қаламрави ҷумҳурӣ аз таҳшинҳои давраҳои мезозой ва кайнозой ҳосил шудаанд ва аз сарватҳои маъданӣ (сурб, руҳ, нуқра, сурма, тилло, волфрам) ва гайримаъданӣ (ангишти бўр, ангиштсанг, нефт, озокерит, гази табиӣ, фосфорит, намаксанг, масолеҳи гуногуни сохтмон, обҳои маъданӣ) иборатанд. Дар таҳнишастаҳои давраи чорумин тиллоӣ пошхӯрда дучор меояд (дар Помир, Дарвоз ва ғайра).

То давраи собиқ Ҳокимияти Шӯравӣ сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба таври бояду шояд таҳқиқ нашуда буданд. Гумон мерафт, ки дар ин сарзамин ҳамагӣ чанд навъ сарвати зеризаминӣ вучуд дораду бас (фақат ангиштсанг ва нефт истихроҷ карда мешуданд). Дар тӯли солҳои собиқ Ҳокимияти Шӯравӣ дар Тоҷикистон 70 намуни сарватҳои зеризаминии маъданию ғайримаъданӣ кашф ва тақрибан 400 кон ошкор карда шудаанд. Алҳол аз 100 кон қариб 40 навъи ашёи хоми маъданӣ мегиранд.

Сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба 3 навъ ҷудо карда мешаванд: сӯзишворию энергетикӣ, металлӣ ва ғайриметаллӣ.

Ба сарватҳои сӯзишворию энергетикӣ ангишти бӯр, ангиштсанг, торф, варақсангҳои сӯзанда, нефт, гази табиӣ мансуб мебошанд.

Захираҳои калони ангиштсанг дар Тоҷикистони Марказӣ ва Тоҷикистони Ҷануби Шарқӣ ҷой гирифтаанд. Дар ҷумҳури тақрибан 40 кони ангиштсанг маълум аст, ки аксари онҳо аҳамияти саноатӣ доранд: Шӯроб, Фону Ягноб, Моғиён, Назарайлоқ ва ғайра. Аксари ин конҳо дар ноҳияҳои баландкӯҳи душворгузар ҷой гирифтаанд, бинобар ин қатъи назар аз сифати баланди ангиштсанг ҳоло истеҳсоли саноатии онҳо дуруст ба роҳ монда нашудааст. Масалан, ангишти кони Фону Ягноб 840 млн т захира дорад ва хеле хушсифат бошад ҳам (80% аз ангишти коксшаванда иборат аст), бинобар набудани роҳ ниҳоят кам истифода мешавад.

Конҳои нефт ва газ фақат дар ҳудуди ду пастхамӣ – Фарғонаи ғарбӣ (КИМ, Айритон, Ниёзбек, Нефтобод, Равот) ва Тоҷикистони Ҷанубӣ (Кичикбел, Бештенток, Ҳочасартез, Сулдузӣ, Окбошадир, Қизилтумшук ва Шамбарӣ) воқеъ гардидаанд. Захираи нефт ва гази Тоҷикистон зиёд нест. Вале дар натиҷаи тадқиқотҳои геологӣ муқаррар карда шудааст, ки дар водихои Вахш, Кӯлоб ва Фарғонаи Ғарбӣ дар таҳнишастаҳои давраи табошир ва юра конҳои газу нефт вучуд доранд.

Сарватҳои зеризаминии металлӣ асосан дар Тоҷикистони Шимолӣ (кӯҳи Қаромазор) ва Марказӣ (қаторкӯҳҳои Ҳисору Олой) мавҷуданд.

Дар кӯҳҳои Қаромазор конҳои сершумори маъданиҳои полиметаллӣ (руҳ, сурб), металлҳои нодир (кадмий, висмут, молибден, волфрам) ва асил (тилло, нуқра) ошкор шудаанд. Дар ин мавзеъ кони оҳани Ҷоқадамбулоқ кашф гардида, дар кӯҳҳои Ҳисору Олой волфрам (Майхӯра), сурма ва симоб (Ҷичикрӯд, Қавнок, Конҷоч), шпати саҳроӣ (Такоб) ва ашёи хом барои саноати алюминий (кони Турпӣ) ёфт шуд. Аз ҷиҳати захираи сурма ва симоб Тоҷикистон дар Осиёи Марказӣ ҷойи аввалро мегирад.

Сарватҳои зеризаминии Помир ҳанӯз чандон хуб омӯхта нашудаанд. Дар ин ҷо конҳои булури кӯҳӣ (қаторкӯҳҳои Ванҷ ва Язғулом), тилло (қаторкӯҳҳои Дарвоз ва Паси Олой), молибден, волфрам, лочвард, лаъл ва ғайра мавҷуданд.

Сарватҳои зеризаминии ғайриметаллӣ (асбест, абрак, озокерит, фосфорит, намаксанг, масолеҳи сохтмон ва ғайра) дар Тоҷикистон хеле зиёданд. Зиёда аз 50 кони намаксанг (Ҳочамӯъмин, Ҳочасартез, Оксукон, Тошбулоқ, Танобҷӣ ва ғайра) ёфт шудаанд. Кӯли Оксукони ноҳияи Ашт барои муолиҷаи бемориҳо низ истифода мешавад.

Дар ҷумҳурӣ даҳҳо кони хурди фосфорит муқаррар карда шудаанд. Конҳои фосфорит асосан дар Тоҷикистони Марказӣ (Равот, Зиддӣ, Қаротог) ва ҷануби водии Фарғона (Ҷротеппа ва Исфара) ҷой гирифтаанд. Сифати онҳо чандон баланд ва захирашон зиёд нест. Дар ҷумҳурӣ зиёда аз сад кони масолеҳи сохтмон ба қайд гирифта шудааст; масалан, гил, оҳак, гач, регҳои кварсдор ва ғайра. Аз масолеҳи сохтмон, бахусус сангҳои ороиш (хоросанг, мрамор, доломит, туф), ки дар қаторкӯҳҳои Ҳисор, Қурама ва Помир мавҷуданд, аҳамияти калон доранд. Маснуоти сохтмон дар ноҳияи Исфара низ бисёр аст. Озокерити ин ноҳия (кони Селроҳа) барои истеҳсоли масолеҳи изолятсионӣ корбаст мешавад. Дар Исфара заводи озокерит сохта шудааст.

Обҳои минералӣ. Тоҷикистон бо обҳои минералиаш шӯҳрати оламшумул дорад. Таркиби химиявӣ ва хосияти физикии обҳои минералӣ ниҳоят гуногун аст. Дар Тоҷикистон чашмаҳои гарм ва хуноки обашон газдор фаровон мебошанд.

Дар Тоҷикистони Шимолӣ (кӯҳҳои Курама ва Мугул) чашмаҳои хуноки шифобахши радиоактивӣ ва каммаъдан мавҷуданд. Дар наздикии Истаравшан (25 километр дуртар) дар Ҳавотоғ чашмаи минералии гарми йоду бромдор ҳаст, ки дар заминаи он шифогоҳи Ҳавотоғ сохта шудааст.

Қисми бештари чашмаҳои минералӣ дар нишебҳои ҷануби қаторкӯҳи Ҳисор ҷой гирифтаанд. Оби ин чашмаҳо хуноқ ва гарм буда, ба обҳои гази карбонатдори нарзан монанд мебошад. Ҳарорати чашмаҳои минералии Ҳоҷаобигарм, Обигарм, Явроз, Гармоба ба 38° - 98° мерасад. Дар Ҳоҷаобигарм, ки чашмааш радиоактивии гарм аст, дар баландии 1800 м шифогоҳи ҳозиразамон сохта шудааст. Шифогоҳи Ҳоҷаобигарм дорои буги радон буда, дар ҳудуди ИДМ ягона мебошад. Шифогоҳи Обигарм дар баландии 1300 м ҷойгир аст. Оби гарми гидрогенсулфиди он беҳамтост.

Обҳои нарзании Сангхок ва Анзоби ҳавзаи дарёи Зиддиро (дар баландии қариб 3000 м) барои нӯшидан ва муолиҷаи бемориҳо истифода мебаранд. Қадре гарбтар аз Душанбе (18 км) дар деҳаи

Дармонгоҳи Гармчашма.

Шамбарӣ чашмаи минералии хунук мавҷуд аст. Оби он гидрогенсулфид дошта, бо мақсади муолиҷа ва нӯшидан истифода мешавад. Ба дармонгоҳи Шамбарӣ на фақат аҳолии Тоҷикистон, балки мардуми дигар мамлакатҳои дуру наздик низ барои муолиҷа меоянд.

Помир бо чашмаҳои гарм (гази карбонатдор) ва хуноки худ шӯҳрат ёфтааст (Гармчашма, Лангар, Андароб, Бахмир, Авҷ). Бахусус Гармчашма, ки 7 км дуртар аз деҳаи Андароб воқеъ аст, машҳур мебошад. Дармонгоҳи Гармчашма бо хусусиятҳои табобатбахши худ дар миқёси ИДМ фарқ мекунад.

.....
САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Аз коллексияи мактаб сарватҳои зеризаминии металлӣ ва ғайриметаллии Тоҷикистонро муайян кунед.
2. Дар харитаи контурии ҷумҳурии конҳои асосии сарватҳои зеризаминии металлӣ, ғайриметаллӣ ва сӯзишворию энергетикиро қайд намоед.
3. Чашмаҳои минералии асосиро номбар карда, аз харитаи Тоҷикистон нишон диҳед ва аҳамияти онҳоро шарҳ диҳед.
4. Сарватҳои зеризаминии маҳали худро ба қайд гиред.

.....
АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Фаровонии сарватҳои зеризаминии Тоҷикистон ба чӣ вобаста аст?
 2. Дар Тоҷикистон фаровон будани чашмаҳои оби гарм аз чӣ гувоҳӣ мегиҳад?
-

§ 9. ИҚЛИМ

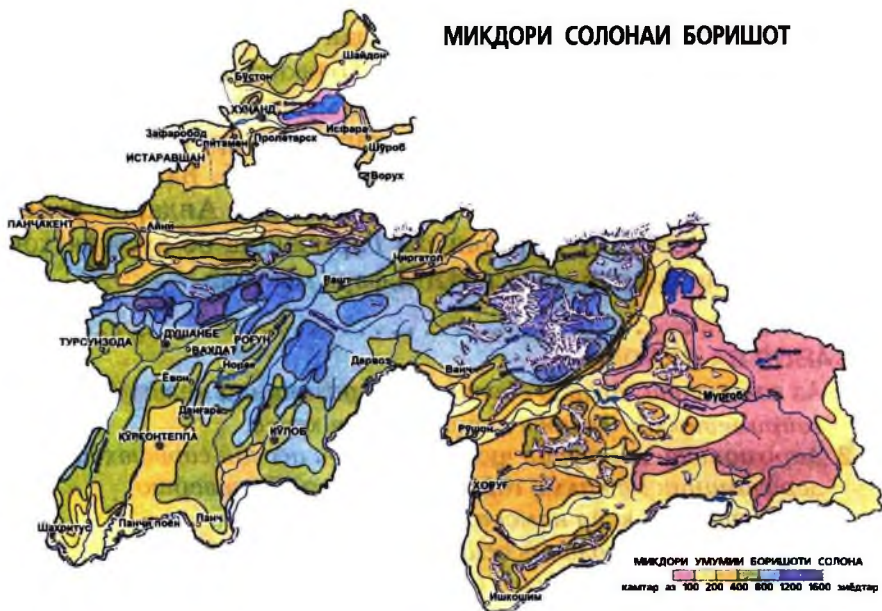
Кадам омилҳои бавуҷудорандаи иқлими медонед? Радиатсияи Офтоб, fronti атмосфера, боришот чист?

Тоҷикистонро бинобар дар ҷануб ҷой гирифтаниш ва будани рӯзҳои соф маъмулан ҷумҳурии «Офтобрӯя» меноманд. Иқлими Тоҷикистон гарм, хушк, континентии шадид бо зимистони кӯтоҳу мулоим ва тобистонаш тӯлонии гарм мебошад.

Иқлими Тоҷикистон дар натиҷаи таъсири мутақобилаи бисёр омилҳои гуногун (масалан, мавқеи географӣ, релеф, радиатсияи Офтоб, гардиши атмосфера) ташаккул меёбад.

Тоҷикистон дар ҷануби шарқии Осиёи Миёна, дур аз баҳру уқёнусҳо ҷойгир аст. Бинобар ин тағйироти унсурҳои метеорологии мавсимӣ ва шабонарӯзӣ дар ин ҷо зиёд мебошад.

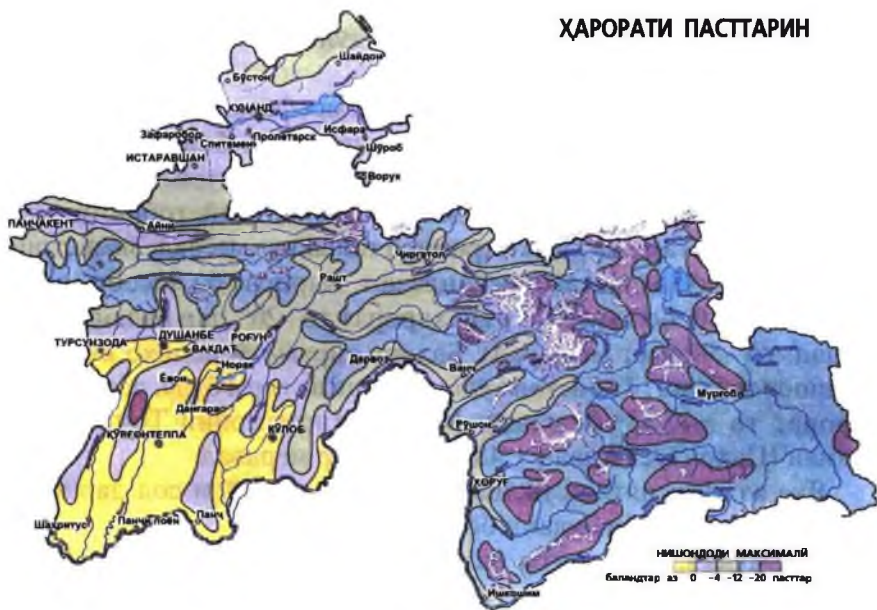
МИҚДОРИ СОЛОНАИ БОРИШОТ

ҲАРОРАТИ БАЛАНДТАРИН

ҲАРОРАТИ ПАСТТАРИН

Дар ҷануб ҷойгир шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон ($36-42^\circ$ арзи шимолӣ) бузургии радиатсияи Офтоб ва давомоти давраи нашвро муқаррар мекунад. Маҷмӯи радиатсияи солони Офтоб дар минтақаҳои амудӣ $151-176$ ккал/см²-ро ташкил медиҳад. Дар як сол Офтоб ба ҳисоби миёна $2097-3166$ соат партав меафшонад, бинобар ин давомоти давраи нашв $195-315$ рӯз мебошад. Ҷамъулҷамъи ҳарорати миёнаи мусбати шабонарӯзӣ ($\text{аз} +5^\circ$ боло) дар тӯли сол дар водиҳо аз 6000° беш аст. Дар ИДМ ин яке аз нишондиҳандаҳои баланд буда, барои парвариши растаниҳои гармидӯст (ситрусӣ ва субтропикӣ), инчунин дар мавсим рӯндани ду – се ҳосил мусоидат мекунад.

Мутаассифона, барои нисбатан пурра истифода бурдани захираи гармӣ сармоҳои бемаҳали баҳор ва хушкҳои аввали тирамоҳ, инчунин хушксолию гармсел мушкилоти зиёд пеш меоранд.

Вобаста ба рельеф ва баландии маҳал аз сатҳи баҳр дар ҷумҳурӣ чанд навъи иқлим ташаккул ёфтааст.

Иқлими хушки субтропикӣ (дар водиҳои Вахш ва Ҳисор), ки тобистон тӯлонӣ, гарм, зимистон кӯтоҳи нарм ва боришот кам ($150-200$ мм) аст; **иқлими хушк континентӣ**, ки тобистон гарм ва зимистон хунок буда, $350-700$ мм боришот мешавад; **иқлими мӯътадил** (дар минтақаҳои миёнакӯҳ), ки тобистон салқин ва зимистон хунок буда, боришот то 1500 мм-ро ташкил

медихад: и қлими баландкӯҳию биёбонӣ (минтақаи баландкӯҳ) бо зимистони қаҳратуни тӯлонӣ, тобистони кӯтоҳи хушк, боришоти кам (60-100 мм).

Дар ташаккули иқлим гардиши атмосфера аҳамияти калон дорад. Вобаста ба фасли сол дар Тоҷикистон бодҳои арктикӣ, ғарбӣ ва тропикӣ мевазанд. Зимистон иқлими ҷумҳурӣ зери таъсири ҳавои хуноки арктикӣ ва ҳавои намноки атлантикӣ, тобистон зери таъсири ҳавои гарм ва хушкӣ тропикӣ ташаккул меёбад. Зимистони Тоҷикистон кӯтоҳ ва тағйирёбанда аст. Ҳарорат ба ҳисоби миёна маъмулан аз 0° боло аст (баъзан ҳарорат то -20°, дар баландкӯҳҳо бошад, то -50° паст мешавад). Баҳору тирамоҳи водихо кӯтоҳ ва боришот зиёд аст. Тобистон тӯлонӣ, хушк ва гарм буда, дар водихо ҳарорат то +40-45° мешавад. Маҳали гармтарини Тоҷикистон ноҳияи Шаҳритӯс (Айваҷ + 48°) ба шумор меравад.

Яке аз хусусиятҳои иқлими ҷумҳурӣ дар тӯли сол дар ҳама мавзёҳо нобаробар будани боришот мебошад.

Маъмулан, вобаста ба баландӣ миқдори боришот то ҳадди муайян афзуда, сипас кам мегардад. Афзоиши боришот аз пастихо то баландкӯҳҳо гуногун аст. Зеро ба ин на фақат баландӣ ва релеф, балки тарзи ҷойгиршавии қаторкӯҳу водихо нисбати самти ҳаракати ҳавои намнок низ таъсири калон мерасонад.

Дар бештари ноҳияҳои ҷумҳурӣ миқдори асосии боришот ба мавсими сармо рост меояд. Дар ҳамворӣ ва доманакӯҳҳо миқдори бештарини боришот моҳҳои март-апрел ва миқдори камтарини он дар фасли тобистон ба амал меояд. Баҳорон борони сел бошиддат буда, ҳоки нишебихоро шуста мебарад ва обкандаҳои калонро ба вучуд меорад. Сели дар натиҷаи чунин боронҳо пайдошуда ба хоҷагии халқ зиёни ҷиддӣ мерасонад.

Миқдори боришоте, ки шамолҳои ғарбӣ меоранд, аз Ғарб ба Шарқ кам мешавад. Боришоти аз ҳама зиёд дар нишебихоӣ ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор (соле ба ҳисоби миёна то 1200 мм, бештаринаш 2000 мм) рух медиҳад. Дар нишебии қаторкӯҳҳои Пётри Якум ва Академияи Илмҳо миқдори боришот кам аст. Дар водихо ҳамагӣ 150-300 мм боришот мешавад. Дар ин ҷойҳо аз моҳи июн то октябр қариб борон намеборад ва ҳаво ҷунон метафсад, ки қатраҳои борон ба замин нарасида хушк мешаванд. Мавзеи аз ҳама камбориши Тоҷикистон Помири Шарқӣ аст. Дар ин мавзё борон ва барф қариб намеборанд. Дар мавзеи Қароқул соле ҳамагӣ 70 мм бориш мешаваду бас. Ин яке аз ҷойҳои камбориштарини на фақат Тоҷикистон, балки ИДМ мебошад.

Ба ташаккули иқлими Тоҷикистон анбӯҳи гуногуни ҳаво таъсир мерасонад. Дар баъзе ноҳияҳои Тоҷикистон бодҳои маҳаллӣ, ки вобаста ба фасли сол ва релеф мевазанд, омили иқлим-ҳосилкунанда мебошанд. Тобистон ва тирамоҳ дар Тоҷикистони Шимолӣ аз биёбонҳои Осиёи Миёна гармсел мевазад. Гармсел боди тафсону хушк буда, дар миқёси Осиёи Миёна аз ҳаракатҳои ҳавои тафсони биёбонҳои Қизилқум ва Қароқум ҳосил мешавад. Гармсел дар як сония то 15-20 м вазида, ҳарораташ то ба 40°C мерасад. Аз ин рӯ, ба боғоту киштзор зарари калон мерасонад. Барои пешгирии гармсел дарахтшинонӣ, обёрии дашту биёбон, обёрии сунъӣ мадад мерасонад.

Дар Тоҷикистони Ҷанубӣ зимистон ва баҳорон шамолҳои ҷанубӣ ва ҷануби ғарбӣ бартарӣ доранд. Тобистон ва тирамоҳ давраи нисбатан бешамол бошад ҳам, тобистон баъзан шамолҳои кӯтоҳмуддати ҷануби ғарбӣ мевазанд. Ин шамолҳоро «хокбоди афгон» меноманд. Ин шамоли маҳаллӣ буда, дар болооби дарёи Ому ба амал меояд. Суръати он ба ҳисоби миёна 17-25 м сония аст. «Хокбоди афгон» боди гарм ва ғуборнок буда, намии ҳаворо кам мекунад ва хеле зарарнок аст. Ин бод хокборонро ба амал меорад ва танҳо ҳини рӯи замин ва растаниҳо қомилан нишастани ҷангу ғубор хотима меёбад. Дар ғушаи ҷануби ғарбии ҷумҳури дар як сол 40-70 рӯз хокборон мешавад.

Қариб дар ҳамаи ноҳияҳои Тоҷикистон аз кӯҳу водиҳо боди форам – насим мевазад. Дар баландкӯҳҳои Тоҷикистони Марказӣ, Тоҷикистони Шарқӣ ва Помири Ғарбӣ тамоми сол шамол вазида меистад. Ин шамолҳо маъмулан сусти бошанд ҳам, зимистон ба бӯронӣ тӯфон бадал мешаванд. Ҳини тӯфон суръати вазиши шамол дар як сония ба 30-40 м мерасад. Чунин тӯфонҳо ба хоҷагии халқ зарари ҷиддӣ мерасонанд.

Обу ҳавои Тоҷикистон дар фаслҳои гуногуни сол кам фарқ мекунад.

Баҳор дар қисми шимолии Тоҷикистон дар моҳи март ва дар ноҳияҳои ҷанубии он дар охири моҳи март ва аввали моҳи апрел бо таъсири ҳавои арктикӣ обу ҳавои Тоҷикистон баъзан якбора хунук мешавад. Вай ба дарахтони мевадори гулкарда зарар мерасонад. Дар ин вақт навдаҳои тоқ ва ниҳолҳои нешзадаи пахтаҳо хунук мезананд.

Тобистон дар охири моҳи май ва аввали июн ҳаво бисёр гарм мешавад. Борон тақрибан намеборад. Обу ҳавои ин фасл як ҳел буда, доимо гарм аст. Ин фасл барои рӯенидани пахта ва нашъунамои

он мувофиқ аст. Дар ин вақт баъзан шамолҳои кӯтоҳмуддати «хокбоди афғон» мевазанд. Дар Тоҷикистони Шимолӣ бошад, гармсел мевазад. Дар вақти вазидани ин бодҳо зироатҳоро бе об мондан мумкин нест.

Тирамоҳ асосан дар охири моҳи сентябр сар мешавад. Ҳаво каме салқин аст. Дар ин вақт боронгарӣ сар шуда, миқдори боришот дар моҳи ноябр зиёд мешавад. Тирамоҳ пахта ва дигар зироатҳоро ғундошта, ғалладона ва зироатҳои тирамоҳӣ меқоранд. Дар ин фасл низ баъзан «хокбоди афғонӣ» мевазад.

Зимистон моҳи ноябр ё аввали моҳи декабр сар мешавад. Дар ин фасл ҳаво тағйир ёфта меистад. Гоҳо ҳаво якбора мулоим шуда, тез-тез борон меборад. Барф назар ба борон кам борида, тез об мешавад. Баъзан хуноки саҳт шуда, ҳарорат ба -10° ва ҳатто то -20° - -25° мерасад, аммо ин ҳел хунокиҳо бисёр давом намекунанд. Дар фасли зимистон дар ҷойҳои кушод анбӯҳи ҳавои хуноки шарқӣ ва шимоли шарқӣ мевазад.

Бо мақсади пешгӯӣ кардани обу ҳаво дар ҷумҳурии дахҳо истиғоҳҳои метеорологӣ (обу ҳавосанҷӣ) бунёд шудаанд.

Пешгӯӣҳои мунтазами обу ҳаво, махсусан пешгӯӣҳои кӯтоҳмуддат барои рӯзи дигар; дарозмуддат – чандруза ё якмоҳа барои муҳофизати боғу роғ ва киштзор аз сармо, барои дуруст интиҳоб кардани мӯҳлати киштукор ва гунучини ҳосил низ шароити мусоид фароҳам меоранд.

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Омилҳои иқлимҳосилкунандаи Тоҷикистонро номбар кунед ва навъҳои иқлимиро шарҳ диҳед.
 2. Аҳамияти иқлими ҷумҳуриро дар ривоҷи кишоварзӣ шарҳ диҳед.
 3. Оид ба гармсел, “хокбоди афғон” ва зарари онҳо ба хоҷагии халқ чӣҳо мегонед?
 4. Дар асоси маълумоти обу ҳавои маҳали худ ҳолати обу ҳаворо дар фаслҳои алоҳидаи сол қиёс кунед.
-

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Бузургии радиатсияи нури Офтоб ва давомнокии давраи нашв дар Тоҷикистон ба чӣ вобаста аст?
 2. Дар Тоҷикистон ба таври амудӣ ҷойгир шудани минтақаҳои иқлимӣ ба кадом омил вобаста аст?
 3. Ба Тоҷикистон боришотро кадом бодҳо меоранд ва барои чӣ аз Ғарб ба Шарқ миқдори он кам мешавад?
-

§ 10. ОБҲОИ ДОХИЛИ

*Маҷрои дарё, асоси эрозия ва бахшгоҳи чистанд?
Релеф ба тарзи ҷараёни дарё чӣ гуна таъсир мерасонад? Дарёҳои
кӯҳӣ аз дарёҳои водӣ чӣ гуна тафовут доранд?*

Дарё. Мавқеи табию географӣ, орография, шароити иқлимӣ ва бисёр будани захираи ғайрӣ тармаҳо омилҳои асосии пайдоиши дарёю кӯлҳои Тоҷикистон мебошанд. Тӯли умумии дарёҳое, ки аз 10 км бештар дарозӣ доранд, ба 28500 км мерасад.

Қисми зиёди дарёҳои Тоҷикистон ба ҳавзаи Баҳри Арал тааллуқ доранд. Дарёҳои асосии Тоҷикистон Ому, Панҷ, Вахш, Сир, Зарафшон ва ғайраҳо мебошанд. Дарёҳо вобаста ба манбаи ғизо, низом ва аҳамияти ҳоҷагӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Дарёҳои Тоҷикистон аз ҷиҳати ғизогирии 4 навъ мешаванд: ғайрӣ, барфӣ, барфу ғайрӣ, барфу боронӣ ва обҳои зерзаминӣ.

Ҷиҳати муҳими дарёҳои Тоҷикистон дар он аст, ки онҳо дар болообашон бинабар нишеб будани маҷро (даҳҳо метр дар 1 км) ниҳоят тез ва ғайрӣ хуруш буда, баробари ба водӣ расидан нисбатан ором ҳаракат мекунанд.

Низомии дарёҳо ба тарзи ғизогирии вобаста аст. Аксари онҳо дар тӯли сол ду маротиба – баҳорон ҳини об шудани барф ва боронгарӣ

ва тобистон дар натиҷаи об шудани пирахҳо тугён мекунанд. Бахусус тугёни дарёҳо дар тобистон аҳамияти калон дорад, зеро дар ин давра растаниҳо ниҳоят обталаб мешаванд. Зимистон оби дарёҳо бисёр кам шуда, истифодаи онҳоро душвор месозад. Аз ин лиҳоз барои танзими чараёни дарёҳо обанборҳо бунёд мекунанд.

Дарёи **Панҷ** яке аз дарёҳои калонтарин буда, дар тӯли 921 км қад-қад сарҳади ҷанубии ҷумҳурӣ қорӣ мешавад. Дарёи Панҷ чандин шоҳоб дорад: Шоҳдара, Бартанг, Мурғоб, Оксу, Язгулом, Гунд, Ванҷ, Қизилсу ва ғайра. Ҳамаи онҳо аз пирах ва барфҳо ғизо мегиранд. Сарфи оби он ба $1000 \text{ м}^3/\text{сония}$ баробар аст.

Аз андароби дарёҳои Вахш ва Панҷ дарёи Ому сар шуда, ба масофаи 35 км аз ҳудуди Тоҷикистон қорӣ мегардад. Аз мобайни дарёи Ому сарҳади ИДМ бо Ҷумҳурии Афғонистон мегузарад. Дарёи Ому ба ҷумлаи дарёҳои мансуб аст, ки ғизогирии омехта доранд. Дар ғизогирии ин дарё аҳамияти пирахҳо низ калон аст. Тӯли дарёи Ому 2294 км мебошад.

Вахш бузургтарин шоҳоби дарёи Ому аст. Тӯли он 524 км мебошад. Дарёи Вахш низ ба ҷумлаи дарёҳои ғизогириашон омехта мансуб аст (вале бештар аз пирахҳо ғизо мегирад). Ин дарё берун аз сарҳади шимолии ҷумҳурӣ, аз нишебиҳои қаторкӯҳи Паси Олой бо номи Қизилсу сар мешавад. Сипас вай номи Сурхобро гирифта, баъди ба дарёи Хингоб ҳамроҳ шуданаш Вахш номида мешавад.

Вахш манбаи асосии оби ҷумҳурӣ буда, аҳамияти калони обёрӣ ва энергетикӣ дорад. Сарфи миёнаи солонаи обаш ба $600 \text{ м}^3/\text{сония}$

баробар аст. Дарёи Вахш киштзори водихои Вахш, Фаравутӣ, Ёвону Обикиик, даштҳои ташналаби Данғараро шодоб мегардонад.

Кофарниҳон шохоби рости дарёи Ому буда, 387 км тӯл мекашад. Ин дарё аз нишебиҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор сар шуда, аз водии Ҳисор ҷорӣ мешавад. Кофарниҳон аз барфу пиряхҳо ғизо мегирад. Сарфи оби он 102 м³/сония мебошад. Оби Кофарниҳонро барои обёрии водихои Ҳисор, Кофарниҳон ва Бешкент истифода мебаранд.

Зарафшон ба ҷумлаи дарёҳои калони Осиёи Миёна мансуб буда, дар байни ҳавзаи дарёҳои Ому ва Сир ҷойгир шудааст. Зарафшон бо номи дарёи Масҷоҳ аз пиряхҳои Зарафшон сар шуда, аз байни қаторкӯҳҳои Туркистон ва Зарафшон ҷорӣ мегардад. Дар миёнаоб ба дарёи Зарафшон шохобҳояш – дарёҳои Фон, Киштут ва Моғиён ҳамроҳ мешаванд. То резишгоҳи дарёи Киштут Зарафшон тезҷараён ва маҷрояш танг мебошад. Дар наздикии Панҷакент дарё ба водӣ мебарояд, ки он ноҳияи қадимтарини кишоварзӣ аст. Дарёи Зарафшон бинобар дар воҳаҳои Самарқанду Бухорои Ҷумҳурии Ёзбекистон қомилан барои обёрӣ истифода шуданаш, то дарёи Ому рафта намерасад. Тӯли умумии Зарафшон 877 километрро ташкил менамояд. Сарфи обаш 164 м³/сонияро ташкил медиҳанд.

Сир дарёи дуҷумин ва дарозтарини Осиёи Миёна мебошад. Ин дарё дар қаламрави Тоҷикистон аз вилояти Сугд ҷорӣ мешавад. Тӯли дарёи Сир аз сарчашмааш 2684 км буда, 195 км-и он аз сарзамини Тоҷикистон мегузарад. Шохобҳои дарёи Сир – Исфара, Хоҷабоқиргон, Оксу ва ғайра мебошанд.

Дар ноҳияҳои кӯҳсор ва кӯҳдомани Тоҷикистон дар давраи бисёр об шудани барф ва боронгарии саҳт (аз март то июл) сел ба вучуд меояд. Сел ниҳоят тез ҳаракат карда, чизҳои сари роҳашро шуста мебарад. Сел ба хоҷагии халқ харобиҳои зиёд меорад, иншоотҳои обёрӣ, пул, роҳ, маҳалҳои мардумнишин, хонаву ҷойро вайрон ва киштзорҳоро зерӣ лойқа мекунад. Сел ба ҳаёти одамон ва ҳайвонот низ хавф дорад. Масалан, селе, ки 17 июли соли 1986 дар ноҳияи Айнӣ фаромада буд, 300 км роҳ, 100 га киштзори тамоку, 90 га боғу полизро вайрон карда, ба маблағи садҳо миллион сӯм зиён овард. Сели баҳори соли 1987 дар Сарғазон (ноҳияи Данғара) фаромада низ зарари калон расонд. Мавзёҳои нисбатан селроҳаи Тоҷикистон баландкӯҳҳо мебошанд. Дар натиҷаи ярч (лағжида фаромадани қабати замин) ва заминларза низ метавонад сел ба вучуд ояд. Селе, ки моҳи майи соли 1999 дар ноҳияи Данғара ва Восеъ ҷараён гирифт, 170 км роҳи мошингард, хонаҳои истиқоматӣ, иншоотҳои хоҷагиро вайрон намуд. Дар ҳамин моҳ чунин селҳои вайрониовар дар ноҳияҳои Конибодом, Шаҳритӯс, Варзоб, Бадахшони Кӯҳӣ, роҳи Ағбаи Анзоб низ ба миён омаданд, ки ба хоҷагии халқ зиёни калон расониданд.

Ба мақсади дар ноҳияҳои селроҳа пешгирӣ кардани зарари сел пешгӯии боронҳои саҳт, бунёди дарахтзори муҳофиз, сохтани иншоотҳои селгардон ва селбурҳи аҳамияти калон дорад.

Кӯл. Дар ҷумҳурии масоҳати кӯлҳо 0,5 Ҷоизи қаламрави онро ташкил медиҳад. Ҳаҷми оби ҳамаи кӯлҳо 46,3 км³ мебошад. Аз ин 19,3 км³-и он оби нӯшоқӣ мебошад. Асосан кӯлҳо дар Тоҷикистони Марказӣ ва Помир ҷой гирифтаанд. Дар ҳамвории кӯлҳо фақат дар дарёбодҳо воқеъ гардидаанд. Вобаста ба пайдоиши ҳавза кӯлҳо ба пирахӣ, тектоникӣ ва ярҷӣ ҷудо мешаванд.

Ба кӯлҳои пайдоишашон пирахӣ метавон аксари кӯлҳои Помири Шимолӣ ва Шарқиро мансуб донист. Қарокӯл, Зоркӯл, Шӯркӯл, Рангкӯл, Турумтойкӯл ва ғайра аз ҷумлаи кӯлҳои баландкӯҳи ҷаҳон мебошанд. Ҳамаи онҳо дар баландии зиёда аз 3700-4000 м ҷойгир шудаанд. Калонтарин кӯли пайдоишаш пирахӣю тектоникии Тоҷикистон Қарокӯл аст (Помири Шарқӣ). Масоҳати он (бидуни ҷазираҳо) 380 км² ва чуқуриаш (дар қисми ғарбӣ) то 236 м мебошад. Оби кӯл шӯр аст ва дар он тақрибан ҳаёт нест. Кӯлҳои пайдоишашон пирахӣ дар қаторкӯҳҳои Зарафшон (Кӯликалон) ва Пётри Якум – Ҳазорҷашма дар болооби дарёи Сурхоб низ мавҷуданд.

Искандаркӯл дар мавзеи чангалзори қаторкӯҳи Ҳисор дар баландии 2255 м воқеъ аст. Масоҳаташ 3,5 км² ва чуқурии бештаринаш то 72 м мебошад. Оби кӯл қорӣ мешавад.

Ба кӯлҳои ярҷӣ Яшилкӯл ва кӯли Сарез мансубанд. Аз рӯи сохти соҳилҳо ва қабри об муқаррар карда шуд, ки Яшилкӯл ба наздикиҳо дар натиҷаи кандашавии кӯҳ ба вучуд омадааст. Сарез кӯли аз ҳама ҷавон буда, дар водии дарёи Мурғоб ҷойгир аст. Ин кӯл соли 1911 дар натиҷаи афтида пеши роҳи дарёро бастанӣ кӯҳ пайдо шудааст. Сарез яке аз кӯлҳои чуқури ИДМ мебошад. Масоҳати ин кӯл 88 км² ва чуқуриаш 500 м аст. Ҳаҷми он ба 17,3 км³ баробар меояд.

Дар Тоҷикистон ғайр аз кӯлҳои табиӣ кӯлҳои сунӣ низ мавҷуданд. Ин кӯлҳоро бештар обанбор меноманд. Масалан обанборҳои Қайроққум, Каттасой, Муъминобод, Селбур, Норак ва ғайра. Қайроққум обанбори аз ҳама калон аст, онро «Баҳри тоҷик» низ меноманд. Масоҳати он 520 км² ва ғунҷоинаш 4160 млн м³ мебошад.

Дарё, кӯл ва обанборҳои Тоҷикистон барои хоҷагии халқ аҳамияти калон доранд. Онҳо барои сохтани нерӯгоҳҳои барқии обӣ (дарёҳо), обёрии киштзор, бо об таъмин намудани шаҳру деҳот, корхонаҳои саноатӣ ва иншоотҳо қорбаст мешаванд. Аз ҷиҳати захираи гидроэнергетика Тоҷикистон баъди Русия ҷои якумро мегирад. Дар Тоҷикистон 8,5 ғоизи захираи гидроэнергетикӣ ИДМ мавҷуд аст, ки алҳол чандон пурра истифода намешавад. Аҳамияти нақлиёти дарёҳои Тоҷикистон зиёд нест. Онҳо тезҷараён, печдарпеч ва португёнанд. Олами ҳайвоноти кӯлу дарёҳо нисбатан кам аст. Баъзе моҳиҳо (зағорамоҳӣ, симмоҳӣ, гулмоҳӣ)-ро сайд мекунанд.

Обҳои зеризаминӣ. Дар Тоҷикистон обҳои зеризаминӣ фаровон мебошанд. Захираи солони онҳо 18,7 км³-ро ташкил менамояд. Аз ҷумла захираи истифодашавандаи он ба 2,8 км³/ сол баробар аст. Ҳоло ба ҳисоби миёна аз он соли 2,3 км³ истеъмол менамоянд. Обҳои зеризаминии Тоҷикистон аз ҷиҳати таркиби химиявӣ, таъм, тарзи ҷойгиршавӣ ва аҳамият ниҳоят ғунғунанд.

Дар ноҳияҳои кӯҳӣ Қаромазор, Тоҷикистони Марказӣ ва Помир, ки аз ҷинсҳои метаморфӣ, таҳшин ва магмавӣ таркиб ёфтаанд, чуқурии ҷойгиршавии обҳои зеризаминӣ аз чанд метр ба 100-150 метр мерасад. Дар ноҳияҳои ҳамвори ҷумҳурий бошад, дар чуқуриҳои 5-40 метр ҷойгир шудаанд. Захира ва чуқурии ҷойгиршавии обҳои зеризаминӣ, на фақат ба шакли рельеф, балки ба шароити иқлим низ вобастагӣ дорад. Маъмулан, дар ноҳияҳои

хушки чумхурӣ, ки боришот кам аст, захираи обҳои зеризаминӣ низ кам буда, онҳо хеле чуқур ҷойгир мебошанд. Ба ин ноҳияҳо минтақаҳои биёбону нимбиёбонҳои ҷануб ва ҷануби ғарби Тоҷикистон, инчунин Помири Шарқӣ мансубанд.

Дар кишоварзӣ танзими намии хок аҳамияти калон дорад. Танзими намай ба сатҳи ҷойгиршавии обҳои зеризаминӣ низ бисёр вобаста аст. Намии хокро маъмулан бо роҳи мелиоратсия ва андешидани тадбирҳои техникӣ ба низоми меоваранд. Масалан, баҳорон шибба қардани замин бухори намии қабати болои хокро афзун мегардонад ва ҳамин тавр, намии барзиёди он бартараф карда мешавад. Тобистон бошад, баръакс, нарм қардани хок садди роҳи бухори об шуда, барои ба дараҷаи кофӣ намнок истодани он мусоидат менамояд.

Аҳамияти обҳои зеризаминӣ калон аст. Онҳоро барои қонё гардонидани эҳтиёҷоти мардум, таъмини шаҳру деҳот, муассисаҳои саноатӣ ва дигар мақсадҳо қорбаст мекунад. Обҳои зеризаминии шӯртаъм фақат барои обдиҳии қорво ва қисман барои обёрӣ қор фармуда мешаванд.

Пиряхҳо. Қӯҳҳои осмонбӯси Тоҷикистон манбаи бузурги пиряхҳо мебошанд. Масоҳати умумии пиряхҳо тақрибан 8,5 ҳаз. км² буда, қариб 6 ғоизи сарзамини қумҳуриро ташкил медиҳад. Қунин миқдори яҳ дар натиҷаи ғуншавии барфҳои бисёрсола, ки тақрибан аз баландиҳои 3000 - 3500 м сар мешаванд, ба вучуд омадааст. Пиряхҳо баҳусус дар баландиҳои аз 3500 то 5300 м бештаранд.

Қисми зиёди пиряхҳо дар шимол ва ғарби Помир, инчунин дар қӯҳҳои Тоҷикистони Шарқӣ ва Марказӣ қой гирифтаанд. Пиряхҳои

калон мисли дарёҳо номи худро доранд: Федченко, Грум – Гржимайло, Зарафшон, Гармо, Чамбияти географӣ, Хирсон ва гайра.

Пиряхи аз ҳама калони Тоҷикистон пиряхи Федченко мебошад, ки дар нишебии шарқии каторкӯҳи Академияи Илмҳо дар водии байникӯҳӣ чой гирифтааст. Дарозии ин пирях 77 км, бараш тақрибан 5 км ва ғафсиаш то 1800 м мебошад.

Пиряхҳо захираи бузурги об буда, дар кишоварзии ҷумҳуриҳои Осиёи Марказӣ аҳамияти бағоят калон доранд. Оби пиряхҳо 25 ғоизи ҳаҷми чараёни дарёҳои Тоҷикистонро таъмин менамояд. Захираҳои оби тоза дар онҳо тақрибан 13 маротиба аз чараёни солони ҳамаи обҳои ҷумҳурӣ зиёд аст. Дар авҷи гармои фасли тобистон, ки барфҳои мавсимӣ ҳама об мешаванд, пиряхҳо ба боғу бӯстон ва киштзорҳо оби ҳаёт медиҳанд. Бинобар ин, омӯзиши обшавӣ ва ҳаракати пиряхҳо на фақат аҳамияти илмӣ, балки аҳамияти амалӣ низ дорад. Дар пиряхи Федченко баландтарин истиғоҳи обу ҳавосанҷӣ сохта шудааст.

§ 10. ПРОБЛЕМАИ ОБИ НҶШОКӢ

Бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон Ассамблеяи Генералии Созмони Милали Муттаҳид соли 2003-юмро «Соли байналмилалӣ оби тоза» эълон намуд. Ба ин хотир дар Душанбе моҳи сентябри соли 2003 Форуми байналмилалӣ баргузор шуд, ки дар он аз 54 мамлакат ходимони давлатӣ, олимони ва дигар намоёндогони ташкилотҳои гуногуни ҷаҳон ширкат варзиданд. Чунин таваҷҷӯҳ зоҳир намудани олимону ходимони давлатӣ беҳуда нест. Нобаробар тақсим шудани манбаъҳои об дар қураи Замин ба он овардааст, ки ҳоло дар қитъаи Осиё 1 млрд, дар Африка 350 млн ва дар Америкаи Лотинӣ зиёда аз 100 млн нафар аз нарасидани оби ошомиданӣ азият мекашанд. Дар мамлакатҳои рӯ ба тараққӣ ҳар шахси сеюм аз нарасидани оби тоза дар азоб аст. Истеъмоли оби нопок сарчашмаи 3/4 ҳиссаи бемориҳои сирояткунанда ва аз 1/3 ҳиссаи ҳолисаи фавти одамон дар саросари ҷаҳон гардидааст. Дар қитъаи Африка бештар аз 80 ғоизи бемориҳо бо сабабҳои сифати пасти об, набудани шабакаҳои обрасон (водопровод) ва ба ҳолати бади санитарии гигиенини истифодаи об вобаста мебошад.

Об мӯъҷизаи ҳаёт аст ва бе об ягон мавҷуди зинда вучуд дошта наметавонад. Муайян шудааст, ки то 70 ғоизи бадани одам ва қисми зиёди таркиби растанӣ ва меваю сабзавот низ аз об иборат мебошад.

Мувофиқи тадқиқот 95 фоизи бодиринг, 90 фоизи помидор, 85 фоизи себу нок ва 80 фоизи картошка аз об таркиб ёфтааст.

Талабот ба оби нӯшиданӣ дар ҳама соҳаҳои саноату кишоварзӣ ва ҳаёти ҳаррӯзаи инсон дар ҳоли афзоиш аст. Дар асрҳои гузашта истеъмоли шабонарӯзии об аз тарафи инсон ҳамагӣ 12 – 18 литрро ташкил медод ва ин нишондиҳанда дар асри XIX ба 40 – 60 литр ва ҳоло масрафи об ба сари аҳоли дар давлатҳои мутараққӣ ба 300 – 400 литр расидааст. Мувофиқи маълумотҳои мавҷуда айни замон як нафар сокини Нию-Йорк дар як шабонарӯз 1045 литр, Париж – 500 литр ва Москваю Санкт-Петербург то 600 литр об сарф мекунанд. Аввали асри XXI миқёси ҷаҳонии истифодаи об дар соҳаҳои саноат то 20 баробар, дар кишоварзӣ 6 баробар ва дар соҳаҳои хоҷагии коммуналӣ то 7 баробар афзудааст.

Нобаробар ҷойгиршавии захираҳои об пеш аз ҳама ба сатҳи рельеф ва омилҳои иқлимӣ саҳт вобастагӣ дорад. Масалан, дар минтақаи муътадил ва экваторӣ ба як нафар 25 ҳазор м³ оби нӯшокӣ дар як сол, вале дар минтақаи биёбону нимбиёбон, ки аз 1/3 ҳиссаи аҳолии дунё зиндагӣ мекунанд, ба як нафар ҳамагӣ 3 ҳазор м³ об рост меояд. Ин обро ҳам аксар барои обёрии заминҳо истифода мекунанд.

Ҳаҷми муҳити гидросфера дар сайёраи мо ниҳоят бузург аст, вале 96 фоизи онро оби шӯри баҳру уқёнусҳо ташкил медиҳад. Ба ҳиссаи оби нӯшокӣ ҳамагӣ 2,5 фоизи ҳаҷми умумии гидросфера рост меояд. Аз тарафи дигар ин нишондиҳандаи хеле бузург аст ва метавонад талаботи сокинони сайёро то 10 ҳазор маротиба ба оби ошомиданӣ таъмин намояд. Мутаассифона, қисми зиёди ин захираҳои бузург дар дохили барфу пиряхҳои Антарктида, Гренландия, Арктика ва кӯҳу қаторкӯҳҳои калонтарини дунё ниҳон мебошанд.

Дар бисёр давлатҳои соҳили халиҷи Форс, Баҳри Миёназамин, Баҳри Каспий, инчунин дар Япония ва ҷануби ИМА корхонаҳои махсуси тасфियाи оби баҳр ва аз он ҳосил намудани оби ошомиданӣ сохта шудаанд. Дар байни давлатҳои дунё аз ҳама бештар Кувайт дар мавриди тозакунии об шӯҳрат пайдо кардааст.

Бисёр давлатҳои ҷаҳон солҳост, ки ба хариду фуруши оби нӯшокӣ сару кордоранд. Масалан, ИМА аз Канада, Олмон аз Шветсия, Норвегия аз Нидерландия ва Арабистони Саудӣ аз Малайзия оби нӯшокӣ меҳаранд. Ҳоло дар як қатор давлатҳои нақшаҳои мисли нафту газ ба воситаи хати кубурҳои трансокеанӣ аз Гренландия ва Антарктида ба Европа ва аз дарёи Амазонка ба қитъати Африка гирифтани об танзим шудааст.

Хушбахтона, кишвари мо – Тоҷикистон аз чунин проблемаи мушкили замон дар канор аст. Ҳоло ба ҳар сокини ҷумҳурии сола

12000 м³ об рост меояд ва аз рӯйи ин нишондиханда кишвари мо дар байни давлатҳои ИДМ яке аз ҷойҳои аввалинро мегирад. Бо вучуди ин баъзе ноҳияҳои ҷумҳурӣ аз нарасидани оби нӯшокӣ мушкилӣ мекашанд. Суръати баланди афзоиши аҳоли ва дар ин асос зиёд намудани маҳсулоти кишоварзӣ талаб менамояд, ки меъёри истифодаи об дуруст ба роҳ монда шавад.

Айни замон зиёда аз 75 Ҷойҳои аҳолии Тоҷикистон дар деҳот зиндагӣ мекунанд. Таъминоти оби нӯшокӣ ба воситаи шабакаҳои обрасон (водопроводҳо) дар ҷумҳурӣ ҳамагӣ 30 Ҷойҳои ташкил менамояд. Оби нопок ва корношоями аксарияти иншоотҳои обтозакунии боиси паҳн гардидани касалиҳои сирояткунанда дар шаҳру деҳот мегардад. Бинобар ин истифодаи оқилона, тоза нигоҳ доштани оби ҷӯй дарёҳо ва ҳифзи манбаъҳои он яке аз вазифаҳои муҳими ҳар як сокини мамлакат мебошад.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дарёҳои Тоҷикистонро тавсиф кунед. Вобастагии низоми дарёҳоро ба релеф ва иқлим нишон диҳед.
2. Дарёҳои Тоҷикистонро бо Ёзбекистон (аз рӯйи тӯл, самти ҷараён, низом) қиёс намоед.
3. Сел чист? Он ба хоҷагии халқ чӣ гуна зарар мерасонад?
4. Дар харитаи тарҳии Тоҷикистон номи дарёҳоро қайд кунед. Нерӯгоҳҳои барқии обиро бо аломатҳои шартӣ ишора кунед.
5. Аҳамияти дарёҳои Тоҷикистонро қайд кунед.
6. Қӯлҳои Тоҷикистонро тавсиф намоед ва онҳоро дар харитаи тарҳӣ қайд кунед.
7. Пиряхҳои нисбатан калони Тоҷикистонро номбар кунед. Аҳамияти пиряхҳоро шарҳ диҳед.
8. Дарёчаи (ё обанбори) маҳали худро тавсиф кунед: низом ва аҳамияти он.
9. Шарҳ диҳед, ки обҳои зерзаминии атрофи мактаби шумо дар чӣ қадар чуқурӣ ҷой гирифтаанд (аз рӯйи сатҳи оби якҷанд чоҳ). Беҳтараш инро ҳамон вақт ҳисоб кунед, ки аз чоҳ об гирифта бошанд (масалан, пагоҳӣ).

ПЕШГУҲИИ ШУМО

1. Дар радио, телевизион ва матбуот хабар медиханд, ки сағди кӯли Сарез мустаҳкам нест ва вайроншавии он боиси харобиҳои мудғиш мегардад. Бигӯед, ки барои пешгирӣ кардани он чӣ чорабиниҳо гузаронидан лозим аст?

§12. ХОК ВА ЗАХИРАИ ЗАМИН

Кадам навъҳои хокро медонед?

Ҳосилхезии хок ба чӣ вобаста аст? Хок чист?

Қабати рӯи Замин, ки қобилияти ҳосилхезӣ дорад, хок номида мешавад. Таркиби хок хеле мураккаб буда, онро илми хокшиносӣ меомӯзад. Асосгузори ин илм олими рус В.В.Докучаев аст. Мувофиқи таълимоти ӯ омилҳои муҳимтарини хокҳосилшавӣ иқлим, чинси кӯҳӣ, сохти геологӣ, релеф, наботот ва ғайра мебошанд.

Вобаста ба иқлим пайдошавии хок шакли минтақавӣ дорад. Чунончи, ба минтақаи беша хоки хокистарранги бешагӣ хос аст, ки он дар шароити ҳарорати нисбатан паст ва намии зиёд ҳосил мешавад. Шӯрхокҳои биёбонӣ, баръакс, дар шароити намии кам ва гармии зиёд пайдо мешаванд.

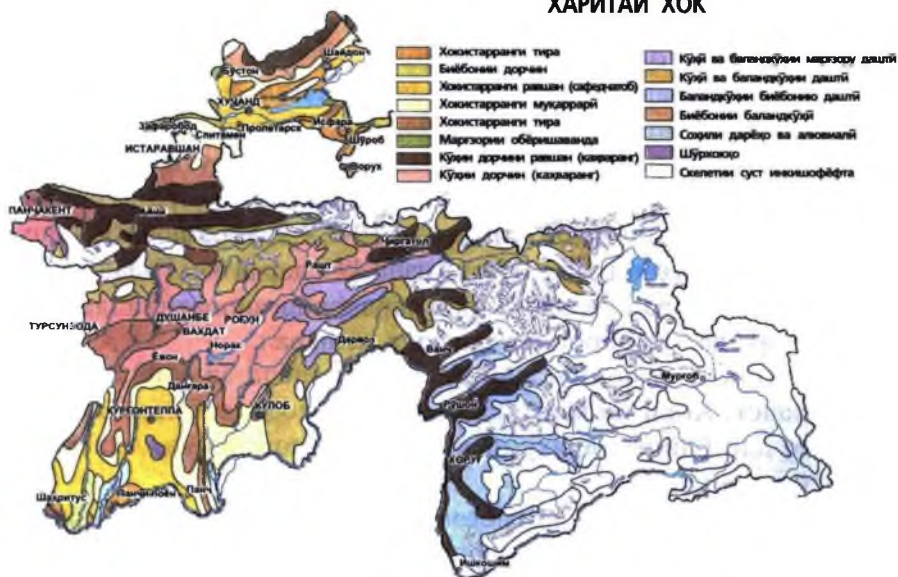
Пайдоиш ва навъҳои хоки Тоҷикистон ба мавқеи географӣ (минтақаи биёбон), релефи кӯҳӣ ва иқлими гарму хушки он алоқаманд аст. Вобаста ба ин омилҳо ва минтақаи амудӣ дар ҳудуди Тоҷикистон чунин навъҳои хокро метавон чудо кард: минтақаи ҳамворию пасткӯҳӣ – бештар бо хоки хокистарранг, минтақаи миёнакӯҳӣ – бо хоки дорчинии кӯҳӣ, минтақаи баландкӯҳӣ – бо хокҳои марғзори баландкӯҳӣ, даштӣ, биёбонӣ, минтақаи осмонбӯс – бо хоки сода.

Хоки хокистарранг дар Тоҷикистон бисёр аст. Ранги ин хок ба хокистар монанд мебошад ва номаш низ аз ҳамин ҷост. Хокҳои хокистарранг дар шароити иқлими хушк ва гарми ҳамвориҳо, доманакӯҳҳо ва пасткӯҳҳои ҷумҳурӣ дар баландиҳои 300 – 1600 м ташаккул меёбанд. Таркибаш аз 1 – 3 Ҷоиз порухок (гумус) иборат буда, ба миқдори зиёд карбонатҳои барои растанӣ муҳим дорад. Бо обёрӣ қардан аз ин хок ҳосили баланди зироат рӯёнидан мумкин аст. Боришоти солона 100-150 мм-ро ташкил менамояд.

Хоки хокистарранг дар ҳар мавзёе ҳар хел мебошад. Вобаста ба баландии маҳал, иқлим, миқдори порухок хоки хокистарранг се навъ – равшан, муқаррарӣ ва тира мешавад.

Хоки хокистарранги равшан дар ҳамвориҳои доманакӯҳӣ ва нишебии адирҳои паст (дар баландиҳои 300-500 м) дучор шуда, таркибаш аз 1 – 1,5 Ҷоиз порухок иборат аст. Миқдори карбонатҳо 20 Ҷоизро ташкил медиҳад. Хокҳои хокистарранги равшани обёришавандаро барои кишти пахта истифода мебаранд. Бештарин қисми мавзёҳои хокашон хокистарранги равшан чарогоҳи зимистонаи чорво мебошад.

ХАРИТАИ ХОК

Хоки хокистарранги мукаррарӣ дар ҳамвориҳои кӯҳдоман ва адирҳо (дар баландии 600-900 м) ба назар мерасад. Ин хок зоҳиран аз хоки хокистарранги равшан чандон тафовут надорад. Дар таркибаш 1,5 – 2 ғоиз порухок мавҷуд аст. Асосан барои кишти пахта ва баъзан барои кишти зироати лалмӣ истифода мешавад.

Хоки хокистарранги тира қисми болои минтақаи хоки хокистаррангро ишғол карда, бештар дар суфаҳои баландии дарёҳо, кӯҳдоманҳо ва пасткӯҳҳо (дар баландии 900-1600 м) паҳн шудааст. Хоки хокистарранги тира нисбат ба хокҳои хокистарранги мукаррарӣ ва равшан ҳосилхез аст. Дар ин хок метавон ҳосили хуби зироати лалмӣ рӯёнид. Таркибаш 1,5 – 3,0 ғоиз порухок дорад.

Дар минтақаи ҳамворию пасткӯҳҳо дигар навъҳои хок низ мавҷуданд (масалан, хокистарранги бӯр, шӯрхок, шӯрзамин), ки масоҳати онҳо кам аст. Аз худ кардани шӯрхокҳо масъалаи муҳим мебошад. Шӯрхокҳоро маъмулан бо роҳи шустан ва кофтани захбур қорам мекунанд.

Хоки дорчинии кӯҳӣ дар баландии 800-1800 м дар миёнакӯҳҳои Тоҷикистон паҳн шудааст. Ин хокҳо хеле ҳосилхезанд ва таркибашон аз 5-8 ғоиз порухок иборат аст. Навъҳои гуногуни ин хок – д о р ч и н и и к а р б о н а т и, д о р ч и н и и р а в ш а н ва ғайра дар ҳудуди минтақа зина – зина (аз поён ба боло) ҷойгир

мебошанд. Микдори солони боришот 200-250 мм, дар Помири Фарбӣ 1500 мм-ро ташкил менамояд. Маҷмуи ҳарорати аз 10⁰ баланд аз 1000 то 4300 тағйир меёбад.

Хоки минтақаи баландкӯҳ зиёда аз 50 фоизи масоҳати Тоҷикистонро ишғол мекунад. Ин ҳок дар баландиҳои аз 3000 то 4500-4800 м дучор меояд. Хоки ин минтақа **баландкӯҳию марғзорӣ**, **баландкӯҳию даштӣ**, **баландкӯҳию биёбонӣ** ва ғайра мебошад. Микдори моддаҳои гизой дар он аз 4-10-2, 4-2, 5-3,5 фоиз ба таври амудӣ тағйир меёбад. Дар ағбаи Анзоб 494, дар ағбаи Гадаюлӣ 469 мм бориш мешавад. Асосан барои парвариши зироати ғалладона, лалмикорӣ ва чун чарогоҳ истифода мешавад.

Минтақаи осмонбӯс дар баландии зиёда аз 4800 м воқеъ гардидааст. Хоки ин минтақа сода буда, ҳосилхез нест. Ин ҳок чо – чо дар байни пираху шахҳои кӯҳ дучор меояд. Аҳамияти хочагӣ надорад.

Захираи заминии Тоҷикистон сарвати бебаҳои табиат – замин ва қисми ҳосилхези он ҳок мебошад. Сатҳи хушкӣ кураи Замин 149 млн км² буда, инсон фақат 55-56 фоизи онро бо мақсадҳои гуногун истифода мебарад. Ин ҳаргиз маънои имкониятҳои васеи истифодаи замин дар оянда нест. Зеро қисми боқимондаи хушкӣ барои истифодаи хочагӣ мувофиқ нест (пирахҳо, тундра, биёбонҳои кӯҳӣ) ва ё истифодаи он аз ҳад мушкӣ (биёбон, ботлоқзор ва кӯҳистон) мебошад.

Замин захираи табиӣ бисёрҷабҳа аст. Вай дар саноат, сохтмон, нақлиёт ҳамчун мавқеи ҷойгиронии объектҳои истеҳсолӣ, дар кишоварзӣ хочагии ҷангал бошад, натавон воситаи истеҳсолӣ, балки предмети меҳнат низ ҳисоб меёбад. Одатан, мафҳуми «захираи зеризаминӣ» тамоми заминҳои мавҷударо не, балки қисми истифодашавандаи онро ифода мекунад.

Замин ҳамчун сарвати табиӣ якҷанд хусусияти ба худ хос дорад: якум – ивазшаванда аст; дуум – бисёрҷабҳа буда, бо мақсадҳои гуногун истифода мешавад (киштзор, марғзор, сохтмон ва ғайра); сеюм – захираи маҳдуд дошта, ҳосияти барқароршавандагӣ дорад.

Замин манбаи муҳими бойиғарии ҷамъият аст. Вай моликияти халқ буда, бояд ба манфиати умум истифода шавад. Фонди замин аз рӯйи истифода ба заминҳои кишоварзӣ, ғайрикишоварзӣ, фонди давлатии ҷангалу об ва фонди давлатии захиравӣ тақсим мешавад. Таносуби қисмҳои таркибии фонди замин дар ҳар як ҷумҳури ҳар хел аст. Чунончи, дар фонди умумии заминҳои Тоҷикистон

(14,5 млн га) заминҳои кишоварзӣ – 66,1 Ҷоиз, фонди давлатии захиравии ҷангал – 32,0 Ҷоиз ва дигар соҳаи истифода – 1,9 Ҷоизро ташкил медиҳад. Ин нишондодҳо дар ИДМ мутобиқан ба 47,2; 49,4; 3,4 Ҷоиз баробар аст.

Қимати фонди замин аз рӯи кадастри он муайян карда мешавад. Кадастри замин маҷмӯи маълумотҳои дақиқ оид ба замин ва бузургии он, сифат ва таркиби хок, ҳосилхезӣ ва истифодаи замин мебошад. Қисми муҳими кадастри замин баҳодихии сифати хок аст, ки дар асоси ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои муҳимтарини агрономии хок тартиб дода мешавад.

Бузургӣ ва сифати фонди замини Тоҷикистон хусусиятҳои ба худ хос дорад (ҷадвали 2).

Ҷадвали 2

ТАҚСИМОТИ ФОНДИ ЗАМИН
(ба ҳисоби ҳаз. га)

	Солҳо				
	1990	1997	1999	2003	2006
Фонди замин, ҳамагӣ:	14255	14255	14255	14255,4	14255,4
Аз он ҷумла: Замини кишт	809,6	790,0	850,3	864,5	900,2
Марғзори ҷароғох	3280,2	3289,0	3250,0	3064,6	2978,2
Ҷангалзор	357,3	350,0	351,0	351,0	350,0

Заминҳои нисбатан сермахсул, аз ҷумла замини кишт ҳамагӣ 5,8 Ҷоизи фонди замини Тоҷикистонро ташкил медиҳанд. Камзаминӣ хусусияти хоси Тоҷикистон аст. Зиеда аз 70 Ҷоизи фонди замин аз қаторкӯҳҳо, сангу шах, пирахҳо ташкил ёфта, барои кишт мувофиқ нест. Аз 4,2 млн га заминҳои кишоварзӣ ҳамагӣ 20 Ҷоиз киштзор аст.

Аксар заминҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон хоки хокистарӣ дошта, ҳосилхезии табиӣ онҳо ҷандон баланд нест. Дар ин ҷо заминҳои регӣ низ бисёранд, ки барои зироатчиӣ ва ҳатто ҷорводорӣ ҷандон мувофиқ нестанд. Санглохӣ заминҳо ба истифодаи онҳо ҳалали ҷиддӣ мерасонад.

Тавре ки таҷрибаи таърихӣ нишон медиҳад, заминҳои Тоҷикистон дар ҳолати нигоҳубини оқилона ва обёрии сунъӣ ҳосили хуб медиҳанд. Агар ба ҳисоб гирем, ки аз заминҳои Тоҷикистон дар як сол 2-3 бор ҳосил гирифтани мумкин аст, пас арзиши аслии заминҳо дар ҳақиқат бебаҳо мебошад.

Баробари афзоиши аҳоли андозаи замин ба ҳар сари аҳоли сол то сол кам шуда истодааст. Чунончи, дар 25 соли охир ба ҳар сари аҳолии кураи Замин миқдори киштзор аз 0,45 то 0,31 га, чарогоҳҳо аз 0,93 то 0,67 га ва бешазорҳо аз 1,37 то 0,87 га кам шудааст. Сол то сол андозаи заминҳои ғайрикишоварзӣ афзуда истодааст. Заминҳои бо саноат, сохтмон, нақлиёт ва ғайра бандбуда дар ИМА 3 Ҷоиз, Япония – 5 Ҷоиз, ИДМ – 2,7 Ҷоизи фонди заминро ташкил медиҳанд. Масоҳати умумии ин гуна заминҳо дар ИДМ ба 60 млн га мерасад ва ҳар сола ба миқдори 2 млн га (аз ҷумла 0,15 – 0,20 млн га аз ҳисоби киштзор) афзуда истодааст.

Қимати замин ҳамчун сарвати бебаҳо дар Тоҷикистон низ сол то сол меафзояд. Дар тӯли 30 соли охир андозаи замини кишт ба ҳар сари аҳоли аз 0,48 то 0,11 га кам шудааст. Миқдори заминҳои дар натиҷаи эрозия, шӯрбандӣ, ривочи саноати кӯҳӣ, партовҳои истеҳсоли ва ғайра корношоямшуда, аз ҳисоби химикатҳо заҳролудшавии замин низ афзуда истодааст. Аз ин рӯ, истифодаи оқилона ва дурусти замин дар Тоҷикистон аҳамияти калон дорад. Дар ин бобат ҷорӣ кардани қомебиҳои пешрафтаи илмию техники (электронӣ, мелиоратсия ва ғайра) хеле зарур мебошад. Ғайр аз ин дар ҷумҳурӣ ба мубориза бар зидди эрозияи хок, ҷарҳосилшавӣ ва истифодаи самараноки ҳар як қитъаи ҳурди замин эътибори ҷиддӣ дода мешавад.

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. *Харитаи Тоҷикистонро истифода бурда, ба ҳок тавсифи умумӣ диҳед.*
2. *Навъҳои асосии хоки ҷумҳуриро номбар кунед ва онҳоро дар харита нишон диҳед.*
3. *Захираи замини Тоҷикистон чӣ қадар аст?*
4. *Нақшаи бурриши хоки маҳали худро тартиб диҳед.*
5. *Дар маҳали шумо баҳри муҳофизати хок ва беҳтар истифода бурдани киштзорҳо чӣ гуна тадбирҳо андешида мешаванд?*

.....

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. *Қадам намудҳои хоки Тоҷикистон дар шароити обёрӣ ва дохил намудани нуриҳои минералӣ ҳосили баланд медиҳанд?*
 2. *Дар шароити камзаминӣ заминро чӣ тавр бояд истифода бурд?*
-

§ 13. НАБОТОТ ВА ҲАЙВОНОТ

Дар синфи шашум ва ҳафтум ба кадом минтақаҳои табиӣ шинос шуда будед? Дар минтақаи табиӣ унсурҳои табиӣ бо ҳам чӣ гуна алоқаманд мебошанд?

Релефи мураккаб ва мувофиқати кӯҳу биёбонҳо шароити иқлиму хокро дигаргун карда, барои нашъунамои растанӣ ва зиндагии ҳайвонот заминаи мухталиф фароҳам меоранд. Аз ин рӯ, олами наботот ва ҳайвоноти Тоҷикистон хеле гуногун мебошанд. Дар ин ҷо зиёда аз 5 ҳазор намуди растанӣ, 48 намуди ширхӯрҳо ва зиёда аз 380 намуди паранда мавҷуд аст. Микдори ҳашарот зиёда аз 10 ҳазор намуд мебошад.

Олами набототи Тоҷикистон хеле гуногун буда, қисми зиёди онҳо аҳамияти калони ҳоҷагӣ доранд. Дар байни олами наботот растаниҳои мевадех, ороишӣ, доругӣ, асаловар ва ғайра хеле бисёранд. Мутаассифона, аксари онҳо ҳанӯз дар ҳоҷагӣ кам истифода мешаванд. Аз 1500 намуди растаниҳои дорувор ҳамагӣ 145 намудро дар тиб ба кор мебаранд. Дар байни набототи Тоҷикистон намудҳои гуногуни растаниҳои ба дигар кишварҳо хосбуда дучор мешаванд. Дар ин ҷо якҷоя бо намудҳои маҳаллӣ – саксаулу, pista, арча, явшону шӯрагиҳо намудҳои набототи Баҳримиёназаминӣ, монанди дӯлонаи понтонӣ, чормағзи юнонӣ, анҷир ва ғайра паҳн шудаанд. Тоҷикистон низ яке аз марказҳои нахустин паҳншавии чавдору гандум ба шумор меравад.

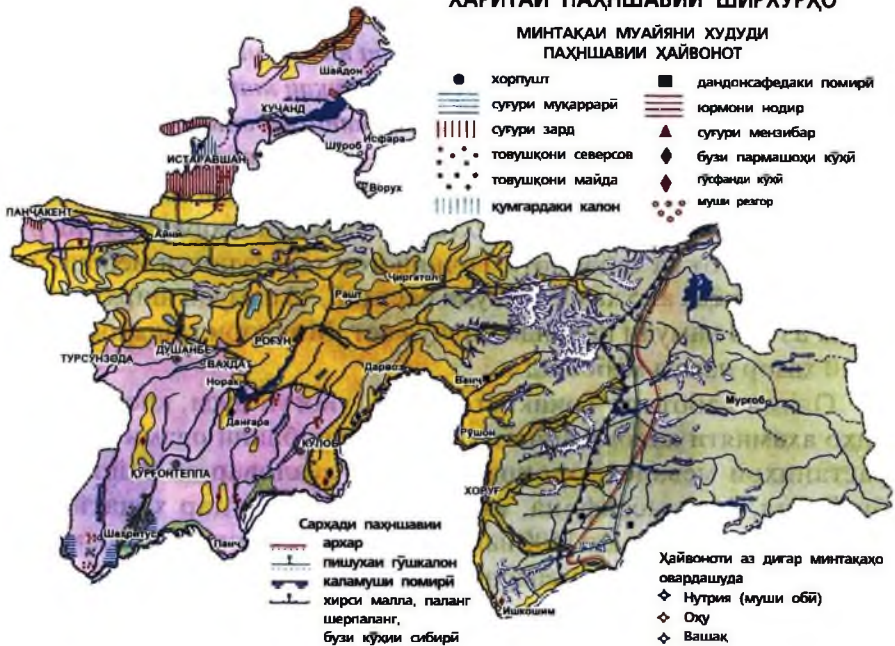
Хусусияти фарқноки набототи Тоҷикистон дар бартари алафҳои гуногун, нимбутта ва буттагиҳои минтақаи биёбон, дашт ва баландкӯҳҳо зоҳир мегардад.

Дигар хусусияти набототи Тоҷикистон дар он аст, ки онҳо на ба таври арзӣ, балки амудӣ (вертикалӣ) паҳн гардида, ба шароити ҳамворию кӯҳҳо хеле хуб мутобиқ шудаанд.

Набототи қисми ҳамворӣ хусусияти биёбонию нимбиёбонӣ дорад. Барги ин растаниҳо яқсар майда ва хордор буда, обро кам бухор мекунад; решаи онҳо бошад, дарозу сершоха аст ва аз ҷуқурии зиёд обро ҷаббида мегирад. Давраи нашти растаниҳои биёбону нимбиёбон хеле кӯтоҳ буда, онҳо фақат баҳорон сабзида, то гармиҳои аввали тобистон хушк мешаванд. Ба чунин растаниҳо ҷорубак, чинорак, лолаҳасак, лола ва баъзе хӯшадорҳо мансубанд. Ғайр аз ин, дар байни регҳо буттаҳои саксаулу, янтоқ ва дигар растаниҳои ба хушкӣ тобовар мерӯянд. Дар водии дарёҳо бошад, растаниҳои гуногун зич рӯида, тӯғайзорҳоро ба амал овардаанд. Дар тӯғайзор дарахтони сафедор, бед, санҷид, ангат

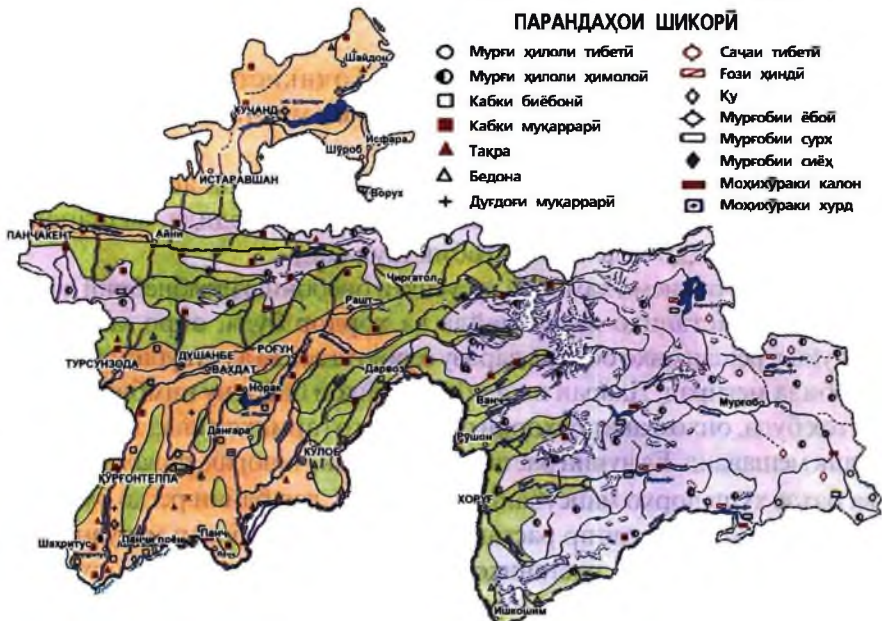
ХАРИТАИ ПАҲНШАВИИ ШИРХҶҶҶҶ

МИНТАҚАИ МУАЙЯНИ ХУДУДИ
ПАҲНШАВИИ ҲАЙВОНОТ

ХАРИТАИ ПАҲНШАВИИ ПАРАНДАҶОН

ПАРАНДАҶОИ ШИКОРӢ

ва растаниҳои хӯшадори баландқад (сич, алафҳои ботлоқӣ) рӯида, дар баъзе ҷойҳо ҳатто ба бешаи касногузар табдил меёбанд.

Набототи баландкӯҳҳо ба иқлими хушк ва номусоиди он мутобиқ шудааст. Дар ин ҷо растаниҳои болиштмонанд бартарӣ доранд, ки намӣ ва гармиро дар худ нигоҳ медоранд. Марғзори даштҳои баландкӯҳ аз гиёҳҳои гуногун (юган, чиммак, думи рӯбоҳ, чагаз) ва буттаҳо (зағоза, болиштакҳо) иборатанд. Набототи марғзорҳои алпӣ ду – се моҳ нашъунамо карда, сипас аз хуноқӣ маҳв мешаванд. Марғзори даштҳои баландкӯҳ камҳосил бошанд ҳам, чарогоҳи хуби тобистона ба шумор мераванд.

Дар Тоҷикистон бешазорҳо ҳам кам буда, ҳамагӣ се фоизи масоҳати онро ташкил медиҳанд. Бешазорҳо масоҳати яклухт надоранд ва қитъа – қитъа дар нишебии ёнаи кӯҳҳо ва дараҳо ҷойгир шудаанд. Дар бешазори Тоҷикистон зиёда аз 200 намуди дарахту бутта рӯида, дар байни онҳо растаниҳои мевадор (чормағз, pista, бодом, себ, нок, олуча) ва гиёҳҳои шифобахш хеле бисёранд.

Арча, pista, бодом ва чормағз дарахтони хоси Тоҷикистон мебошанд.

Арчазорҳо 50 фоизи ҷангалзори ҷумҳуриро ташкил медиҳанд. Арчазорҳо бахусус дар қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон ва Ҳисор (дар нишебии шимолӣ) фаровонанд. Дар Тоҷикистони Ҷанубӣ ва Шарқӣ арчазорҳо кам мебошанд. Аҳамияти арча дар пешгирӣ кардани эрозияи хок калон аст. Ҷӯби арча пурбаҳост, онро дар истеҳсоли мебел ва қалам кор фармудан мумкин аст. Алафи арчазорҳоро чун чарогоҳ истифода мебаранд.

Pistазорҳо дар Тоҷикистони Ҷанубӣ нисбатан бисёранд (дар қаторкӯҳҳои Тераклитог, Қаротог, Боботог ва ғайра). Масоҳати умумии pistaзорҳо зиёда аз 100 ҳаз. гектарро ташкил медиҳад. Pista то 60 фоиз раванг дорад ва хӯроквории пурбаҳост. Pistаро чун ранг ва моддаи доббоғӣ, инчунин барои гирифтани катрон (дар техника ва тиб) низ кор мефармоянд.

Чормағз ҷӯби хушсифат ва меваи серғизо дорад. Дар Тоҷикистон зиёда аз 28 ҳаз. га чормағззор мавҷуд аст. Ҳар сол дар ҷумҳурӣ 200 тонна чормағз меғундоранд.

Ғайр аз арча, pista ва чормағз дар ҷангалҳои Тоҷикистон инчунин заранг, чинор, настан, дулона ва бисёр дарахтҳои дигари мевадех (себ, нок, олуча, анҷир, анор ва ғайра) мерӯянд.

Олами ҳайвоноти ҷумҳурӣ низ гуногун аст. Дар хушкӣ, кӯҳу дарёҳо ҳайвоноти зиёде зиндагӣ мекунанд. Дар маркази Тоҷикистон намудҳои ҳайвоноти «шимолӣ» (хирси малла, харгӯш, кашқалдоқ,

қоқум, юрмон, гурми сибирӣ), осиеймиёнагӣ ва ҳиндутибетӣ (шерпаланг, гурги тибетӣ, чайра, заргулдор, майна ва фароштуруки ҳиндӣ, муфлон, кубро, сузмор) паҳн шудаанд.

Шароити табиӣи Тоҷикистон барои зисти ҳайвоноти ширхор (82 намуд) ва хазандагон (47 намуд) мусоидат мекунад. Дар ин ҷо 380 хели паранда ва беш аз 10 ҳазор намуди ҳашарот воমেҳӯранд. Дар байни парандаҳо 82 намуд муқимӣ мебошанд. Парандаҳо нисбат ба хазандагон дар қаламрави ҷумҳурӣ васеъ паҳн гардидаанд. Онҳо дар ҳама минтақаҳои табиӣи воমেҳӯранд.

Хусусияти хоси олами ҳайвоноти Тоҷикистон дар кам будани ҳайвоноти обӣ (қариб 49 намуд) зоҳир мегардад, ки сабаби он нисбатан ҷавон будани синнусоли кӯлу дарёҳо мебошад. Аз 49 намуди моҳии шикоршаванда дар айни замон 21 намуди он аҳамияти хоҷагӣ дорад. Ғайр аз ин, дар Тоҷикистон баъзе намуди ҳайвонот аҳамияти калони хоҷагӣ ва шикорӣ доранд: гуроз, харгӯш, рӯбоҳ, қашқалдоқ, кабк, мургобии ҳиндӣ ва ғайра.

Хосияти дигари олами ҳайвонот ба тарзи минтақаҳои амудӣ паҳншавии он аст. Чунончи, дар биёбону нимбиёбон намудҳои гуногуни ҳайвоноти тездав (чирон, рӯбоҳ, заргӯш) ва дар зери замин паноҳёфта (сузмор, кубро, юрмон), инчунин парандагон (жаврак, гунчишк, дуғдоғ) сукунат доранд. Ин ҷонварон ба шароити иқлими фарму хушк нағз мутобиқ шудаанд. Дар минтақаи баландкӯҳ бошад, паланг, нахчир, суғур, гулмуши сурх, аз парандагон кабки ҳилол, каргас, хумо ва бургут воМЕҳӯранд. Баҳорон барои лонагузорӣ ба ин ҷо ғози ҳиндӣ, мургобии сурх ва ғайра парида меоянд.

Бо сабаби ба замини қорам табдил шудани дашту биёбонҳо ва шикори ғайриоқилона шумораи баъзе намуди олами ҳайвонот торафт кам шуда истодааст. Масалан, паланг тамоман нест шуда, шерпаланг, оху, морхӯр, архар ва ғайра дар арафаи маҳвшавӣ мебошанд.

Алҳол барои ҳифзи табиат ва набототу ҳайвоноти муфид дар минтақаҳои гуногун мамнӯъгоҳ, парваришгоҳ ва истгоҳҳои (стансияҳои) илмӣ ташкил карда шудаанд, ки бо онҳо дар бобҳои оянда шинос хоҳем шуд.

.....
САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Гуногунии олами наботот ва ҳайвоноти ҷумҳури ба чӣ вобаста аст?
2. Паҳншавии набототи Тоҷикистон кадом хусусиятҳои ба худ хосро дорад? Паҳншавии олами ҳайвонот чӣ?
3. Намудҳои маҳаллӣ ва Баҳримиёназаминии набототро номбар кунед.
4. Намудҳои ҳайвоноти шимолӣ, тибетӣ ва ҳиндӣ Тоҷикистонро номбар кунед.
5. Хусусияти бешазорҳои ҷумҳуриро шарҳ диҳед.
6. Наботот ва ҳайвоноти маҳаллӣ шумо чӣ гуна хусусиятҳои доранд?

.....
АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Ба таври амудӣ паҳн гардигани намудҳои наботот дар қаламрави Тоҷикистон ба кадом омилҳо вобаста аст?
 2. Барои чӣ дар қўлҳои Тоҷикистон ҳайвонҳои обӣ, аз ҷумла моҳиҳо каманд ва ё тамоман нестанд?
 3. Барои тамоман маҳв нашудани намудҳои наботот ва ҳайвоноти ғайриҷонивар чӣ чораҳо гудан даркор?
-

§ 14. МИНТАҚАҲОИ ТАБИЙ

Сабаби пайдоиши минтақаҳои табиӣ дар чист? Кадом минтақаҳои амудӣ хоку иқлими Тоҷикистонро медонед?

Сатҳи замини Тоҷикистон хеле гуногун аст. Дар он ҳамворихо, қаторкӯҳҳо, теппаю адирҳо бо ҳам пайваست ҷой гирифтаанд. Аз ин рӯ, дар ин ҷо ғайр аз минтақаҳои уфуқии табиӣ боз минтақаҳои амудӣ (вертикалӣ) мушоҳида карда мешаванд, ки ба релеф ва иқлим вобастаанд.

Одатан, баробари афзудани баландӣ ҳарорат ва фишори ҳаво паст мешавад ва то баландии муайян миқдори бориш ва намии

ҳаво меафзояд. Вобаста ба ин ҳок, олами наботот, ҳайвонот ва микдори оби зеризаминӣ тағйир меёбад. Дар натиҷа аз доманаи кӯҳҳо ба сӯйи куллаҳои онҳо минтақаҳои муҳталифи табиӣ амудӣ ташаккул ёфта, тадриҷан якдигарро иваз мекунад.

Ҳар як минтақаи амудӣ комплекси табиӣю минтақавӣ мебошад. Дар онҳо тамоми қисмҳои таркибии табиат (релеф, иқлим, об, ҷинсҳои кӯҳӣ, ҳок, наботот, ҳайвонот) ба якдигар зич алоқаманд буда, бо ҳам тамоси мутақобила (дутарафа) доранд.

Ҳоло дар Тоҷикистон якҷанд минтақаҳои табиӣю амудӣ мавҷуданд, ки аз якдигар бо хусусиятҳои хоси релеф, иқлим, ҳок, олами наботот ва ғайра фарқ мекунад:

- А) минтақаи биёбонию нимбиёбонӣ.
- Б) минтақаи дашт.
- В) минтақаи ҷангал (беша).
- Г) минтақаи субалпӣ.
- Д) минтақаи алпӣ.

Минтақаи биёбонӣ ва нимбиёбонӣ дар ҳудуди Тоҷикистон масоҳати васеъ ва яклухтро ташкил намекунад. Онҳо дар шимол (қисми ғарбии водии Фағона) ва дар ҷануби ғарбии ҷумҳурӣ (соҳили ростӣ дарёи Ому, поёноби Вахш, Кофарниҳон ва Панҷ) қитъаҳои

начандон васеъро ишгол менамоянд. Ин минтақа мавзеъҳои аз ҳама пасти Тоҷикистон (300-650 м)-ро дарбар мегирад. Сатҳи замини минтақа асосан аз реги хобиши гуногундошта ташкил ёфтааст. Дар баъзе мавзеъҳо ин регзорҳо теппаҳои пайдарҳами 4 – 5 ва 20 – 30 метр баландӣ доштара ҳосил кардаанд. Ин регҳо аксар вақт мустаҳкам ва беҳаракат мебошанд. Регҳои равон дар соҳили дарёи Сир, дар наздикии шаҳри Конибодом воমেҳӯранд. Дар биёбони балғзидкӯҳи Помири Шарқӣ низ регзорҳо дида мешаванд.

Иқлими биёбон ва нимбиёбонҳо бо зиёд будани гармӣ, софӣ ҳаво ва кам будани намнокию бориш фарқ мекунад. Абрнокӣ ба ҳисоби миёна дар як сол 25 – 30 фойзро ташкил менамояд. Миқдори бориши солона 120 – 350 мм аст. Дар натиҷа хокҳои сафедчатоб, муқаррарии хокистарранг ва дар тӯғайзорҳо, обғалти дарёҳо хокҳои карбонатии дорои моддаҳои пӯсида, марғзорӣю ботлоқӣ паҳн гардидаанд. Олами набототи минтақа гуногун аст. Дар ин ҷо гиёҳҳои бебақо, пудина, қорӯбақҳо, хӯшадорҳо, янтоқ, хори мағелон, явшон, шӯра, ғеша, типчок, қузгун, саксавул ва ғайра нашъунамо мекунанд. Гиёҳҳои бебақо дар аввали баҳор сабзида, аллакай дар нимаҳои моҳи май хазон мешаванд. Дар обғалти дарёҳо воҳаҳои сабзи табиӣ ҳосил шудаанд, ки онро тӯғайзор меғӯянд. Олами набототи он аз дарахтони сафедор, зарбед, санҷид, ангат, лиф (аз лианҳо), ғешаю най ва дигар гиёҳҳою буттаю дарахт иборат аст. Қисми заминҳои минтақа обшор шуда, ба замини парвариши зироат ва боғу тоқзорҳо табдил ёфтаанд.

Олами ҳайвонот монанди наботот ба шароити табиӣ биёбон мутобиқ шуда, аксар ба камобӣ тобовар мебошанд. Ранги онҳо ҳам бо табиати атроф мутобиқ аст. Дар ин ҷо аз дарандагон гурги биёбонӣ, рӯбоҳ, шағол, гурбаи қамишзор, қафтор ва ғайра воМЕҳӯранд. Гавазани бухорӣ, ҷейран, зарғӯш, ҷайра бошандагонӣ ин минтақа мебошанд. Аз ҳояндагон юрмон, муши дупо, муш ва ғайра паҳн гардидаанд. Ғайр аз ин дар минтақа хелҳои гуногуни хазандагон (мори афъӣ, кубро, сусмор, баъзе намудҳои калтакалос) низ сукунат доранд. Аз парандагон дӯғдоғ, гунҷишк, жаврак, дар тугайзорҳо тазавр, мурғобӣ, лойковак, ҳавосил, дар наздикии бошишгоҳҳо ва заминҳои азхудкарда майна, зогчаи сурхнӯл, фотимачумчук, мусича, қабӯтар, қузғ, шонасарак, фароштурук маскун шудаанд. Кӯлҳо ва дарёҳое, ки аз минтақа мегузаранд, макони намудҳои гуногуни моҳиҳо мебошанд.

Сарватҳои зеризаминӣ дар минтақа ниҳоят каманд. Дар баъзе мавзеъҳо намак, гил ва реги сохтмонӣ ёфт шудаанд. Аксари заминҳои обёришавандаи қумхӯрӣ дар ҳамин минтақа воқеанд,

ки он боиси маҳдудшавии олами набототу ҳайвонот гардидааст. Ҳоло барои ҳифзи набототу ҳайвоноти минтақа ва гузаронидани корҳои тадқиқотӣ боғи ботаникии Ҳуҷанд (дар Чумчуқарал) ва мамнӯъгоҳи «Бешаи палангон» ташкил шудаанд.

Минтақаи дашт дар баландиҳои 650-900 – 2300 м ҷойгир шудааст. Қисми поёни минтақа бевосита бо минтақаи нимбиёбон ҳамсарҳад аст. Чун ҳарорати ҳаво ба ҳарорати ҳавои ҳамвориҳои атроф наздик аст, бориш нисбатан зиёд мебошад. Дар ин ҷо то 500 мм бориш мешавад.

Олами наботот аз пудина, ғеша, типчоқ, хушадорон ва буттаҳои гуногун иборат аст. Аз баландиҳои 1200 метр сар карда дашти муқаррарӣ ба бешадашт табдил меёбад. Аз набототи алафӣ лубиёӣҳо, лолаи сурх, чатргул, сич, савсан ва дигар гиёҳҳо месабзанд. Дар қисми болои бешадашт дар нишебии қаторкӯҳҳо дарахтони алоҳида ва буттаҳои гуногун вомерхӯранд. Аз ҷумла бодомӣ ёбонӣ бухорӣ, вағич, дӯлона, зирк, арча, настан, ғӯш, зелол, иргай, буттаҳои хордор, pista бешазори омехтара ташкил менамоянд. Дар дараю водиҳо заранг, чормағзи юнонӣ, ҳаданг, сафедори кӯҳӣ, бед, рим, яхак ва гайра ба назар мерасанд. Хоки минтақа низ ба тарзи амудӣ тағйир меёбад. Аз поён ба боло хокҳои хокистаррангӣ сиёҳтоб ба хокҳои кӯҳӣ чигарранг иваз мешаванд. Хоки хокистаррангӣ сиёҳтоб дар сарҳади заминҳои лалмӣ камбориш ва аз бориш таъминбуда воқеъ гардидааст. Дар он ғалладона ва алафҳои хӯроки чорво кишт мекунанд. Хокҳои кӯҳӣ чигарранг дар заминҳои лалмӣ аз бориш таъмин паҳн гардидаанд. Дар таркиби он гумус 2,0 – 4,5 фоизро ташкил менамояд. Ин хокҳо барои кишти лалмӣ, парвариши боғҳои лалмӣ истифода мебаранд. Аз мавзёҳои ки алафҳои табиӣ баланд месабзанд, хӯроки чорво тайёр мекунанд. Заминҳои дигари минтақа ҳамчун чарогоҳ истифода мешаванд.

Дар минтақаи дашт олами ҳайвонот гуногун аст. Ҳоло дар ин ҷо гайр аз ҳайвоноти даштӣ намояндагони ҳайвоноти биёбону нимбиёбон ва беша низ паҳн гардидаанд. Хусусан ҳояндагон бисёранд. Аз ҷумла муш, гулмуш, калламуш, осӣ туркистонӣ, мири мушон, суғур, ҷайра бештар вомерхӯранд.

Аз парандагон дурроҷ, саъва, зог, момочурготак, соҷ, булбул, кабки дарӣ, товусак, каргас ҳаёт мегузаронанд. Баъзеи ин парандагон барои лонагузорӣ ё зимистонгузаронӣ ба ин ҷо меоянд. Дар ин минтақа морҳои чипор, кубро ва аз калтакалосҳо ағмаи кӯҳӣ дучор мешаванд.

Сарватҳои зеризаминии минтақа аз ангишт, металлҳои ранга, тилло, шпати саҳроӣ, мармар, доломит ва ғайра иборат аст. Як қисми онҳо дар истехсолоти истифода бурда мешаванд. Оид ба истифодаи оқилонаи ин сарватҳо ва муҳофизати табиат чорабиниҳои муҳим андешида шуда истодаанд.

Минтақаи беша. Тақрибан дар баландии 2300-3500 м ҷойгир шудааст. Вале андозаи сарҳадҳои он дар тамоми қаторкӯҳҳо яхела нест. Ҳатто сарҳади беша дар нишебиҳои шимолӣ ва ҷанубии кӯҳсори алоҳида аз ҳам фарқ мекунанд. Бешазори Тоҷикистон қитъа – қитъа ҷойгир шуда, минтақаи яклухтро ташкил менамоянд. Қитъаҳои ҷангал дар кӯҳ ҳар ҷо – ҳар ҷо ба таври уфуқӣ алафзорҳо ва нишебиҳои лучро иваз менамоянд. Дигар хусусияти ин минтақа аз он иборат аст, ки баробари аз Ғарб ба Шарқ ҳаракат кардан ҳудуди болои он мунтазам меафзояд. Иқлими беша хусусияти кӯҳӣ пайдо карда, нисбатан хунук мебошад. Ҳарорати миёнаи моҳи январ ба 6 – 15°C, июл 15-20°C баробар аст. Миқдори боришоти солонаи минтақа ба 1200 - 1500 мм мерасад ва миқдори он аз Ғарб ба Шарқ кам мешавад. Хокҳои минтақаи беша чигарранг, баландкӯҳи марғузори, чигарранги сафедчатоб мебошанд. Дар олами наботот буттаю дарахтҳо бартарӣ доранд. Дар минтақа 150 намуди дарахтон ва буттаҳо воমেҳӯранд. Аммо таркиби буттаю дарахтоне, ки минтақаи бешаро ташкил менамоянд, дар ҳама ҷо як хел нест. Аз намудҳои васеъпахншудаи дарахтҳо – маҳинбурс ва бурсро номбар кардан мумкин аст. Қисми асосии арчазорҳои ҷумҳурӣ дар нишебиҳои кӯҳҳои Курама, Туркистон ва Зарафшон ҷой гирифтааст. Аз дигар дарахтон заранг, сафедор, фарк, тӯс, бед, зирк, гулхор, ғуш, дӯлона, яхак, зелло ба тарзи омехта месабзанд. Дар қаторкӯҳҳои Ҳисор, Дарвоз, Қаротегин, Помири Ғарбӣ ва ғайра низ арчазорҳо воমেҳӯранд. Аз арчазорҳо поёнтар дарахту буттаҳои паҳнбарг, монанди бодом, чормағз, фарк, дӯлона, зирк, настаран, дар дараю водии дарёҳо бошад, чинор, бед, сафедор, тут, олуҷа, челон, зирк, себ, анор, санҷид, чормағз ва ғайра месабзанд. Ҷунонки мебинем, ҷангалҳои кӯҳӣ майдони яклухт надошта бошанд ҳам, таркибашон аз дарахту буттаҳои мевадори аҳамияти хоҷагӣ дошта хеле бой аст.

Олами ҳайвоноти минтақаи беша хеле бой аст. Дар ин ҷо хусусан ширхӯрон ва парандагон бисёранд. Аз дарандагон гург, гурӯз, силовсин, савсор, паланги кӯҳӣ, шағол, хирси малла, рӯбоҳ, аз ҷуфтсумҳо нахчир, муфлон, морхӯр, бузи кӯҳӣ ва ғайра маскунанд. Ғайр аз ин хук, суғур, ҷайра, калламуш, зарғӯш, қашқалдоқ низ воমেҳӯранд. Аз парандагон кабк, кабки ҳилол, кабӯтар, бургут, ғачир,

булбул ва гайра паҳн гардидаанд. Сарватҳои зеризаминии он ба минтақаҳои бешадашт шабоҳат дорад. Дар ин ҷо низ кони маъданҳои гуногун, обҳои маъданӣ, сангҳои нодир ва ороишӣ ёфт шудаанд. Ҷиҳати шароити номусоид истифодаи онҳо хеле душвор аст.

Аз сабаби беичозат шикоркунӣ, буридани дарахтон, чидани алафҳои дорувор миқдори баъзе намуди ҳайвонот ва набототи минтақа кам шуда истодааст. Муҳофизат ва барқарор намудани онҳо зарур буда, бо ин мақсад якҷанд мамнӯъгоҳу парваришгоҳҳо бунёд шудаанд (Ромит, Даштиҷум, Чилдухтарон ва ғайра).

Минтақаи субалпӣ дар сарзамини Тоҷикистон дар баландии 3500-4800 м паҳн гардидааст. Тобистони минтақа салқин ва зимистонаш хунуки қаҳратун мебошад. Дар ҷойҳои сербориш марғзорҳои баландкӯҳӣ ҳар ҷо – ҳар ҷо дучор мешаванд. Таркиби марғзорҳо аз юған, чиммак, думи рӯбоҳ, типчок, явшон, хирёк, ҷави туркистонӣ, буттаҳои зағоза, болиштакҳо, алафҳои хордор иборат буда, ҳамчун ҷарогоҳи тобистонӣ истифода мешаванд. Қисми зиёди минтақа аз ҷойҳои луч ва харсангӣ иборат аст.

Вобаста ба иқлим ҳокҳои минтақа гуногун аст: ҷигарранги сафедча, алпӣ-марғзорӣ, марғзорӣ-ботлоқӣ ва ғайра. Ин ҳокҳо дар таркиби худ аз 1,5-4,0 то 7,0-11,0 фоиз моддаи пӯсидадоранд.

Олами ҳайвонот чандон бой нест. Дар ин ҷо асосан гург, харгӯш, архар, нахчир, сугур, рӯбоҳ, муши даштии нуқрафом, гулмуши сурх ва баъзан паланги кӯҳӣ ва хирси малла вомерхӯранд. Аз парандагон каргаси сафед, ҳумо, бургут, сачаи тибетӣ, каргаси сиёҳ ва парандаҳои мавсимӣ (мурғобии сурх, қози ҳиндӣ) дучор мешаванд. Бояд гуфт, ки истифодаи нодурусти ҷарогоҳҳои минтақа боиси нобудшавии бисёр гиёҳҳои хӯроки чорво ва маҳшавии баъзе намуди ҳайвоноти ваҳшӣ гардидааст. Дарачаи ҳосилнокии ҷарогоҳҳо хеле паст аст. Аз ин рӯ, муҳофизати наботот ва ҳайвоноти минтақа ва ба тарзи сунъӣ коштани алафҳои серғизо вазифаи муҳими имрӯза мебошад.

Минтақаи алпӣ дар баландиҳои 4800 ва зиёда аз 5000 метр ҷойгир шудааст. Иқлими ин минтақа ниҳоят хунук аст. Тобистони кӯтоҳи хунук ва зимистони қаҳратун ҳукмфармо мебошад. Релефи минтақа баландкӯҳ буда, ниҳоят ба қисмҳо ҷудо шудааст ва он қисми баландкӯҳи Тоҷикистони Марказӣ, Помири Ғарбӣ ва Шарқиро дарбар мегирад. Ин ҷо асосан биёбони баландкӯҳ мебошад. Наботот ниҳоят кам ва аз ҳад тунук буда, ба хунукӣ тобоваранд. Дар нишебҳои ҷанубии кӯҳҳо, ки шамолпаноҳ мебошанд, то баландиҳои 5500 метр гиёҳҳои алоҳида месабзанд.

Қисми зиёди наботот дар байни сангреса, харасангҳо, таркиши нишебии кӯҳҳо ҳамшафат бо пирахҳо месабзанд. Намудҳои паҳнгардидаи он – кобрез, лигостиси кашмирӣ, бодбонак, чинорак, примулаҳои барфӣ, тӯдаҳои нимбуттаҳои болиштакмонанд мебошанд. Аз сабаби хунокии иқлим ва шамолҳои саҳт гиёҳҳо қадпастанд ва ба замин часпида нашъунамо менамоянд.

Ҳоки минтақа аз сабаби хунокии иқлим ва камии наботот хеле камбағал аст. Асосан намудҳои ҳоки чимтол, ботлоқию маргзорӣ дучор мешаванд. Ҳайвоноти минтақа гург, паланги кӯҳӣ, нахчир, мурғи ҳилол, мурғи ҳумо ва гайра мебошанд. Бойигарии асосии минтақа барфу пирахҳоианд, ки манбаи оби дарёҳо ҳисоб меёбанд. Сарватҳои зеризаминӣ кам омӯхта шудаанд. Аз минтақаи алпӣ болотар макони барфҳои доимӣ ва қуллаҳои лучи кӯҳҳои осмонбӯс ҷой гирифтаанд.

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Минтақаҳои амудии Тоҷикистонро номбар кунед.
2. Наботот ва ҳайвоноти ҳар як минтақаро тавсиф намоед.
3. Муайян кунед, ки маҳали шумо дар кадом минтақа ҷойгир аст.
4. Наботот ва ҳайвоноти маҳали хурро тавсиф кунед.
Растаниҳоро гербарий ва ҳашаротро коллексия намоед.

.....

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Ба таври амудӣ ҷойгир шудани минтақаҳои табиӣ ба чӣ вобастагӣ дорад?
 2. Барои чӣ дар Тоҷикистон дар баландиҳои 350-4600 метр минтақаи биёбон ва дар баландиҳои 2300-3500 метр минтақаи беша паҳн гардидааст?
 3. Сабаби дар минтақаҳои алпӣ қадпаст ва сирак будани наботот дар чист?
-

§ 15. ҲОДИСАҲОИ ҒАЙРИМУТАШАККИЛИ ТАБИЙ

Ҳодисаҳои ғайримуташаққили табииро офати табиӣ ҳам мегӯянд. Онҳо дорои қувваи ниҳоят харобиовар мебошанд, ки ба инсон итоат намекунанд. Ба иқтисодиёт талафоти калон, ба аҳоли бадбахтии азим меоваранд, боиси нобудшавии одамон мегарданд. Намудҳои офатҳои табиӣ гуногун мешаванд. Ба онҳо зилзила,

оташфишонии вулқонҳо, лағжиш, обхезӣ, хушксолӣ, тӯфон, сиклон, тармаканӣ, сангфарой, суннам, сел ва ғайра дохил мешаванд.

Тоҷикистон мамлакати кӯҳӣ мебошад. Бинобар ин дар қаламрави он аксари офатҳои табиӣ номбурда рух медиҳанд. Аз ҷумла зилзила, сел, лағжиш, фуруравӣ, тармаканӣ, лағжиши пириях, хокшусташавӣ, обхезӣ ва ғайра ниҳоят ҳафнок ва зиёновар мебошанд. Онҳо мустақилона ва пайваста бо дигар ҳодисаҳо рух доданашон мумкин аст. Дар мавзеи кӯҳҳои ҷавон зилзила як ҳодисаи маъмул буда, то 9-10 бал мешавад. Хусусияти ҳоси зилзила аз он иборат аст, ки дар мавзеҳои зилзила хонаҳои истиқоматӣ, иншоотҳои истеҳсолӣ, роҳҳо, хатҳои барқ, алоқа ва ғайра аз қор мебароянд. Ғайр аз ин, дар як вақт зилзила боиси ба вучуд омадани дигар ҳодисаҳо (зичшавӣ ва фуруравии хок, лағжиш, фалларавии хок, таркиш, тармафарой ва ғайра) мегардад. Бояд хотирнишон намуд, ки мавҷҳои бевоситаи зилзила нисбат ба он ҳодисаҳое, ки рухдиҳиашон ба зилзила вобаста аст, кам зиён меоваранд. Дар мавзеи кӯҳҳо талафоти иқтисодӣ ва ғавтидани одамон бештар ба он ҳодисаҳое вобастаанд, ки онҳоро зилзила ба миён овардааст.

Чунин вазъият ҳангоми зилзилаҳои дар Қаротог (1907), Сарез (1911), Файзобод (1943), Ҳоит (1949), Исфара (1977), Қароқум (1988), Шарора (1989) рухдода мушоҳида карда шудааст. Дар зилзилаи Қаротог, Сарез, Файзобод ба ҳоҷагии халқ асосан лағжиш ва кандашавии сангпораҳо зарар оварданд. Лағжише, ки дар натиҷаи зилзилаи Ҳоит, Сарез ба миён омад, боиси зерӣ хок ва об мондани деҳаҳои Ҳоит ва Сарез гардид. Дар лағжиши Шарора деҳаи Шарора зерӣ хок монд, 270 одам нобуд шуд.

Дигар офати табиӣ, ки дар мавзеи кӯҳҳо рух медиҳад, сел ва обхезӣ мебошад. Сел нафақат дар натиҷаи боришоти бошиддат, инчунин дар натиҷаи пеши роҳи дарёҳоро гирифтани лағжиш, кандашавии сангпораю сангрезаҳо ва пириях ҳосил мешавад. Мисол, соли 1969 пеши дарёи Зарафшонро гирифтани амбӯҳи чинсҳои кӯҳӣ оби зиёдеро дар водӣ ҷамъ намуд. Агар сари вақт пеши обро намекушоданд, оби ҷамъшуда чинсҳои кӯҳиро шуста, бо миқдори зиёд бо сангу лойқа ҳаракат карда, ба ноҳияи Панҷакент зиёни калон меовард. Солҳои 1963 ва 1973 пириахи Хирсон аз нишебии қаторкӯҳи Академияи Илмҳо ҳаракат намуда, пеши ҷараёни оби дарёи Абдуқаҳҳор (шоҳоби Ванҷ) – ро баст. Дар натиҷа кӯли калони якчанд миллион мукааб обдошта ба вучуд омад. Баъди об шудани забонаи ҷаҳон дар дарёи Ванҷ ва Ому обхезӣ ба амал омад. Аммо тадқиқоти олимони нишон

медиҳад, ки 90 фоизи водихои дарёҳои ҷумҳури дар мавсими боришот хавфи селбиёӣ дорад. Дар як водии Варзоб 20 маркази селташакулёбанда муайян карда шудааст. Селҳое, ки дар ин водӣ рух медиҳанд, на фақат зиёни моддӣ меоваранд, инчунин сабаби фавти одамон гардидаанд. Дар натиҷаи сели Кушкадара (1975) якчанд мактаббачаҳо ҳалок шуданд. Селҳое, ки дар водии дарёи Моғиён ва Киштут омаданд, истиқоматгоҳи сайёҳон, кӯпрӯкҳо ва роҳхоро аз кор бароварданд. Дар Помир омадани сел бештар дар водии дарёҳои Ванҷ, Хингоб, сароби Муқсу, поиноби Ғунд рух медиҳад. Ҳосилшавии селҳо ба тармакани низ вобаста мебошад. Ин ҳодиса асосан ба водии дарёи Варзоб ва дарёҳои Помир хос аст. Дар водии Варзоб аз ҳама бештар тармакани, селҳои лою шағалӣ дар мавзеи Кабутӣ мушоҳида карда мешаванд. Зиёни сел дар ҷумҳури ҳар сол миллионҳо сомони ро ташкил менамояд. Дар дарёҳои Помир тармакани на фақат сабаби сел, инчунин обҳезӣ ҳам мешавад. Соли 1969 пеши дарёи Бартанг ва Язғуломо тарма гирифт ва миллионҳо метри мукааб об ҷамъ шуд. Баъди раҳна кардани тарма об дар водии ин дарёҳо то 5-6 метр баланд шуд.

Лағжиши ҷинсҳои кӯҳӣ ба хоҷагӣ низ зиён меорад. Чунин лағжишҳо дар вақтҳои гуногун дар водии дарёҳо бештар мушоҳида карда шудаанд.

Дар натиҷаи ин фуруравиҳо пеши оби дарёҳоро анбӯҳи ҷинсҳои кӯҳии фурурафта гирифта, кӯлҳои Сарез, Зоркӯл, Яшилкӯл дар Помир, Ҳафткӯл дар дарёи Шинг, Искандаркӯл, Кӯли Калон, Аъло ва ғайра пайдо шудаанд.

Шусташавии хок ҳам зиёни калон меорад. Вай нафақат қабати ҳосилхези заминро нест менамояд, инчунин онро аз гардиши истеҳсолот мебарорад. Тадқиқотҳо нишон медиҳанд, ки дараҷаи шусташавии хок ба дараҷаи ҳосилнокии он мутаносиб мебошад. Дар заминҳои кам шусташуда ҳосилнокии зироатҳои хоҷагии қишлоқ 10-20 фоиз, дар заминҳои миёна шусташуда 30-50, дар заминҳои аз ҳад зиёд шусташуда 3 маротиба паст мегардад. Шусташавии замин дар натиҷаи аз меёр зиёд об додани замин, роиё накардани қоидаҳои коркарди хок ва парвариши зироат, вазидани шамолҳои саҳт ба миён меояд. Дар айни замон заминҳои обшуста 5,9 миллион, бодлес 3,4 миллион гектарро ташкил мекунад. Обшусташавӣ асосан дар ноҳияҳои кӯҳистон, бодлес ҳам дар ноҳияҳои кӯҳӣ ва ҳам дар заминҳои ҳамворӣ мушоҳида карда мешавад. Дигар офате, ки заминҳо гирифтдор шудаанд, ин шӯрашавии заминҳои оби мебошад.

Ҳоло дар ҷумҳури ҳазорҳо гектар заминҳои обӣ гирифтори ин офатанд. Буридани дарахту буттаҳо ба харобшавии ҷангалҳо оварда мерасонад. Дар натиҷаи ғайрикунунӣ буридани дарахту буттаҳо масоҳати ҷангал дар 10 соли охир 8 фоиз кам шудааст. Барои он ки пеши он офатҳои табиӣ ва табиӣ антропогенӣ (вобаста ба ғайриҷамъияти инсон)-ро сари вақт гирем, бояд табиат ва сабаби рухдиҳии онҳоро ҳаматарафа омӯхта, аз рухдиҳии онҳо одамонро огоҳ намоем (заминларза, обхезӣ, тармакани, лағжиши пириҳ ва ғайра) ва роҳҳои барқароркунии (ҷангал) онҳоро фаҳмонем.

.....
САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Офатҳои табиӣ бо кадом хусусияташон фарқ мекунанд?
2. Намудҳои офатҳои табиӣро номбар кунед?
3. Кадом офатҳои табиӣ дар Тоҷикистон мушоҳида карда мешаванд?
4. Сабабҳои табиӣ, ки дар Тоҷикистон ҳар сари ҷанг вақт заминларза рух медиҳад?

.....
АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Загинларзаро пешгӯӣ кардан мумкин ё не?
 2. Барои пешгирӣ намулдани офатҳои табиӣ чӣ гуна чораҷӯиҳо гузаронидан зарур аст?
-

§ 16. МУҲОФИЗАТИ ТАБИАТ ВА МАСЪАЛАҲОИ ЭКОЛОҒИ

Ба сарватҳои табиӣ чӣҳо мансубанд? Кадом мамнӯъгоҳҳои ҷумҳуриро медонед ва онҳо бо кадом мақсад ташкил карда шудаанд? Кадом растанӣ ва ҳайвоноти ҷумҳури муҳофизат карда мешаванд?

Барои Тоҷикистон, ки сарзамини кӯҳсор ва камзамин аст, муҳофизати табиат масъалаи муҳим мебошад. Аз кӯҳҳои Тоҷикистон дарёҳои бисёр ибтидо гирифта, заминҳои дигар ҷумҳуриҳои Осиёи Миёнаро низ шодоб мегардонанд. Аз ин лиҳоз муҳофизат ва оқилона истифода бурдани сарватҳои табиӣ Тоҷикистон дорои аҳамияти минтақавӣ аст.

Ҳамаи захираҳои табию сарватҳои зерзаминӣ, ҳаво, об, хок, наботот, ҳайвонот бояд ҳифз карда шаванд.

Сарватҳои зеризаминӣ барқарорнашавандаанд, бинобар ин истихроҷ ва истифодаи онҳо муносибати оқилонаро меҳаҳад. Қорам қардани заминҳои обшуста ва ба роҳ мондани истеҳсоли бепартови сарватҳои зеризаминӣ аз ҷумлаи масоили рӯзмарра гардидаанд.

Мубориза бо ифлосшавии ҳаво масъалаи ҷиддӣ аст. Афзудани миқдори қорхонаҳои саноатӣ, нақлиёт ва аҳоли дар водихои ҷумҳурӣ боиси ифлос шудани ҳаво мегардад. Мавзеи сохтани бисёр қорхонаҳои саноатии Тоҷикистон (Заводи арзизи тоҷик, Заводи семент, Комбинати электрохимиявии Ёвон, Заводи нуриҳои азотии Вахш ва ғайра) бидуни назардошти релефи маҳал ва самти вазиши шамол интиҳоб шудаанд. Чангу ғубори аз ин қорхонаҳо ба ҳаво воридшуда, ҳавои шаҳрҳои Душанбе, Қўрғонтеппа ва Турсунзодаро ифлос намудааст. Ҳоло чангу ғубор дар ҳавои Душанбе 1,2, дар Қўрғонтеппа 0,2, дар Турсунзода 22,0 ҳазор тоннаро ташкил мекунад.

Яке аз васоити асосии ифлосгардии ҳаво нақлиёти автомобилӣ мебошад (фикр кунед, ки дар чунин шароит чӣ бояд қард).

Иқлими Тоҷикистон хеле гарм аст. Бинобар ин муҳофизат ва оқилона истифода бурдани захираҳои об вазифаи ҳар як шахс ба шумор меравад. Дар ҷумҳурӣ талабот ба оби нӯшокӣ мунтазам меафзояд. Вале қатъи назар аз ин, манбаъҳои об аксар вақт бо партову гандаобҳои саноатӣ ифлос мешаванд.

Дар соҳаи кишоварзӣ низ ба сарфаи об диққати ҷиддӣ дода намешавад. Ҳини ҷорӣ кардани меъёри мувофиқи истифодаи об фақат дар соҳаи пахтакорӣ соле 500 млн м³ обро сарфа кардан мумкин аст.

Ҳамаи ин ба таъминоти оби на фақат Тоҷикистон, балки ҷумҳуриҳои ҳамсоя (Ўзбекистон, Туркменистон) низ таъсир мерасонад. Аз ин лиҳоз, роҳи муҳими ҳифзи захираҳои об ба системаи сарбастаи обтаъминкунӣ гузаронидани корхонаҳо мебошад.

Маҳдуд будани киштзорҳои хоҷагии қишлоқ дар Тоҷикистон водор мекунад, ки ба муҳофизати ҳок диққати ҷиддӣ дода шавад. Ҳар сол дар ноҳияҳои кӯҳсор зиёда аз 50 миллион тонна ҳок шуста шуда, садҳо ҳазор тонна нитроген, фосфор, калий талаф меёбад. Дар натиҷаи эрозияи ҳок хоҷагии халқи ҷумҳурӣ соле аз 10 то 65 фоизи ҳосилеро, ки бояд рӯида мешуд, аз даст медиҳад. Дар қисми ҷануби ҷумҳурӣ шамолҳои саҳт қабати ҳосилхези ҳокро рӯфта мебаранд. Бинобар ин муҳофизати ҳок на фақат андохтани нуриҳои минералию органикӣ ва бунёд кардани дарахтзори муҳофиз, балки риояи бисёр тадбирҳои агротехниро низ талаб мекунад: аз бар шудгор кардани нишебӣҳо, истифодаи техникаи махсус ва ғайра.

Яке аз масоили муҳими экологии Тоҷикистон мубориза бо зараррасонҳои зироат мебошад. Ҳини муборизаи химиявӣ об ва ҳаво ифлос мешавад. Бинобар ин ҳоло зарурати бештар истифода бурдани усули биологии маҳви ҳояндаҳо ва ҳашароти зараррасон пеш омадааст. Моҳияти ин усул аз он иборат аст, ки ҷонварони зараррасонро ба туфайли ҷонварони дигар (душмани онҳо) маҳв месозад. Усули муборизаи биологиро дар Осиёи Миёна ва Қазоқистон бори нахуст академик М.Нарзикулов бо шогирдонаш дар амал татбиқ намуд. Бо ин роҳ бисёр хоҷагиҳо миллионҳо сӯм сарфа намуда, муҳити атроф низ тоза нигоҳ дошта мешавад. Аз рӯйи тадқиқот дар ҳолати ба ҳар 100 бех ниҳоли пахта сар додани 200-250 ҳашароти ғойдаовар (энтомофагҳо) ба истифодаи олуҳои захҳои химиявӣ ҳочат намерасонад.

Дар муҳофизати табиат аҳамияти растаниҳо низ калон аст. Наботот ба иқлим, ҳок ва олами ҳайвонот таъсири ҷиддӣ мерасонанд. Вазъи экологии муҳит бо наботот алоқаи ногусастанӣ дорад. Аҳамияти наботот дар муҳофизат ва танзими об калон аст. Ҷангалҳо ҳокро аз эрозия ва киштзорро аз гармсел ҳифз карда, ҳаворо тоза нигоҳ медоранд. Танҳо дар рӯзҳои офтобӣ як гектар майдони беша қобилияти фурубарии аз 220 то 280 кг гази карбонатро дошта, дар баробари ин ба ҳаво аз 80 то 220

кг оксиген хориҷ мекунад. Ҳисоб карда шудааст, ки дарахтони сарсабз қобиляти фуру бурдани 70-80 Ҷои газҳои азрол ва ҷангу гардро доранд.

Мутаассифона, ҷангалҳои ҳозираи Тоҷикистон ин боқимондаи ночизи ҳамон ҷангалҳои анбӯҳе мебошанд, ки як замонҳо қўҳоро фаро гирифта буданд. Алҳол кам шудани ҷангалҳо натиҷаи муносибати хунукназаронаи инсон ба табиат аст.

Олами ҳайвоноти ҷумҳури низ ҳароб гардидааст. Ба бисёр ҳайвонҳо – паланги қўҳӣ, морхўр, архар, бузи қўҳӣ, гавазни бухорӣ, тазарв хавфи нестшавӣ таҳдид мекунад.

Чанде пеш Қонуни «Муҳофизат ва истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣи Тоҷикистон» қабул карда шуд. Мувофиқи қонуни мазкур оид ба ҳифзи ҳок, об, сарватҳои зеризаминӣ, наботот ва ҳайвонот тадбирҳои зарурӣ андешида шудаанд.

Дар ҷумҳури ҷамъиятҳои ихтиёрии шикорчиёну моҳигирон, муҳофизати табиат ва кабудизоркунӣ созмон ёфтаанд. Ба «Китоби сурх»-и Тоҷикистон намудҳои нодири ҳайвоноту растанӣ дохил карда шудаанд. Баҳри муҳофизати ҳайвоноту наботот мамнӯъгоҳҳои «Бешаи палангон», «Даштиҷум», «Ромит», «Зорқўл» ва парваришгоҳҳо (Чилдухтарон, Сарихосор, Искандарқўл, Зарафшон, Қаротог, Дашти-Майдон, Камароб, Сангвор, Кусавлисой, Арчамайдон, Сойивота) ташкил карда шудаанд. Ба гайр аз мамнӯъгоҳҳо ва парваришгоҳҳо дар ҷумҳури боғи милли Тоҷик (Помир) ва Шеркент ташкил карда шудаанд. Масоҳати умумии Боғи Миллии Тоҷикистон 2,6 млн. га буда, 18% масоҳати ҷумҳури ва 60% масоҳати Бадахшонро ишғол менамояд. Дар ҳудуди Бадахшон масоҳати Боғи Миллӣ 2,2 млн. га буда, боз як қисми ноҳияи Тавилдара (306 ҳазор га) ва Ҷиргатолро низ (69,9 ҳазор га) дар бар мегирад. Дар Боғи Миллӣ баландтарин қўлҳои Осиёи Марказӣ – қўли Сарез, Қароқўл, калонтарин пирахӣ минтақаи қўҳсор – пирахӣ Федченко (ба дарозии 77 км) ва баландтарин қўллаҳои системаи қаторқўҳҳои Помиру Олой – қўллаи Исмоили Сомонӣ (7495 м), Сино (7134 м), Корженевский (7105 м) ва гайра ҷойгир шудаанд. Дар ҳудуди Боғи Миллии Тоҷикистон зиёда аз 2000 намуди растаниҳо ба қайд гирифта шудаанд, ки 120 намуди онҳо нодир буда, дар ҳолати нестшавӣ қарор доранд ва ба китоби Сурхи Тоҷикистон ворид гаштаанд.

Аҳамияти байналхалқии Боғи Миллӣ боз дар он зоҳир мегардад, ки дар ин ҷо намудҳои ниҳоят нодири олами ҳайвонот ба мисли архар – мешак (гўсфанди Марко Поло), паланги қўҳӣ, гурги сурхмўй, гурбаи ваҳшӣ, хирси мала ва аз парандаҳо – кабки ҳилол, сачаи

тибетӣ, гози кӯҳӣ, уқоб ва ғайра дучор меоянд. Мақсади таъсиси Боғи Миллии Тоҷикистон (Помир) дар баробари ҳифз намудани намудҳои бехтарини олами набототу ҳайвонот боз ба ин минтақа ҷалб намудани туризми дохилӣ ва байналмилалӣ мебошад.

Дар оянда мувофиқи «Консепсияи инкишофи шабакаи каламравҳои ҳифзшавандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон» ба як қатор парваришгоҳҳо мақоми мамнӯъгоҳ дода мешавад. Дар Тоҷикистон ҳар сол барои амалӣ гардонидани муҳофизати табиат ва ҳалли масоили экологӣ маблағи зиёд сарф карда мешавад. Ба ин мақсад агар соли 1991 28, 9 ҳазор сомони сарф шуда бошад, соли 2006 ин маблағ ба зиёда аз 700 ҳазор расонида шуд.

Муҳофизати табиат тадричан ба кори ҳар як фарди солимфикр табдил ёфта истодааст. Дар Конституцияи Ҷумҳурии Тоҷикистон вазифаи шаҳрвандони ҷумҳурӣ будани муҳофизати табиат ва сарватҳои он қайд гардидааст. Дар ин кори хайр ҷоннок кардан ва ғанӣ гардонидани анъанаҳои миллӣ аҳамияти бузург дорад. Асрҳо боз мардум дарахт шинонда боғ бунёд мекард, заминҳои нав мекушод, растанӣ ва ҳайвоноти нодирро ҳифз менамуд.

Барои нигоҳ доштан ва муҳофизат кардани табиат ёрдамчиёни некбину рӯҳбаланд, экологҳо заруранд. Мактаббачаҳо низ метавонанд ба ин кор саҳм гузоранд.

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Мафҳуми «муҳофизати табиат» чиро ифода мекунад?
2. Хусусиятҳои муҳофизати сарватҳои табиии Тоҷикистон (сарватҳои зерзаминӣ, об, ҳаво, хок, растанӣ, ҳайвонот)-ро шарҳ диҳед.
3. Дар ҷумҳурӣ оиди муҳофизати табиат кадом корҳоро иҷро кардаанд ва иҷро меkunанд?
4. Муҳофизати табиат дар деҳа, шаҳрак ва шаҳри шумо чӣ гуна ба роҳ монда шудааст?
5. Дар мактаби шумо оиди ҳифзи табиат чӣ гуна корҳоро ба сомон мерасонанд?

.....

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Барои сарватҳои барқарорнашаванда ва барқароршавандаро муҳофизат намудан мутобиқан чӣ чорабиниҳо гузаронидан зарур аст?
 2. Ташкил намудани мамнӯъгоҳҳо, парваришгоҳҳо ва боғҳои ботаникӣ чӣ зарурат дорад?
-

§ 17. НОҲИЯҲОИ ТАБИИЮ ГЕОГРАФИ

*Ноҳияи табиӣ чист? Кадом ноҳияи калони собиқ
Иттиҳоди Шӯравиро медонед? Тоҷикистон
мансуби кадоми онҳо буд?*

Дар сатҳи Замин тамоми қисмҳои таркибии табиат: релеф, чинсҳои кӯҳӣ, хок, олами наботот ва ҳайвонот бо ҳам таъсири мутақобила доранд. Маҳз тавассути ҳамин алоқаи мутақобила қисмҳои таркибии табиат ба ҳамдигар пайваст ва омехта шуда, ба системаи ягона муттаҳид шудаанд. Дар натиҷаи ин маҷмаъҳои (комплексҳои) мухталифи табиӣ гуногунмикро пайдо гардиданд, ки бо номи комплексҳои табиӣ худудӣ (мухтасар КТХ) маъруфанд. Қисми таркибии КТХ (релеф, иқлим, об, хок, наботот, ҳайвонот) дар доираи комплекс ҳамчун қисми том ва бо ҳам алоқаманд инкишоф меёбанд. Тағйир ёфтани яке аз ин қисмҳои таркибӣ сабаби дигаргун шудани тамоми комплекси табиӣ мегардад. Масалан, шусташавӣ ва хароб гардидани қабати хок боиси кам шудани наботот ва ҳайвонот мегардад. Дар натиҷа манзараи зоҳири маҳал низ дигаргун мешавад. Тағйирёбии комплексҳои табиӣ аксар вақт дар натиҷаи ғайриабзорӣ ҳаҷми инсон ба амал меояд. Истифодаи оқилонаи комплекси табиӣ ҳарчониба омӯхтани онҳоро талаб менамояд.

Омӯхтани комплекси табиӣ бе муқаррар намудани шабакаи аз ҷиҳати илмӣ асоснокшудаи онҳо ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, олимон дар асоси ба ҳисоб гирифтани қоидаҳои муайян (воқеият, яхелагии нисбӣ, ягонагии худудӣ, комплексӣ, пайдоиш ва ғайра) ва истифодаи методҳои ноҳиябандӣ (омилҳои асосӣ, таҳлили пайвасти қисмҳои таркибии табиат ё маҷмӯи аломатҳо, такроршавии комплексҳои хос ва ғайра) дар худуди муайян ноҳияҳои табиӣро ҷудо менамоянд. Ҳар як ноҳияи табиӣ дар натиҷаи таъсири қонуниятҳои арзӣ ва амудии табиат ташаккул ва инкишоф меёбад.

Дар ташаккули ноҳияҳои табиӣ Тоҷикистон, ки сатҳи ҳеле ноҳамвор дорад, қонуниятҳои арзӣ ва амудии табиат дар якҷоягӣ (хусусан дар ҳамворӣ ва адирҳо) амал мекунанд. Дар ин ҳолат, барои муайян кардани худуди ноҳияҳои табиӣ ба инобат гирифтани чунин омилҳо, монанди мавқеи географӣ, баландии маҳал, пайдоиш ва хусусиятҳои хоси релеф, иқлим, хок, олами наботот, ҳайвонот ва ғайра зарур мебошад. Вобаста ба он дар Тоҷикистон панҷ ноҳияи табиӣро ҷудо кардан мумкин аст:

Тоҷикистони Шимолӣ, Зарафшон, Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ, Тоҷикистони Марказӣ ва Помир.

Тоҷикистони Шимолӣ шимолтар аз қаторкӯҳҳои Туркистон ҷой гирифтааст. Вай бо ҷумҳуриҳои Ўзбекистон (дар Шимол, Ғарб ва Шарқ), Қирғизистон (дар ҷануби шарқ) ҳамхудуд буда, дар Ҷануб ба ноҳияи Зарафшон пайваст мешавад. Қисми зиёди ин ноҳияро ҳамвориҳо ишғол кардаанд. Дар шимоли ноҳия қаторкӯҳи Қурама ва кӯҳи Мевағул – шоҳаи Тиёншони Ғарбӣ ҷойгир аст. Қуллаи аз ҳама баланди қаторкӯҳи Қурама – Бобои Об (3769 м) мебошад. Дар қисми ҷануби ғарб кӯҳҳо тадриҷан паст мешаванд. Шоҳаи қаторкӯҳи Қурама – кӯҳҳои Қаромазор маркази калони қонҳои металлҳои ранга ба шумор меравад.

Қисми зиёди қаламрави Тоҷикистони Шимолро қисми ғарбии водии Фарғона ишғол кардааст. Соҳили рости водии дарёи Сир, ки бараши 15-30 км аст, релефи мавҷмонанд дорад. То Инқилоби Октябр бинобар норасоии об ин заминҳо бекор ҳобида буданд. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ин заминҳоро обёрӣ карда, қолхози совхозҳо бунёд намуданд. Соҳили чапи дарёи Сир бо об таъмин аст. Солҳои пеш аз ин ҷо роҳи қорвон мегузашт, ки Ҳиндустонро бо мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна – Эрон, Туркия мепайваст. Он бо номи «Роҳи абрешим» маъруф буд.

Дар қисми ҷануби ғарбии Тоҷикистони Шимолӣ ҳамии Ўротеппа воқеъ аст. Дар ин ҷо ба кӯҳҳо бадал шудани ҳамворӣ возеҳ намоён аст. Ҳамии Ўротеппа ба доманақӯҳи қаторкӯҳи Туркистон мегузарад.

Тоҷикистони Шимолӣ аз сарватҳои зеризаминӣ бой аст. Ҳанӯз аз замонҳои қадим дар Қаромазор маъдан истихроҷ карда, аз он нуқра, тилло, мис, сурб, симоб, оҳан мегирифтанд. Хотираи бисёр қонқонҳоро номи қонҳо абадӣ гардониданд (масалан, Қони Мансур). Саноати истихроҷи маъдан, бахусус асрҳои IX – XI дар давраи ҳукмронии давлати Сомониён ривож дошт.

Баъди Инқилоби Октябр Тоҷикистони Шимолӣ ба яке аз ноҳияҳои муҳими истихроҷи сарватҳои зеризаминӣ табдил ёфт. Дар ин ҷо ғайр аз полиметаллҳо (қонҳои Қонсой, Олтинтопқан), оҳан (Ҷоқадамбулоқ), маъдани металлҳои нодир ва ҳолис, инчунин нефт (Нефтобод, Айритон, Равот), газии табиӣ (Қарақчиқуми Шимолӣ), ангишт (Шӯроб), намаксанг, (Қамишқӯргон) ва масолеҳи гуногуни сохтмон низ истихроҷ карда мешаванд.

Иклими Тоҷикистони Шимолӣ нисбат ба Тоҷикистони Ҷанубӣ, Ғарбӣ ё Марказӣ хунуктар аст. Ин пеш аз ҳама ба мавзеи географии маҳал вобастагӣ дорад. Дар Тоҷикистони Шимолӣ ҳарорати моҳҳои тобистон нисбат ба ноҳияҳои ҷанубӣ пасттар ($25^{\circ} - 28^{\circ}$) ва зимистон хунуктар ($-2^{\circ} - 3^{\circ}$) аст. Боришот кам (соле аз 80-100 то 300-400мм) буда, аз Ғарб ба Шарқ боз ҳам камтар мешавад. Дар доманакӯҳҳои Туркистон ва қисми ғарбии қаторкӯҳи Қурама миқдори боришот меафзояд (400-500 мм). Қисми асосии боришот дар мавсими хуникиҳо дар шакли борон ва барф меборад. Қабати барф зуд об шуда, баландии он маъмулан аз 5-10 см зиёд намешавад. Шароити иклими ноҳия барои пахтакорӣ ва боғу тоқдорӣ мусоид аст.

Ҳамаи дарёҳои Тоҷикистони Шимолӣ ба ҳавзаи дарёи Сир мансуб мебошанд. Дар он ҷо обанборҳои Қайроққум, Фарҳод ва Каттасой, Канали калони Фарғона, Канали шимоли Фарғона сохта шудаанд. Дар обёрии киштзорҳо аҳамияти шохобҳои чапи дарёи Сир – Хочабоқирғон, Исфара, Оксу калон аст. Ғайр аз обёрӣ дарёхоро барои истехсоли қувваи барқ (НБО-и Қайроққум) ва раванқ додани хоҷагиҳои моҳипарварӣ истифода мебаранд.

Дар заминаи чашмаҳои маъданӣ дармонгоҳҳо сохта шудаанд (Ҳавотог дар ноҳияи Ўротеппа, Зумрад дар ноҳияи Исфара ва ғайра). Бо мақсади муолиҷа лойқайи қули Оксуқон низ кор фармуда мешавад. Оксуқон қули беҳтарини лойқайи шифоии мамлакат аст.

Ҳоки Тоҷикистони Шимолӣ хокистарранги равшан, қисман шӯрзада ва серсанг аст. Вале қатъи назар аз ин, онҳо барои пахтакорӣ, парвариши сабзавот мусоид мебошанд. Дар кӯҳҳо ва миёнакӯҳҳо хокҳои хокистарранги тира ва марғзории кӯҳӣ бартарӣ доранд.

Набототи Тоҷикистони Шимолӣ ба худ хос аст. Дар ҳамвориҳо набототи биёбонӣ асосан шӯрағиёх, чимак ба назар мерасанд. Соҳили дарёҳо, обанборҳо ва қӯлҳо тўғайзор аст. Дар кӯҳу доманакӯҳҳо дарахту буттаҳои ғуногун, ба монанди арча, зирк, настанар, бодом ва ғайра мерӯянд.

Олами ҳайвоноти Тоҷикистони Шимолӣ низ мухталиф аст. Дар ҳамвориҳо ҷонварони ҳоси нимбиёбону биёбон – ҳояндаҳо, калтакалос, мор сукунат доранд. Дар кӯҳҳо ҷонварони ширхӯри калон – гург, шағол, рӯбоҳ ва парандаҳои соҳибчанғолу (каргас, шохин, шунқор) муқаррарино метавон дучор омад.

Ноҳияи Зарафшон дар байни Тоҷикистони Шимолӣ ва Ҷануби Ғарбӣ ҷой гирифтааст. Ин ноҳияро маъмулан Қӯҳистон меноманд.

Чойи аз ҳама пасти ин ноҳия 700-950 м аз сатҳи баҳр аст; баъзе қуллаҳо зиёда аз 5000 м баландӣ доранд. Дар кӯҳистон ба таври арзӣ қаторкӯҳҳои Туркистон, Зарафшон, Ҳисор (нишебиҳои шимолӣ) донан паҳн кардаанд. Дар байни қаторкӯҳҳои Туркистон ва Зарафшон водии Зарафшон воқеъ гаштааст. Таҳкурсии водӣ аз чинҳои эраи полеозой ва мезозой иборат мебошад. Қисми болои водӣ тангбар буда, ба сӯи Ғарб паҳн мешавад ва дар Панҷакент ба 12-20 км мерасад. Дар байни қаторкӯҳҳои Зарафшон ва Ҳисор водии дарёи Ягноб ҷойгир шудааст.

Аз сарватҳои зеризаминӣ дар ноҳияи Зарафшон кони ангиштсанг бисёр аст (Фону Ягноб, Киштут, Моғиён ва ғайра). Яке аз ҳодисаҳои аҷибии табиӣ «шахи сӯзон» мебошад, ки дар мавзеи кони Малик мушоҳида мешавад. Дар ин ҷо 3,5 ҳазор сол боз дар зери замин ангишт месӯзад. Дар ноҳияҳои Зарафшон қонҳои волфрам (Ҷилав), сурма ва симоб (Ҷиҷикрӯд, Шингу Моғиён, Валангидароз), фосфоритҳо (Равот), масолеҳи сохтмон, чашмаҳои минералӣ низ мавҷуданд.

Иқлими ноҳия хушк ва камбарф аст. Тобистони водихо гарм (ҳисоби миёнаи ҳарорати моҳи июл –18°-25°), зимистонаш нисбатан гарм (ҳисоби миёнаи ҳарорати январ –1°-8°) мебошад. Дар баландкӯҳҳо тобистон кӯтоҳ, зимистон хунук ва тӯлонӣ аст. Аз Ғарб ба Шарқ боришот кам мешавад. Масалан, дар қисми ғарбии водии Зарафшон соле 310-360 мм, дар қисми шарқӣ бошад, 200-250 мм бориш мешавад. Қисми асосии боришот зимистон дар шакли барф ва баҳорон дар шакли борони саҳт меборад, ки сабаби пайдоиши сел мегардад.

Ноҳияи Зарафшон пириҳои бисёр дорад. Пириҳои ҳозира боқимондаҳои пириҳои азими қадима мебошанд, ки замоне дар баландии 2000 м аз сатҳи баҳр ҳобида будаанд. Пириҳои аз ҳама калон дар ҷойи ба ҳам пайваستшавии қаторкӯҳҳои Зарафшон ва Туркистон воқеъ аст. Ин пириҳои Зарафшон мебошад, тӯли он 25 км, масоҳаташ 41,0 км² буда, чандин шоха дорад.

Ҳамаи дарёҳои ноҳия ба ҳавзаи Зарафшон мансуб мебошанд. Онҳо аз пириҳо об гирифта, водиашон танг ва сершар аст. Дарозии дарёи Зарафшон зиёда аз 877 км мебошад (фақат 315 км-и он аз қаламрави Тоҷикистон гузашта, боқимондааш аз ҳудуди Ўзбекистон ҷорӣ мешавад). Дарёи Зарафшон зиёда аз 100 шохоб дорад, ки қалонтарини онҳо Фон, Киштут, Моғиён ба шумор мераванд. Аз кӯлҳои ноҳияи Зарафшон Марғзор ва Искандаркӯл маълуманд. Кӯли Марғзор яке аз мавзеҳои зебои ҷумҳурӣ мебошад. Ҳафт кӯли зебо қад-қад

дарёи Шинг (дар шохаҳои ҷануби ғарби қаторкӯҳи Зарафшон) ҷой гирифтаанд. Искандаркӯл, ки дар бораи он қиссаву ривоятҳо бисёранд, дар нишебии шимолии қаторкӯҳи Ҳисор дар натиҷаи лағжиши кӯҳ пайдо шудааст. Масоҳати кӯл чандон зиёд набошад ҳам (3,5 км²), аз рӯйи ҳаҷми гардиши солонаи об 26 маротиба аз кӯли Севан афзалият дорад. Дарозии кӯл 3,3 км, чуқуриаш 72 м мебошад. Ҳар сол ба Искандаркӯл аз ҳамаи ноҳияҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва хориҷ ҳазорҳо нафар сайёҳон меоянд. Дарёи Искандар, ки аз ҳамин кӯл ҷорӣ мешавад, дар назди сарғаҳи худ шаршараи баланд (30 м) ҳосил мекунад. Ин дарё бо дарёи Яғноб як шуда, дарёи Фонро ба вучуд меорад. Ҳамаи дарёҳои Зарафшон бинобар сероб ва тезчараён буданашон захираи зиёди энергетикӣ доранд.

Дар ноҳия хокҳои хокистарранг ва дорчинии кушод бартарӣ доранд. Дар олами набототи ноҳия минтақаҳои биёбон, миёнакӯҳ ва баландкӯҳро метавон чудо кард.

Дар баландкӯҳҳои ноҳия паланги кӯҳӣ, бузи кӯҳӣ, суғур, поёнтар аз он хирс, гург, рӯбоҳ, савсор, чайра, гуроз, қашқалдоқ сукунат доранд. Аз парандаҳо дурроҷ, жаврак, тугдор, гунчишк, фароштурук, дар баландиҳо кабк, мурғи ҳилол, ҳумо, бургут ва ғайра воমেҳӯранд.

Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ дар байни қаторкӯҳҳои Ҳисор (аз Шимол), Ҳазратишоҳ (аз Шарк), Боботоғ (аз Ғарб) ва дарёҳои Панҷу Ому (аз Ҷануб) воқеъ гардидааст.

Аз ҷиҳати геологӣ ҳудуди Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ пасти давран мезозой аст, ки ҳоло тадричан баланд шуда истодааст. Релефи ин ноҳия аз қаторкӯҳҳои паст ва ҳамиҳои калон иборат мебошад ва бо ҳамин аз дигар ноҳияҳои табиӣ фарқ мекунад. Қаторкӯҳҳои асосӣ – Боботоғ, Оқтоқ, Қаротоғ аз ҷинсҳои таҳшин (оҳақ, рек, гил, конгломерат) иборат мебошанд. Дар қуллаи ин кӯҳҳо барфҳои доимӣ ва пирахҳо ҳобидаанд. Дар байни қаторкӯҳҳо водию ҳамиҳои Ҳисор, Вахш, Кофарниҳони Поён, Кӯлоб ҷойгир шудаанд, ки баландиашон аз сатҳи баҳр 300-900 м мебошад. Ин водию ҳамиҳо мавзеи асосии парвариши растаниҳои гармидӯсти ҷумҳурӣ ба шумор мераванд. Доманакӯҳ ва кӯҳҳо чун чарогоҳҳои зимистонаю баҳорӣ, инчунин барои боғу тоқдории лалмӣ истифода мегарданд.

Аз сарватҳои зеризаминӣ дар ноҳияи табиӣ Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ конҳои намаксанг (Ҳочамӯъмин, Ҳочасартез, Тутбулоқ), оҳаксангу доломит (Пасхур, Ёвон), нефту газ (Қизилтумшук, Шамбарӣ, Сулдузӣ) мавҷуданд. Ғайр аз ин дар

ноҳия кони масолеҳи сохтмон ва чашмаҳои минералии гарм (Ҳочаобигарм, Шамбарӣ) низ вучуд доранд.

Тобистони ин ҷо тӯлоии гарм ва хушк буда, зимистонаш нисбатан намнок ва гарм аст. Ҳарорати миёнаи ҳавои моҳи июл дар водиҳо 28° - 30° мебошад. Дар ноҳияи Шахритӯс дар миёнаҳои фасли тобистон ҳарорати ҳаво ба 43° - 44° (баландтаринаш 48°) мерасад. Ҳарорати миёнаи моҳи январ дар водиҳо мусбат (1° - 2°) аст, вале ҳини вазидани шамолҳои хунук ҳарорати ҳаво метавонад ба -25° - 30° расад. Иқлими водии Ҳисор нисбатан мӯътадил аст.

Вобаста ба миқдори боришот Тоҷикистони Ҷануби Ғарбиро ба қисмҳои шимолӣ ва ҷанубӣ ҷудо кардан мумкин аст. Дар қисми шимолӣ ноҳия (мавзеи Ҳисор) соле то 600-700 мм (бештаринаш 1600 мм), дар қисми Ҷануб тақрибан 500 мм боришот мешавад. Миқдори боришот дар доманакӯҳҳо барои раванги боғу тоқдорӣ лалмӣ кофист. Водии Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ аз ҷиҳати хусусиятҳои иқлим барои парвариши растаниҳои техникӣ (пахтаи маҳиннах, анҷибар), субтропикӣ (анор, анҷир, хурмо) ва ситрусӣ (лиму) мусоид аст.

Дарёҳои ин ноҳия нисбатан наздик ҷой гирифта, ба ҳавзаи дарёи Ому мансуб мебошанд. Дарёи калони ноҳияи мазкур Ому ва шохобҳои он – Панҷ, Қофарниҳон, Вахш, Қизилсу аст. Ин дарёҳо аз пираху барф ва барфу пирахҳо гизо мегиранд. Ому дарёи аз ҳама сероби Тоҷикистон мебошад. Дарёҳои Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ барои хоҷагии халқи ҷумҳурӣ аҳамияти калон доранд. Ҳанӯз дар солҳои панҷсолаи якум номи «Вахшстрой» дар мамлакат шӯҳрат ёфта буд. Дар сохтмони канали магистралӣ ва системаҳои обёрӣ намоёндагони бисёр миллатҳои Иттиҳоди Шӯравӣ иштирок кардаанд. Дар тӯли се сол канали бузурге сохта шуд, ки дар як сония 100 м^3 об мегузаронад. Сохтмони канал имкон дод, ки водии Вахш обёрӣ карда шавад. Истеҳсоли пахта дар ҷумҳурӣ якбора афзоёд. Системаи обёрии Ёвону Обикик барои шодоб кардани 40 ҳазор га заминҳои биёбон, ташкил кардани хоҷагиҳои нави пахтакор ва комплекси чорводорӣ мусоидат кард.

Дарёҳои Тоҷикистони Ҷануби Ғарбӣ дорои захираи бузурги энергия мебошанд. Дар дарёи Вахш силсилаи нуруғоҳҳои барқии обӣ сохта шудаанд: Норақ, Сарбанд, Шаршара, Марказӣ, Бойғозӣ. Алҳол дар ин дарё калонтарин нуруғоҳи барқии обӣ – Рогун сохта шуда истодааст, ки иқтидораш 3,6 млн квт мебошад, баландии

сарбанди он 335 м аст. Дар обанбори он 13,3 млрд м³ об гун хоҳад шуд (ин аз обанбори Норақ 4 млрд м³ зиёд аст).

Хоки ноҳияи табиӣи Тоҷикистони Ҷанубӣ Ғарбӣ дар водихо хокистарранги кушод ва дар кӯҳҳо дорчинии кушод мебошад.

Дар дарёбодҳо набототи ботлоқӣ мерӯянд; тугайзорҳои ноҳия барои пешгирии эрозия аҳамияти калон доранд.

Набототи доманакӯҳҳо ва пасткӯҳҳо гиёҳҳои бебақои биёбонианд, дар миёнакӯҳҳо дарахтон ва буттаҳои гуногун – чормағз, бодом, pista, зирк мерӯянд.

Олами ҳайвоноти ноҳияи мазкур мухталиф мебошад. Дар тугайзори дарёбодҳо гуроз, заргӯш, чирон сукунат доранд. Аз дарандаҳо гург, сағобӣ, кафтор, шағол, гурбаи найзор дучор меоянд; дар биёбонҳо мор (кубро, гурза) ва дигар хазандагон маскан гирифтаанд. Яке аз ҷонварони маъмули ин ноҳияи табиӣ сусмор аст. Дарозии он ба 1,5 мерасад. Дар кӯҳҳои ноҳия морхӯр дучор меояд. Аз парандаҳо тазарв, мурғи ҳилол, кабк, шохин ва бургутро метавон вохӯрд.

Бисёр намуди растанӣ ва ҳайвонот дар мамнӯъгоҳҳо ҳифз карда мешаванд. Мамнӯъгоҳи «Бешаи палангон», ки 47 ҳазор га масоҳат дорад, соли 1938 ташкил карда шудааст. Дар ин мамнӯъгоҳ ҷангалҳои ҳақиқии субтропикӣ боқӣ мондаанд, ки ҳоло дар ҷаҳон кам ба назар мерасанд. Дар мамнӯъгоҳи «Бешаи палангон» ҳолгул, тазарв, мурғи сакко, чайра ва дигар ҷонварони нодир ҳифз карда мешаванд. Фақат ширхӯрҳо дар ин ҷо зиёда аз 33 намуд мебошанд. Мутаассифона он ҷонваре, ки мамнӯъгоҳ номи вайро дорад, нест шудааст. Дар мамнӯъгоҳ изи охири бабрро соли 1953 дидаанд.

Соли 1959 дар нишебиҳои қаторкӯҳи Ҳисор дар болооби дарёи Қофарниҳон мамнӯъгоҳи «Ромит» ташкил карда шуд. Масоҳати он зиёда аз 16 ҳазор га мебошад. Аз ҳайвоноте, ки дар ин ҷо ҳифз карда мешавад, баҳусус ҳолгул маъмул аст.

Соли 1983 дар ноҳияи Мӯъминободи вилояти Хатлон мамнӯъгоҳи «Даштиҷум» (масоҳаташ 53,4 ҳазор км²) ташкил карда шуд, ки баҳри муҳофизати ҳайвонот ва набототи қисми кӯҳсори вилояти Хатлон аҳамияти калон дорад.

Тоҷикистони Марказӣ дар Шимол бо қаторкӯҳҳои Зарафшон ва Олой, дар Шарқ бо қаторкӯҳҳои Паси Олой ва Академияи Илмҳо, дар Ҷануб бо қаторкӯҳи Дарвоз ҳамсарҳад аст; ҳудуди он дар Ғарб аз канори ғарбии қаторкӯҳи Дарвоз ва шоҳаи қаторкӯҳҳои Вахшу Қаротегин мегузарад. Релефи Тоҷикистони Марказӣ мураккаб

аст, он аз водии чуқури дарёҳо, ки бо кӯҳҳо чудо шудаанд, иборат мебошад. Ба қаторкӯҳҳои нисбатан асосии ноҳияи Вахш Ҳазрати шох, Дарвоз, Пётри Якум мансубанд. Водии дарёҳои Сурхоб ва Хингоб нисбат ба дигар водии фарохтар мебошанд.

Аз сарватҳои зеризаминӣ дар Тоҷикистони Марказӣ аҳамияти қонҳои ангишти серкалорияи Назарайлоқ ва Миёнаду қалон аст. Дар ноҳия қони сиенитҳои нефелинӣ (қони Турпӣ), молибден, асбест, сангҳои рӯйкаш, масолеҳи сохтмон низ мавҷуданд. Ҳарорати оби чашмаҳои минералии Обигарм ва Тандикӯл ба 40°-62° мерасад.

Иқлими Тоҷикистони Марказӣ нисбатан нарм аст. Ҳисоби миёнаи ҳарорати ҳаво дар Рашт +11° (ҳарорати миёнаи июл +24°) мебошад. Миқдори боришоти солона дар қисми ғарбии ноҳия (Рашт) 650-900 мм, дар шарқи он (Ҷиргатол) 270-280 мм аст. Иқлими ноҳияи мазкур барои парвариши ҷуворимаққа, картошка, зироати полизӣ ва мевачот мусоидат мекунад.

Дарёҳои Тоҷикистони Марказӣ аз пиряху барф ва барфу пирях гизо мегиранд.

Ҳоки водии Тоҷикистони Марказӣ ҳокистарранги тира, ҳоки кӯҳҳо дорчинӣ ва марғзории баландкӯҳӣ мебошад. Дар водию доманакӯҳҳо набототи биёбонӣ мерӯянд. Дар ҷангалҳои ноҳия дарахтони чормағз, заранг, арча ба назар мерасанд (онҳо сирак мебошанд). Дар нишебҳои ҷанубии қаторкӯҳи Дарвоз ҷо-ҷо дарахтони худрӯйи мева – анор, бодом, pista мавҷуданд. Дар баландии зиёда аз 3000 м марғзорҳои алпӣ ва субалпӣ доман паҳн кардаанд (ҳамчун ҷарогоҳи тобистонӣ аҳамияти қалон доранд).

Олами ҳайвоноти Тоҷикистони Марказӣ мухталиф аст. Аз ширхӯрҳо бузи кӯҳӣ, паланг, хирс, гурғ, гуроз, инчунин ҳояндаҳои гуногун (зарғӯш, суғур), ҳазандаҳо (гурза, мори обӣ, қалтақалос), парандаҳо (қабк, мурғи ҳилол, қарғас) ва ғайра сукунат доранд.

Помир сарзамини кӯҳсор буда, дар қисми ҷануби шарқи Тоҷикистон ҷойгир гаштааст. Дар ин ноҳия Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ҷойгир шудааст, ки тақрибан нисфи ҳудуди Тоҷикистонро ишғол мекунад. Дар Помир қаторкӯҳ ва қуллаҳои осмонбӯс, пиряхҳои қалон, маҳалҳои аз ҳама баландкӯҳи мардумнишини мамлакат воқеъ гардидаанд. Помир ноҳияи қалонтарини баландкӯҳ аст. Аз баҳру уқёнусҳо дур будан, бешубҳа, ба шароити табиӣ ва иқлими ноҳия таъсир мерасонад.

Аз рӯйи шароити табиӣ Помирро ба қисми ғарбӣ ва шарқӣ чудо кардан мумкин аст. Сарҳади он шартан аз мавзеи бо ярчи Усой (дар дарёи Мурғоб) пайваст шудани қаторкӯҳи Зулумарт, Яшилкӯл ва андароби дарёҳои Помиру Вахон мегузарад. Маркази системаи кӯҳии Помир қаторкӯҳи Академияи Илмҳо (дарозияш 108 км) ба шумор меравад. Қуллаи аз ҳама пасти ин қаторкӯҳ – Кашалак (4340 м) баробари Монблан (баландтарин қуллаи Алп) аст. Қуллаи Исмоили Сомонӣ (7495 м), ки дар ҳамин қаторкӯҳ воқеъ аст, қуллаи аз ҳама баланди Осиёи Марказӣ мебошад. Дар Помир ҳамагӣ се қуллаи баландиашон зиёда аз 7000 м вучуд доранд.

Помири Ғарбӣ релефи мураккаб дорад. Баландии тегаи кӯҳҳо аз зери водӣ бисёр вақт ба 3-4 км мерасад. Водии дарёҳои Панҷ, Язгулом, Бартанг сершах мебошад.

Помири Шарқӣ аз кӯҳҳои нисбатан ҳамвор иборат аст. Водии дарёҳои ин ҷо (Мурғоб, Алиҷур ва ғайра) кушод буда, дар баландии аз 3400 то 4300 м ҷойгир шудаанд. Қаторкӯҳҳои Музкӯл, Вахон, Алиҷур аз Ғарб ба Шарқ тӯл кашидаанд. Қаторкӯҳи Сарикӯл қадқади сарҳад бо Хитой мегузарад. Баъд аз Тибет Помири Шарқӣ баландтарин кӯҳсори ҷаҳон ба шумор меравад.

Помир сарватҳои зеризаминии фаровон дорад. Конҳои лаъли Бадахшон (шпинели асил), лочвард, рубин, тиллоӣ пошхӯранда аз қадим машҳур мебошанд. Сайёҳи машҳури венетсиягӣ Марко Поло навиштааст: «Помир сангҳои пурбаҳо дорад; онҳо дар шахҳои кӯҳ ҷойгиранд». Алҳол дар сарзамини Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон конҳои булури кӯҳӣ, молибден, тилло, нукра, асбест, намаксанг, бор ва масолеҳи сохтмон кашф шудаанд. Дар Помир зиёда аз 50 чашмаи минералии гарм мавҷуд аст, ки онҳоро қисман бо мақсади муолиҷа кор мефармоянд. Аз чашмаҳои минералии ин ҷо хусусан Гармчашма шӯҳрати бепоён дорад.

Иқлими Помир бинобар аз сатҳи баҳр бисёр баланд будани маҳал ва дурии баҳру уқёнусҳо хеле қаҳратун аст. Ҷиҳатҳои фарқкунандаи иқлим хушк ва паст будани ҳарорати ҳаво мебошад. Микдори боришот дар Помир на фақат аз Ғарб ба Шарқ, балки аз Шимол ба Ҷануб низ кам мешавад. Агар дар шимоли ғарби Помир микдори боришот соле ба 400 мм баробар бошад, пас дар водихои Помири Шарқӣ он аз 100 мм ва дар мавзеи Қарокӯл аз 70 мм зиёд намешавад. Дар водихои Помири Ғарбӣ тобистон гарм (20°-25°) ва зимистон нисбатан хунук (– 5°-10°) аст. Дар Помири Шарқӣ тобистон салқин (10°-13°), зимистон

хунуки қаҳратун (– 18°-25°) ва тӯлонист. Дар мавзеи Булункӯл хунукӣ то ба –63° мерасад.

Вобаста ба шароити иқлим кишоварзӣ фақат дар Помири Ғарбӣ ривоч ёфтааст. Помири Шарқӣ чун чарогоҳи бузу гӯсфанд ва ғажгов (кутос) хизмат мекунад.

Дарёҳои Помир аз пирияху барф ва барфу пириях ғизо мегиранд. Қалонтарин дарёи ин ҷо – Панҷ сарҳади байни Тоҷикистон ва Афғонистон мебошад.

Шоҳобҳои ин дарё – Хингоб, Ванҷ, Язғулом, Бартанг, Ғунд дарёҳои калони Помир ба шумор мераванд. Ин дарёҳо дорои нерӯи бузурги барқ бошанд ҳам, чандон пурра истифода намешаванд.

Дар Помир кӯлҳо низ бисёранд. Кӯлҳои ин ноҳия асосан пайдоиши тектоникию пирияхӣ доранд. Дар Помир кӯлҳои балантарини Осиёи Марказӣ ҷой гирифтаанд. Кӯли аз ҳама калон – Қарокӯл 238 м чуқурӣ дошта, аз ҷиҳати ҳаҷм ва баландӣ (3914 м) фақат аз кӯлҳои Тибети Чанубӣ қафо мемонаду бас. Оби кӯл шӯри талхча буда, дар он мавҷудоти зинда нест. Дар маркази Помир дар баландии 3239 м кӯли Сарез ҷой гирифтааст. Ин кӯл соли 1911 дар ҷойи деҳаҳои Сарез ва Усой пайдо шудааст (кӯҳ афтода роҳи обро банд кард). Дарозии кӯли Сарез зиёда аз 60 км, масоҳаташ 86,5 км², чуқурии бештаринаш 500 м мебошад. Ҳаҷми оби кӯл 17,3 км³ аст.

Помир якҷанд пириях дорад, ки калонтарини онҳо Ғармо, Грум-Ғржимайло ва Федченко (дарозияш 77 км) мебошанд. Ин пирияхҳо дорои захираи калони об буда, ба дарёҳо ғизо медиҳанд.

Бинобар гуногун будани шароити табиӣ ҳок ва набототи Помир якхела нест. Дар Помири Ғарбӣ бештар ҳоки дорчинии кӯҳӣ ва баландкӯҳӣ дучор меоянд. Наботот якҷанд минтақаро ташкил медиҳад; қариб дар ҳама ҷо нимбуттаҳо мерӯянд. Водии дарёҳо тўғайзор буда, аз дарахтори бед, сафедор, тӯс, зирк, ангат, инчунин дарахтони меваи хурдӣ – себ, нок, чормағз, зардолу иборат мебошанд. Дарахтзорҳо асосан дар водии дарёҳои Панҷ, Шоҳдара ва Вахон дучор меоянд. Дарахти тут низ бисёр аст. Баробари болотар баромадан дарахтзорҳоро минтақаи дашт ва сипас марғзорҳои алпӣ иваз мекунанд. Дар Помири Ғарбӣ, дар Хоруғ – пойтахти Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, Боғи ботаникии Помир воқеъ гардидааст. Вай яке аз боғҳои баландтарини ҷаҳон (2300 м аз сатҳи баҳр) мебошад. Дар боғи ботаникӣ оиди ба шароити маҳал мутобиқ кардани растаниҳо тадқиқот мебаранд.

Дар Помири Шарқӣ дарахт намерӯяд. Дар ин мавзеъ бештар растаниҳои хоси биёбонҳои баландкӯҳӣ – терескен, болиштакҳо, геша, баъзе растаниҳои хӯшагӣ месабзанд. Биёбону даштҳои баландкӯҳӣ ҳамчун чарогоҳ аҳамияти калон доранд.

Олами ҳайвоноти Помир низ гуногун ва ғанӣ аст. Мешак ё худ архар, ки шоҳҳои печубоҳӯрдаи он 20-30 кг вазн дорад, яке аз ҷонварони зебои Осиёи Марказӣ ба шумор меравад. Вай дар ҷойҳои кушод ва нисбатан ҳамвор маскан мегирад. Дар нишебии шохсорон бузи кӯҳӣ сукунат дорад. Аз ҷонварони даранда паланги кӯҳӣ, хирси малла, гург, аз хояндаҳо суғур, гулмуш ба назар мерасанд. Дар водиҳо заргӯш, рӯбоҳ, савсор зиндагӣ мекунанд. Аз парандаҳо мурғобии сурх, дар Яшилкӯл бошад, ғозҳои ҳиндӣ вомерӯранд. Дар баландкӯҳҳо мурғи ҳилол, бургут, хумо, каргас маскан гирифтаанд. Дар кӯлу дарёҳои Помир гулмоҳӣ ва осмонмоҳӣ мавҷуданд.

.....
САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Комплексҳои табиӣ чӣ тавр пайдо мешаванд?
2. Қисмҳои таркибии комплексҳои табииро номбар кунед?
3. Ҳудуди комплексҳои табиӣ чӣ тавр муқаррар ва ҷудо карда мешаванд?
4. Тоҷикистонро ба кадом ноҳияи табиӣ (комплекси табиӣ)-и географӣ ҷудо кардан мумкин аст?
5. Минтақаҳои амудии ноҳияҳои табиӣ чумхурӣ кадомҳоянд?
6. Табиати Помири Ғарбӣ аз Шарқӣ чӣ фарқ дорад?
7. Муқаррар кунед, ки кадом ноҳияҳои табиӣ Тоҷикистон ба яқдигар монанданд (чӣ гуна)?
8. Ба таври хаттӣ ё шифоҳӣ ҳар як ноҳияи табиӣ Тоҷикистонро аз рӯйи тартиби зайл мухтасар тасвир кунед: а) мавқеи географӣ; б) релеф ва сарватҳои зеризаминӣ; в) иқлим ва гидрография; г) ҳок, наботот ва ҳайвонот (кӯшег, ки ҷиҳатҳои фарқкунандаи ҳар як ноҳияро ҷудо кунед).

.....
АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Ноҳияҳои табиӣ чӣ тавр ташаккул меёбанд?
 2. Барои чӣ тағйир ёфтани як унсуре ноҳияи табиӣ (комплекси табиӣ) сабаби таназзул ёфтани дигар унсурҳои он мегардад?
 3. Ноҳиябандӣ чӣ аҳамияти амалӣ дорад?
-

§ 18. ЛУҒАТҶОЕ, КИ ДАР МАТНИ ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ТОҶИКИСТОН ШОМИЛАНД

- 1. География** – калимаи юнонӣ («гео» – Замин, «графо» – менависам) буда, маънояш «тавсифи Замин» мебошад. Вай аз маҷмӯи илмҳои бо ҳам алоқаманди табиӣ – географияи табиӣ ва ҷамъиятӣ – географияи иқтисодӣ иборат аст.
- 2. Географияи табиӣ** қонуниятҳои сохт ва таркиби сатҳи Замин, қабатҳои поёнии атмосфера, гидросфера, ҳок, олами наботот ва ҳайвоноти сатҳи Замиро меомӯзад.
- 3. Географияи иқтисодӣ** аҳоли, захираҳои меҳнатӣ, ҷойгиршавии истеҳсолоти ҷамъиятӣ, шароит, хусусиятҳои соҳаҳои алоҳида ва инкишофи онҳоро дар миқёси ҷаҳон ва мамлакатҳои алоҳида меомӯзад.
- 4. Ҳочагии халқ** – маҷмӯи соҳаҳои истеҳсолӣ ва гайриистеҳсолиро ташкил менамояд.
- 5. Мавқеи географӣ** – ин ҷойгиршавии ин ва ё он маҳал ва қаламрав нисбат ба ҷойгиршавии дигар маҳал ва қаламрав мебошад.
- 6. Ҳудуд фазоест**, ки қаламрави як мамлакатро аз дигар мамлакатҳо дар асоси шартнома ҷудо мекунад.
- 7. Вақти маҳалӣ.** Ҳама нуктаҳои, ки қангоми даврзании Замин дар атрофи меҳвари худ дар як меридиан воқеъ гардидаанд, вақти якхелаи шабонарӯзиро ҳосил мекунанд, ки онро вақти маҳалӣ мегӯянд. Вақти маҳалӣ аз рӯи тӯл дар нуктаҳои наздик хеле кам фарқ мекунад. Аммо баробари дар сатҳи Замин афзудани масофаи байни нуктаҳо вақти маҳалӣ якчанд соат фарқ мекунад. Аз ин ҷо истифодаи вақти маҳалӣ дар зиндагӣ ва ҷаҳонияти ҳоҷатидории инсон душворӣ ба миён меоварад. Барои бартараф кардани ин душворӣ дар ҳама мамлакатҳои ҷаҳон вақти минтақавӣ қабул кардаанд.
- 8. Вақти минтақавӣ.** Барои муқаррар намудани он сатҳи Замиро мувофиқи меридиан ба 24 минтақаи соатӣ (тӯли ҳар як минтақа ба ҳисоби миёна 15°) ҷудо намудаанд. Минтақаи соатиеро, ки аз байни он меридиани 0° (Гринвич) мегузарад, ба ҳайси як минтақаи ибтидоӣ қабул намудаанд, ки аз рӯи он вақти дигар

минтақаҳоро ҳисоб менамоянд. Дар ин сурат вақти як минтақа аз минтақаи ҳамсоя як соат фарқ мекунад.

9. **Вақти декретӣ.** Барои пурратар истифода намудани равшании рӯз ва сарфаи қувваи барқ дар собик Иттифоқи Шӯравӣ, аз ҷумла дар Тоҷикистон аз соли 1930 инҷониб вақти декретӣ (фармонӣ) қабул карда шудааст. Мувофиқи он дар қаламрави Тоҷикистон вақти минтақавӣ як соат пеш карда шудааст.
10. **Таксимоти маъмурӣ.** Таксимоти қаламрави мамлакат ба воҳидҳои хурди маъмурӣ: вилояти худмухтор, вилояти маъмурӣ, ноҳияи маъмурӣ, шӯрои маҳалӣ, ки дар Сарқонуни ҷумҳурӣ пешбинӣ карда шудааст.
11. **Топография** аз забони юнонӣ гирифта шудааст: топос – ҷой ва графо – менависам. Як соҳаи геодезия, ки ба чен кардан, ба нақша ва ё харита гирифтани сатҳи Замин машғул мебошад.
12. **Проексия** – аз забони юнонӣ гирифта шуда, маънои ба пеш партофтанро дорад. Дар картография, нақшаи геометрии ягон чиз дар сатҳ ва ё аксест, ки дар экран (парда) бо ёрии асбобҳои оптикӣ акс ёфтааст.
13. **Таҳриф** – хато ва вайроншавӣ.
14. **Шабакани картографӣ** – акси географии меридиан ва параллелҳо дар сатҳи ҳамвор. Ҳангоми сохтани харитаи географӣ шабакаи географиро ҳамчун заминаи ҷойгир намудани акси картографӣ истифода мебаранд. Дар рафти истифодаи харита шабакаи картографӣ барои муайян намудани координат, самти азимут ва дараҷаи таҳрифи проексияҳои картографӣ (дар қисмҳои гуногуни харита) имконият медиҳад.
15. **Бергштрих** – дар харита бо хатҳои кӯтоҳ ишора намудани самти нишебии маҳал.
16. **Профил** – нақшае, ки буриши кӯндаланги маҳалро нишон медиҳад. Он аз ҷое гузаронида мешавад, ки хусусияти ҳосил ҳодиса ва объектҳоро муайян менамояд.
17. **Вақти геологӣ** маҷмӯи ҷинсҳои кӯҳиро дар назар дорад, ки дар вақти муайян ҳосил шудаанд. Синнусол ва пайдарҳам дар сатҳи Замин ҳама рафтани ҷинсҳои кӯҳиро ифода менамояд.

18. **Тафта** (магма) – хамираи гудохтае, ки дар мантияи боло ҳосил мешавад ва тавассути шикаста ва танӯраи вулқонҳо ҳаракат карда ба сатҳи Замин қорӣ мешавад. Ҳангоми хунук шудан ба чинси кӯҳии магматикӣ табдил меёбад.
19. **Гудоза** (лава) – хамираи гудохтае, ки дар вақти оташфишонии вулқон ҳаракат карда, дар самтҳои Замин қорӣ мешавад. Аз тафта бо он фарқ мекунад.
20. **Литосфера** калимаи юнонӣ буда, аз лито ва сфера ҳосил шудааст, ки маънои кураро ифода мекунад. Вай қабати болои кураи Замин мебошад.
21. **Геосинклинал** аз калимаи юнонии гео – Замин ва синклинал – манъшавӣ таркиб ёфтааст. Минтақаи ба дарозӣ кашолёфта ва босуръат фуруравандаи қишри Замин, ки дар муҳити оби баҳр қабати ғафси таҳшинҳо ва чинсҳои вулқонӣ ҳосил шудаанд.
22. **Платформа** – калимаи франсавӣ буда, аз плат – ҳамвор ва форме – шакл ташаккул ёфтааст. Платформа бар ҳилофи геосинклинал қисми бузурги нисбатан устувори қишри Замин мебошад. Дар он ҷо вулқон ва заминчунбӣ рух намендхад.
23. **Ландшафт** – калимаи олмонӣ буда, манзара ва намуди умумии зоҳирии маҳалро ифода менамояд. Мисол, минтақаи биёбон, дашт, беша ва ғайра.
24. **Тектоника** – калимаи юнонӣ буда, маънояш маҳорати бинокорӣ аст. Он як шохҳои илми геология буда, сохти қишри Замин, мароми ҳаракат, тағйирот ва дигар ҳодисаҳои онро меомӯзад.
25. **Ҳаритаи тектоникӣ** таърихи ҳаракатҳои тектоникӣ ва сохти қишри Замиро инъикос менамояд.
26. **Ҳаритаи геологӣ** сохти геологӣ маҳалро меомӯзад. Дар он чинсҳои кӯҳии таҳшонӣ, магматикӣ аз нигоҳи синнусол, пайдоиш ва таркиб инъикос ёфтаанд.
27. **Чинсҳои кӯҳии интрузивӣ** — чинси кӯҳии магматикӣ, ки дар натиҷаи дар ҷуқурии қишри Замин оҳиста – оҳиста хунук шудани магма ҳосил шудаанд.

БОБИ II

ГЕОГРАФИЯИ ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН

§ 19. АҲОЛӢ ВА ЗАХИРАҲОИ МЕҲНАТӢ

*Ба хотир оваред, ки «мигрантсия», «агломератсия»
ва «урбанизатсияи аҳоли» чист?*

Мафҳуми «захираҳои меҳнатӣ» чиро ифода мекунад?

Аҳоли, шумора ва афзоиши аҳоли. Тоҷикистон ҷумҳурии сермиллат аст. Дар он зиёда аз 55 миллату халқҳои забон, маданият ва урфу одаташон гуногун умр ба сар мебаранд. Мувофиқи рӯйхатгирии аҳоли (20 январи соли 2000) шумораи аҳолии ҷумҳурӣ 6127,5 ҳазор нафар мебошад, ки ин нисбати соли 1989 12 фоиз зиёд аст. Соли 2008 бошад, аҳолии ҷумҳурӣ ба зиёда аз 7,0 млн. нафар расид. Аз ҷиҳати шумораи аҳоли Тоҷикистон дар байни ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил ҷои 8-умро соҳиб шуда, аз Молдавия, Арманистон, ҷумҳуриҳои Наздибалтика ва Осиёи Миёна (ғайр аз Ўзбекистон) бештар аҳоли дорад.

Ҳар сол аҳолии Тоҷикистон тақрибан 100 ҳазор нафар зиёд мешавад. Афзоиши табиӣ аҳоли ба ҳар ҳазор нафар 21,8 кас мебошад. Ин дар байни дигар ҷумҳуриҳои ИДМ нишондиҳандаи баландтарин аст.

Зиёд шудани шумораи аҳоли то ҷанги шаҳрвандии соли 1992 на фақат ба афзоиши табиӣ, балки ба кӯчида омадани мардум аз дигар ноҳияҳо (вобаста ба сохта шудани корхонаҳои калони саноатӣ, аз ҷумла заводи арзизи тоҷик, Комбинати электро-химиявии Ёвон, Нерӯгоҳҳои барқи обии Норақ ва Роғун) низ вобаста буд.

Сокиншавӣ ва зичии аҳоли. Бинобар кӯҳсор будани қисми зиёди Тоҷикистон ва гуногунии шароити табиӣ иқтисодӣ аҳоли набаробар ҷойгир шудааст.

Дар ноҳияҳои Тоҷикистони Шимолӣ ва Ҷануби Ғарбӣ, ки ноҳияҳои нисбатан тараққикарда мебошанд, зиёда аз 85 фоизи аҳоли сокин шудааст. Дар ҷумҳурӣ зичии миёнаи аҳоли дар як км² 50,6 нафарро ташкил медиҳад. Ҷойҳои нисбатан сараҳоли водихои Тоҷикистони Шимолӣ (дар 1 км² 81,1 нафар), Ҳисор (дар 1 км² 56 нафар) ва Вахш (дар 1 км² 102 нафар) мебошанд. Зичии аҳоли дар ноҳияҳои кӯҳсори ҷумҳурӣ нисбатан кам аст. Ҷунончи, зичии аҳоли дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон ба 1 км² 3,3 нафар рост меояд.

ХАРИТАИ ЗИЧИИ АҲОЛӢ

ЗИЧИИ АҲОЛӢ дар 1 км²

Аҳолии шаҳр ва деҳот. Инкишофи соҳаҳои асосии хоҷагии халқ, саноат, кишоварзӣ, нақлиёт, инчунин пешрафти фарҳанг, маориф ва тандурустӣ дар афзоиш, шумора ва ҳаёати аҳолии шаҳру деҳоти ҷумҳурӣ тағйироти калон ба амал оварданд.

То замони Ҳокимияти Шӯравӣ дар Тоҷикистон саноат амалан набуд. Қариб ҳамаи аҳоли дар деҳот сукунат дошт. Соли 1879 вазни қиёсии аҳолии шаҳрҳои Тоҷикистон ҳамагӣ 7 Ҷоиз ва соли 1913 – 9 Ҷоизро ташкил мекард.

Солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ шумораи аҳолии шаҳр тақрибан 70 Ҷоиз ва вазни қиёсии он аз 9 то 35 Ҷоиз афзуд. Соли 2006 аҳолии шаҳрҳои ҷумҳурӣ 1824,8 ҳазор нафар ва аҳолии деҳот 5095,5 ҳазор нафарро ташкил меод. Вазни ҳоси аҳолии шаҳр дар Тоҷикистони Шимолӣ ва водии Ҳисор аз ҳама зиёд (зиёда аз 35 Ҷоиз) ва дар ноҳияҳои қӯҳсори Тоҷикистони Марказӣ ва Вилояти Мухтори Қӯҳистони Бадахшон аз ҳама кам (тақрибан 10 Ҷоиз) аст. Алҳол дар ҷумҳурӣ 17 шаҳр ва 54 шаҳрак вуҷуд дорад. Дар ин шаҳрҳо биноҳои серошёна ба зилзила тобовар месозанд. Душанбе (646,4 ҳазор нафар) ва Хуҷанд (153,2 ҳазор нафар) шаҳрҳои нисбатан калони Тоҷикистон мебошанд.

Аксари аҳолии ҷумҳурӣ дар деҳот зиндагӣ мекунад. Таносуби аҳолии деҳот дар Тоҷикистон аз ҳисоби миёнаи аҳолии деҳоти ИДМ

1,8 бор зиёд аст. Ҳини тадричан кам шудани миқдори умумии деҳаҳо ҳаҷми онҳо меафзояд. Агар солҳои 60-уми асри XX ба як деҳа андаряк 275 нафар одам рост омада бошад, пас ҳоло ин рақам қариб 700 нафарро ташкил медиҳад. Симои деҳот низ дигаргун шудааст. Онҳо кӯчаҳои васеъ ва иморатҳои ҳозиразамон доранд.

Ҳайати миллӣ ва иҷтимоии аҳоли. Қисми зиёди аҳолии Тоҷикистонро мардони таҳҷой – тоҷикон ташкил медиҳанд. Ҳиссаи онҳо дар саршумори умумии аҳоли мунтазам меафзояд ва ҳоло ба 81,4 фоиз расидааст.

Тоҷикон сокинони қадимаи Осиёи Миёна мебошанд. Онҳо дорои тамаддуни ганӣ буда, яке аз қадимтарин халқҳои Осиё ба шумор мераванд. Тоҷикон бештар дар водии дарёҳои Хингоб, Сурхоб, Яхсу, дар болооб ва миёнаоби дарёи Зарафшон, Помири Ғарбӣ, водии Вахш Ҳисор, Кӯлоб ва Тоҷикистони Шимолӣ маскун мебошанд.

Тоҷикон гайр аз Тоҷикистон дар Ёзбекистон (қариб 8,0 млн. нафар), Қирғизистон (зиёда 200 ҳазор нафар), Қазокистон (қариб 80 ҳазор нафар), Русия (тақрибан 700 ҳазор нафар) зиндагӣ мекунад.

Аз дигар мамлакатҳои ҷаҳон тоҷикон асосан дар Афғонистон, Эрон, Хитой ва мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Шарқи Миёна сокин мебошанд.

Соли 1989 Шӯрои Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Қонуни забон» – ро қабул кард, ки мувофиқи он забони тоҷикӣ (форсӣ) мақоми давлатӣ гирифт.

Дар ҷумҳурӣ аз ҷиҳати шумораи аҳоли ҷойи дуюмро Ёзбекон (15,1 фоиз) мегиранд. Онҳо дар водии қисми ғарбӣ ва шимолии ҷумҳурӣ сокин мебошанд (ноҳияҳои Турсунзода, Бешкент, Ҷаббор Расулов, Спитамен). Ҷойи сеюмро русҳо мегиранд. Онҳо 0,4 фоизро ташкил дода, дар шаҳру шаҳракҳои саноатӣ зиндагӣ мекунад. Дар шаҳрҳои Душанбе, Норақ, Конибодом ва Ҷкаловск русҳо нисбатан бештаранд.

Қирғизҳо дар Помири Шарқӣ (ноҳияи Мурғоб) ва ноҳияи Ҷирғатол, ки ҳамсарҳади Қирғизистон мебошанд, сукунат доранд. Дар Тоҷикистон тоҷорҳо, немисҳо, казокҳо, яҳудиён, туркманҳо, кореягӣҳо, осетинҳо, мордвагӣҳо ва халқияту миллатҳои дигар низ зиндагӣ мекунад.

Конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон баробарҳуқуқии шаҳрвандони Тоҷикистонро новобаста аз наҷоду миллат, ҷинс, мазҳаб, пайдоиши иҷтимоӣ, бойигарӣ дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагӣ, давлатӣ, маданӣ ва ҷамъиятию сиёсӣ ҳифз мекунад. Ҳамаи

миллату халқиятҳои сокини ҷумҳурии мо дӯстона ва баробархукук зиндагӣ менамоянд.

Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ҳаёати аҳолии ҷумҳурӣ якбора тағйир ёфт. Алҳол аҳолии Тоҷикистон бештар аз коргарон, деҳқонон ва зиёиён иборат аст. Шумораи коргарону хизматчиён дар хоҷагии халқ, инчунин мутахассисони маълумоташон олӣ ва миёнаи махсус мунтазам меафзояд. Ин аз ҳисоби захираҳои меҳнатие, ки дар натиҷаи шиддатнокии меҳнат дар кишоварзӣ озод мегарданд, ба вуқӯъ меояд.

Захираҳои меҳнатӣ. Захираҳои меҳнатӣ аҳолии қобили меҳнатро, ки дар истеҳсолоти ҷамъиятӣ ширкат меварзанд, дарбар мегиранд. Синнусоли қобили меҳнат аз рӯйи қонун муайян карда мешавад. Дар айни замон синнусоли қобили меҳнат чунин муқаррар карда шудааст: мардони 15 – 63-сола ва занони 15 – 57-сола. Мувофиқи рӯйхатгирии аҳоли (соли 2000) шумораи захираҳои меҳнатӣ 3,1 млн нафар (соли 2006 – 3,9 млн нафар) ва миқдори одамони машғули кор бошад, дар хоҷагии халқи Тоҷикистон 1,7 млн нафар (соли 2006 – 2,1 млн нафар) буд. Баъди истиқлолият сохтори аҳолии машғули кор вобаста ба шаклҳои моликият хеле тағйир ёфт. Масалан, агар соли 1991 аҳолии машғули кор дар соҳаи моликияти давлатӣ 60 фоиз ва дар хусусӣ 19 фоизро ташкил менамуд, пас ҳоло ин нишондиҳандаҳо, баръакс, дар соҳаи моликияти давлатӣ 25,7 фоиз ва дар хусусӣ 51,2 фоизро дарбар мегирад.

Қисми зиёди аҳолии қобили меҳнати ҷумҳурӣ ихтисос ва дониши муайян доранд. Бинобар зиёд будани таваллуд вазни қиёсии аҳолии қобили меҳнати Тоҷикистон нисбатан кам (тақрибан 50 фоиз) аст.

Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ бо мақсади бо мутахассисон таъмин намудани хоҷагии халқ мактабу омӯзишгоҳҳои касбҳои техникӣ кушода мешуд. Ғайр аз ин, барои тайёр кардани мутахассисон ҳар сол ба дигар шаҳрҳои Иттиҳоди Шӯравӣ ҷавонони деҳот фиристода мешуданд. Ҳоло муҳочирати меҳнатӣ яке аз проблемаҳои мураккаби давлатӣ аст ва ҳазорон мардикорони тоҷик дар Русия ва дигар давлатҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ кор ва фаъолият мекунанд.

Таносуби шумораи аҳоли дар водиҳо ва кӯҳсор гуногун аст. Солҳои пеш аз ҷанг ва баъди он аз ноҳияҳои кӯҳӣ барои қорам кардани водии Вахш ва дашти Дилварзин ҳазорҳо одамон муҳочир карда шуданд. Ин дар қори пешрафти хоҷагии халқи ҷумҳурӣ

аҳамияти калон дошт. Дар натиҷаи зиёдшавии аҳоли ва инкишофи истеҳсолоти саноатӣ кишоварзӣ дар ҷойи биёбонҳои бедолу дарахт шаҳру шаҳракҳои нав қомат афрохтанд, роҳ ва боғҳои нав бунёд шуданд.

Оқилона истифода бурдани захираҳои меҳнатӣ барои инкишофи истеҳсолоти ҷамъиятӣ ва баланд бардоштани неқӯаҳволии халқ аҳмияти калон дорад. Дар Тоҷикистон ҳоло ҳиссаи одамони бекор, машғули қорҳои хона ва хоҷагии шахсӣ бештар аст. Сабаб пеш аз ҳама дар серфарзандист (хусусан дар деҳот). Мавҷудияти захираҳои қувваи қорӣ дар деҳот, шаҳрҳои хурд ва шаҳракҳо водор месозад, ки соҳаҳои калони хоҷагии халқро инкишоф дода, шабакаи муассисаҳои маданияу маиширо васеъ намоем.

Ҳоло аз миқдори умумии аҳолии машғули қорҳои хоҷагии халқ 82,1 Ҷоиз дар соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ ва 17,8 Ҷоиз дар соҳаи ғайриистеҳсолӣ (маориф, илм, фарҳанг, тандурустӣ, хоҷагии коммуналӣ ва ғайра) банд аст.

Қасбҳои нисбатан маъмул пахтақорӣ, боғдорӣ, тоқпарварӣ, қӯҳқанӣ, бофандагӣ, ресандагӣ ва ғайра мебошанд.

Яке аз масъалаҳои асосии инкишофи иқтисодӣ ҷумҳурӣ оқилона ва дуруст тақсим қардани қувваи қорӣ дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ аст. Аз худ қардани ноҳияҳои қӯҳсор ва ривоч додани иқтисодӣ онҳо низ қорест басо муҳим. Ин имқон медиҳад, ки захираҳои меҳнатӣ дар маҳалҳо оқилона истифода бурда шаванд.

.....
САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Аҳолии Тоҷикистонро тавсиқ дода, зичӣ ва шумораи онро бо аҳолии Украина, Ёзбекистон ва Литва қиёс кунед.
2. Ҳайати миллии аҳолии Тоҷикистонро тавсиқ намоед.
3. Сабаби барзиёдгии захираҳои меҳнатӣ ва бекорӣ дар ҷумҳурӣ қист ва барои оқилона истифода бурдани онҳо қӣ қорҳо ба субут расонда мешаванд?
4. Ҳисоби миёнаи зичии аҳолии ноҳияи маъмурӣ ва маҳали хурд бароред.
5. Дар ноҳия, шаҳрак ва деҳаи шумо қадом миллиатҳо зиндагӣ мекунанд?
6. Дар ноҳия, шаҳрак ва деҳаи шумо намояндагони қадом қасбҳо бартарӣ қоранд?
7. Ту қадом қасбро меписандӣ ва қаро?

.....

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Афзоиши босуръати аҳолии Тоҷикистон ба нафъи кишвар аст ё не?
 2. Кадом роҳҳои оқилона истифодабарии аҳоли ғар ҷумҳурӣ вучуд дорад?
 3. Оё гирифтани пеши роҳи бекорӣ ғар Тоҷикистон амалӣ мегардад?
 4. Бартарӣ ва зарари муҳоҷирати мардикорони тоҷикро таҳлил карда метавонед?
-

§ 20. ПРОБЛЕМАҲОИ ДЕМОГРАФИ

Дар ҳама давру замон нисбати афзоиши аҳоли ақидаю эродҳои мухталиф вучуд дошт. Масалан, агар дар ибтидои солшумории мелодӣ шумораи аҳолии сайёраи мо 200 млн бошад, пас ин нишондиҳанда дар миёнаи асри XIX ба 1 млрд, дар солҳои 30-юми асри XX ба 2 млрд ва ҳоло бошад, ба зиёда аз 6 млрд нафар расидааст. Ин суръати афзоиш боиси баҳсу ташвиши зиёд гардидааст. Зеро пайвасти дар давлатҳои рӯ ба тараққӣ сафи бекорону қашшоқон (хусусан, дар як қатор давлатҳои Осиё, Америкаи Лотинӣ ва Африка) босуръат меафзояд. Дар аксарияти ин давлатҳо сифат ва каллориянокии ҳӯрок ниҳоят паст аст. Аз рӯи нишондоди илми тиб бояд ҳар кас рӯзе аз 25 то 30 грамм сафедаи ҳайвонот истеъмол кунад. Вале қисми зиёди аҳолии Перу рӯзе 12 грамм, Шри Ланка – 9 грамм ва Ҳиндустон – то 6 грамм сафедаи ҳайвонот истеъмол мекунанду ҳалос. Ҳол он ки аҳолии ШМА дар як шабонарӯз ба ҳисоби миёна 70 грамм, аҳолии Франсия, Дания, Шветсия ва Англия аз 50 то 60 грамм ин моддаи барои организм ниҳоят муҳимро истифода мебаранд. Ҳисоб карда шудааст, ки ҳосилнокии меҳнати одамони нимгурусна назар ба одамони шикамсер қариб ду маротиба паст мебошад.

Тоҷикистон низ ба қатори давлатҳои қафомонда дохил буда, бештар аз 60 ғоизи аҳолии он дар ҳолати камбизоатӣ умр ба сар мебарад. Ин ҳолат ба солимгардии физиологии кӯдакону наврасон таъсири зиёди манфӣ мерасонад. Ҳол он ки сиёсати демографии кишвар ба он нигаронида шудааст, ки таркиби аҳолии мамлакатро бештар одамони боқуввату солим ташкил намоёнд.

Солҳои ҳаштодум суръати афзоиши аҳолии Тоҷикистон ҳеле авҷ гирифт (3-3,5 ғоииз) ва ба сари 1000 кас микдори таваллуд ба 38,8

нафар расид. Ин нишондиҳанда нисбати дигар ҷумҳуриҳои собик Иттиҳоди Шӯравӣ баландтарин буд. Бо вучуди он ки ҳоло суръати афзоиш хеле кам шудааст (ба сари 1000 кас микдори таваллуд 26,4 нафар), зичии аҳоли босуръат зиёд шуда истодааст. Масалан, соли 1970 зичии аҳолии ҷумҳурӣ дар 1км² ҳамагӣ 20,3 нафар, соли 1979 – 26,6, соли 1989 – 35,6, соли 1999 – 42,3, соли 2000 – 42,8 буд, ҳоло бошад, зиёда аз 48 нафарро ташкил медиҳад. Агар боз инро ба назар гирем, ки зиёда аз 55 ғоизи масоҳати ҷумҳурӣ барои зисту зиндагонӣ мувофиқат намекунад, пас нишондиҳандаи зичии аҳоли нисбати қаламрави он боз ду маротиба бештар аст.

Вазъи иқтисодию иҷтимоии Тоҷикистон тақозо дорад, ки яке аз роҳҳои пешгирии ин мушкилот ба низом овардани ҳолати демографияи мамлакат мебошад.

Банакшагирии оила ва ба низом овардани афзоиши аҳоли на ин ки дар давлатҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ қафомонда, балки дар давлатҳои сатҳи зиндагии мардумашон баланд низ амал мекунад (Япония, Хитой, Сингапур, Тайван). Бисёр шахрвандони Тоҷикистон бо психологияи давраи шӯравӣ амал карда, барои ба низом овардани оила ва тарбияи кӯдаки солим кам аҳамият медиҳанд.

Дар натиҷаи риоя накардани низоми оилавӣ бисёр кӯдакон дар деҳот носолим ба воя расида, саломатии модаронро низ зери ҳавф мегузоранд. Бинобар ин дар Тоҷикистон бисёр олимону ходимони ҷамъиятию давлатӣ ба он даъват менамоянд, ки барои нигоҳ доштани ҳифзи саломатии модару кӯдак ба анъанаҳои хуби замони пеш ва имрӯза риоя намоем.

Ҳоло дар ҷумҳурӣ амалӣ гардонидани масъалаи демографӣ, пеш аз ҳама ҳарчи зудтар инкишоф додани соҳаҳои муҳими иқтисодиёт, таъмин кардани ҷойи кор, баланд бардоштани маърифатнокии аҳоли ва пурзӯр намудани ташвику тарғиб барои ҳифзи саломатии модару кӯдакони солиму бардамро талаб мекунад.

§ 21. ДАВРАҲОИ ИНКИШОФИ ХОҶАГИИ ХАЛҚ

*Аз фанни таърих ба хотир оред, ки давлати Сомониён
кай таъсис ёфт? Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон
кай ба Русия ҳамроҳ шуда буд?*

Ҳанӯз солҳои 30-юми асри XX роҳбари экспедитсияи Тоҷику Помир академик Н.П.Горбунов навишта буд, ки «Тоҷикистон кишвари қадимтарини зироаткорӣ мебошад. Дар он ҳанӯз дар сарогози таърихи тамаддуни инсоният маданияти муҳими

зи́роатко́рӣ пайдо шудааст. Тоҷикистони қадим намуди зироатҳои зиёдеро офарида, такмил дода, ҳатто баъзеашонро ба дараҷаи камолот расонидааст».

Мувофиқи маълумоти бостоншиносӣ қabilaҳои дар Тоҷикистон буда ҳанӯз дар давраи асри санг (10-5 ҳазор сол то милод) ба киштукор машғул буданд. Дар «Авесто» (асри 10-6 то милод) оид ба кишоварзӣ, богдорӣ, обёрии заминҳо, поруандозӣ, чорводорӣ ва кишти алафҳои хӯроки чорво маълумоти нодир мавҷуданд. Дар замони Кӯшониён (ҳазораи якуми то милод) зироатчиғӣ на фақат водихо, балки мавзеҳои кӯҳсорро низ фаро гирифта буд. Дар он давра хеле зиёд будани анвои зироат (гандум, ҷав, зағир, кунҷит, шолӣ, ҷуворӣ, меваҳои гуногун ва ғайра) ҷолиби диққат аст. Ба тӯфайли селексияи халқӣ, ки аз авлод ба авлод идома дошт, навҳои серхосили зироат ва зотҳои нави чорво пайдо шуда, ба кишварҳои ҳамҷавор паҳн мегардид. Чунончи, хитойҳо кишти юнучка ва парвариши чормағзро аз халқҳои ин ҷо омӯхтаанд. Зоти ғусфанди ҳисорӣ ва аспӣ зоти хатлонӣ низ маҳсули кори селексияи халқӣ мебошад. Сохтмони аввалин иншооти обёрӣ (каналҳо, корезҳо, чигирҳои обкашӣ ва ғайра) аз ҳамон давраҳои қадим сар шудааст. Аз системаҳои обёрии қадима осори дарготи Варағсар, ки оби Зарафшонро ба се шоха тақсим мекард ва даҳҳо каналу корезҳои ёфтшуда (Ғулакандоз, Тӯксанкорез, Говкуш, Ҷӯйбор, Ҳошодӣ ва ғайра) гувоҳӣ медиҳанд.

Мувофиқи сарчашмаҳои таърихӣ дар қаламрави ҳозираи Тоҷикистон ҳанӯз асри XI то милод баробари зироату чорво металлургия низ вучуд дошт: аҳолии таҳҷой аз конҳои маъдан истихроҷ карда, металлҳои гуногунро мегудохт. Чор ҳазор сол қабл дар Қаромазор сурб, дар Дарвоз тилло, дар Бадахшон лаъл ва лочвард истихроҷ мекарданд. Оид ба инкишофи саноати маъдан дар ҳудуди Тоҷикистони қадим сайёҳон ва олимони Юнон, Рим ва Хитой маълумот додаанд. Маркази калони муталлургӣ Қаромазор ба шумор мерафт. Боқимондаи конҳои қадим аз Исфара, Истаравшан, Балҷувон, Панҷакент ёфт шудаанд. Тадқиқотчиёни рус Н.Г. Малитский, М.С.Андреев (1896) ва М.Е.Массон (1934) ошкор сохтаанд, ки замонҳои қадим дар ғори Конигут (ноҳияи Исфара) оҳан, сурб ва қалъагӣ, дар Контоғ (води Зарафшон) навшодир, дар Оксукон (ноҳияи Ашт) намаксанг истеҳсол мекардаанд.

Мувофиқи маълумоти таърихӣ истихроҷи маъдан дар Тоҷикистон асрҳои IX-XII то замони тохтутози муғулҳо ба авҷи

аъло расида буд. Аз нукрае, ки аз Қаромазор мегирифтанд, барои ҳамаи мамлакатҳои Шарқи араб танга сикка зада мешуд. Тавасути корвонҳои тоҷирон тангаҳо ба тамоми дунё паҳн мегаштанд. Онҳоро аз Финландия, Дания, Франция ва як қатор мамлакатҳои дигар пайдо кардаанд.

Муаррихони асри X Истахрӣ ва Ибни Ҳоконӣ навиштаанд, ки «дар Исфара кӯҳест аз санги сиёҳ ва он санг мисли чӯб месӯзад».

Мувофиқи ақидаи профессор Н.Г.Малитский (1924) «ангишти ноҳияи Исфара ҳазорҳо сол қабл аз ин аз замонҳои саёҳони араб, ки ҳанӯз дар Европа оиди хосиятҳои сӯзиши ин чинси кӯҳӣ тасаввурот надоштанд, истифода мешуд». Аз ибтидои асри VII сар карда тоҷикон нефтро низ барои муолиҷаи бемориҳои гуногун ва ба сифати «тирҳои сӯзон» кор мефармуданд.

Бояд гуфт, ки нишонаҳои кори маъданкани онвақта ҳатто геологҳои ҳозираро дар ҳайрат мегузорад. Технологияи маъданкани ва маъдангудозӣ ҳеле сода буд: маъданро бо асбобҳои сода (зоғнӯл, белу каланд, фонаҳои чӯбӣ ва ғайра) бо усули «оташкан» истихроҷ мекарданд. Қатъи назар аз он нақбҳои онҳо ҳеле чуқур (то 250 м) буда, боқимондаи металл дар партовҳо ҳеле кам аст.

Тадқиқотҳои ҳафриётӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки дар баробари саноати кӯҳӣ то замони тохтутози мугулҳо дар Тоҷикистон ҳунармандӣ, кулолӣ, заргарӣ ва санъати тасвирий низ ривоч ёфта будааст. Ҳатто баъзе аз намудҳои касбу ҳунарҳо то ба дараҷаи олии худ ривоч ёфта, маҳсулоти онҳо берун аз ҳудуди Мовароуннаҳр низ шӯҳрат дошт. Истахрӣ менависад, ки мардуми он ҷо ба моли хориҷӣ эҳтиёҷ надоштанд, зеро ҳамаи чизи заруриро ҳудашон фаровон истеҳсол мекарданд. Баръакс, қисми зиёди моли ҳунармандон, монанди газвори ведарӣ, карбоси занданегӣ, фонуси мисини бухорӣ, зарфи қалъагидор, деги мисину когази Самарқанд, қайчиву сӯзании Шош, яроку аслиҳаи фаргонагӣ берун аз ҳудуди кишвар шӯҳрати калон дошт.

Нишонаҳои санъати баланди меъморию бинокории онвақтаро дар мақбараи Исмоили Сомонӣ дар Бухоро, мадрасаи Хоҷа Машҳади Сайёди Шаҳритӯс, мақбараи Саидиброҳими Карминагӣ (Навой), нақшу нигори чӯби масҷиди Искодар (Айнӣ), сутунҳои аз болооби Зарафшон (Сангистон, Оббурдан, Куруд) ёфтшуда дидан мумкин аст.

Садаи VIII – XII давраи нашъунамои илм ва санъати тоҷикон буд. Мувофиқи нишондоди таърихшиносон маҳз дар ҳамин давра

ташаккули халки тоҷик анҷом ёфт. Китобҳои илмию бадеии дар он вақт бо забони тоҷикӣ навишташуда аҳамияти ҷаҳонӣ пайдо карда, дар таърихи тамаддуни инсоният саҳми босазо гузоштаанд. Асарҳои безаволи классикони адабиёти тоҷику форс Рӯдакӣ, Фирдавӣ, Дақиқӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Ҷомӣ ва олимони барҷаста – Абубакри Наршахӣ, Абӯнасири Форобӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Носири Хусрав, Абурайҳони Берунӣ ва дигарон намунаи нашъунамои илму маданияти онвақта мебошанд.

Мутаассифона, тохтутози мугулҳо ва сипас ҷангҳои байни феодалҳои маҳаллӣ боиси таназули тамаддуни баланди халки тоҷик гардид. Баъди ба Россия ҳамроҳ шудани Осиёи Миёна (1868) барои амният ва тараққиёти иқтисодии ин сарзамин каме шароити мусоид фароҳам омад. Вале, қатъи назар аз ин, Тоҷикистон асосан чун манбаи истеҳсоли ашёи хом ва ҳӯрокворӣ тараққӣ мекард. Бештар кишоварзӣ ва майдакосибӣ ривҷ ёфта буд ва саноат амалан вучуд надошт. Ҳамагӣ 7 корхонаи саноатӣ: чор заводи пахтатозакунӣ, як заводи равғанкашӣ, корхонаи нафти «Санто» ва кони ангишти Шӯроб мавҷуд буд. Наклиёт бо мазмуни пуррааш вучуд надошт. Васоити асосии наклиёт аспу ҳар ва ароба буд. Кӯҳистони тоҷик аз олами беруна кандашуда ҳисоб меёфт. Роҳҳои он асосан аз пайраҳҳои борики печ дар печ ва пулҳои ларзон иборат буду ҳаёти роҳгузар чун қатраи ашк дар сари мижгон буд. «Бероҳӣ, - навиштааст устод С.Айнӣ – барои халки асосии Тоҷикистон як «балои ногаҳонӣ», «қазои осмонӣ» буд. Вақте ки онҳо аз дехе ба дехе ё аз шаҳре ба шаҳре ҳаракат кардан мехостанд, маҷбур буданд аз болои оврингҳои сабадӣ, ки дар камари кӯҳи сарбафалаккашида баста буданд, гузаранд. Табиист, ки дар ин гуна сафарҳо ҳар сол садҳо тоҷик аз болои он гелида, ба қаъри оби бепоеӣ зерикӯҳӣ афтода, беному нишон аз дунё мерафтанд».

Давраи Шӯравӣ. Солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар инкишофи иқтисодии Тоҷикистон табадуллотӣ бузурге ба амал омад.

Дар тӯли солҳои мавҷуда Тоҷикистон дар соҳаҳои иқтисодӣ ва фарҳанг ба қомебиҳои бузург ноил гашт. Солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ҳаҷми истеҳсолоти саноатӣ дар Тоҷикистон 140 маротиба, аз ҷумла саноати сабук 97, саноати ҳӯрокворӣ 77 маротиба афзуд. Аз ҷиҳати суръати афзоиши баъзе соҳаҳои хоҷагии халқ Тоҷикистон аз нишондиҳандаҳои умумии мамлакат пеш буд. Дар 20 соли то истиқлол ҳаҷми умумии истеҳсолоти саноатӣ 3,5, кишоварзӣ 2,6, боркашонии наклиёти автомобилӣ 3,9 маротиба зиёд шуд.

Саноати Тоҷикистон зиёда аз 90 соҳа ва 400 корхонаи калони саноатиरो дарбар мегирифт. Бисёр соҳаҳои асосии саноат, аз ҷумла саноати вазнин (бахусус электроэнергетика, мошинсозӣ, химия, металлургияи ранга), сабук, ҳӯрокворӣ босуръат тараққӣ мекард.

Комёбиҳои ҷумҳурӣ дар соҳаи кишоварзӣ низ назаррас буданд. Дар заминаи кооператсияи байниҳочагӣ, интегратсияи агросаноатӣ ва фаровон истифода бурдани дастовардҳои илм ва техника кишоварзии Тоҷикистон серсоҳа, интенсивӣ, махсус ва мутамарказ гашт.

Дар соҳаи илм, маорифи халқ, тандурустӣ, адабиёт, фарҳанг низ комёбиҳои назаррас ба даст омаданд.

Дар ӯли як сол Тоҷикистон ҳамон қадар қувваи барқ истеҳсол мекард, ки то солҳои 90-ум аз қувваи барқи Русияи подшоҳӣ 7 маротиба бештар буд. Дар ҷумҳурӣ ба ҳар сари аҳоли нисбат ба Ҳиндустон ва Покистон 10 баробар зиёдтар қувваи барқ истеҳсол карда мешуд; истеҳсоли шохӣ ба ҳар сари аҳоли нисбат ба ИМА 2 баробар, истеҳсоли рағани растанӣ нисбат ба Франция 3 баробар зиёд буд. Агар то Инқилоби Октябр Тоҷикистон қариб ҳамаи маҳсулоти саноатиरो аз дигар ҷойи гирифта, худ ғайбат ашӯи кишоварзӣ меод, пас дар замони Ҳокимияти Шӯравӣ ба 50 мамлакат дастгоҳҳои боғандагӣ, трансформатор, асбобҳои барқӣ, яхдон, металлҳои ранга, нахи пахта, шохӣ, қолин ва дигар маҳсулот мебаровард.

Тоҷикистон аз ҷиҳати масоҳат дар байни дигар ҷумҳуриҳои собиқ Шӯравӣ ҷойи ҳаштум ва аз ҷиҳати аҳоли ҷойи нӯҳумро мегирифт, вале солҳои 80-уми асри гузашта аз ҷиҳати истеҳсоли пахта дар ҷойи сеюм, сурма дар ҷойи дуюм, абрешими хом дар ҷойи чорум, анҷибар дар ҷойи якум, рағани растанӣ дар ҷойи панҷум меистод. Дар ҷумҳурӣ 11 ғоизи пахтаи собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, 3,3, ғоизи шохӣ, 3,1 ғоизи рағани растанӣ, 1,1 ғоизи консерви меваю сабзавот, 1,3 ғоизи газворҳои пахтагин истеҳсол карда мешуд. Минбаъд ба афзоиши электроэнергетика, химия, мошинсозӣ, металлургияи ранга, соҳаҳои комплекси агросаноатӣ диққати зиёд дода мешуд.

Дар даштҳои Данғара, Бешкент, Дилварзин, Қародум садҳо гектар заминҳои нав аз худ карда шуданд. Хусусан, ба оқилона истифода бурдани захираҳои меҳнатӣ ва дуруст ҷойгиркунонии қувваҳои истеҳсолии ҷумҳурӣ диққати ҷиддӣ дода мешуд.

Давраи гузариш. Ҳамин тавр то пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ иқтисодии он комплекси ягонаи ҳочагиро бо истеҳсолу коркарди муҳимтарин намудҳои маҳсулот дарбар мегирифт. Акнун вазъият

тамоман тағйир ёфт. Дар заминаи давлати пошхӯрдаи Шӯравӣ мамлакатҳои нави соҳибхитӣ дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон барпо шуданд. Дар ин маврид бисёр риштаҳои иқтисодие, ки байни шахру корхонаҳои мамлакат солҳои тӯлонӣ вучуд доштанд, якбора канда шуданд ва бӯҳрони истеҳсолот кулли давлатҳои собиқ Шӯравиро фаро гирифт. Ин ҳолат дар даҳсолаи охир дар Тоҷикистон низ ба пастшавии суръати афзоиши иқтисодиёт, нарасидани маҳсулоти ниёзи мардум, баланд шудани нархи наво оварда расонид. Ба зами ин ҷанги шахрвандӣ боиси хароб гардидани садҳо корхонаҳои саноатӣ, соҳаи кишоварзӣ ва нақлиёт гардида, садҳо ҳазор одамон кишварро тарк намуданд. Зарари умумии ҷанги шахрвандӣ ба хоҷагии халқ ҷумҳурӣ ба андозаи 7 млрд доллари америкӣ баҳо дода мешавад.

Дар давраи аз соли 1991 то 1996 ҳаҷми маҳсулоти дохилии мамлакат (ВВП) то 58,1 Ҷоиз кам гардид. Соли 2006 бошад, ҳаҷми умумии маҳсулот ҳамагӣ 65 Ҷоизи давраи соли 1991-ро ташкил намуд. Шартномаи сулҳи тоҷикон (июли соли 1997) яке аз роҳҳои муҳими минбаъд ба низоми овардани пешрафти иқтисодӣ гардид.

Махсусан, дар ин давра ба Ватан баргаштани муҳоҷирон ва барқароркунии хоҷагии халқ асоси минбаъд таъмин намудани тараққиёти иқтисодиётро ба амал овард. Аз соли 1997 афзоиши суръати миёнаи солҳои маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ВВП) дар мамлакат 8,5 Ҷоиз, истеҳсолоти саноатӣ – 10,1 Ҷоиз ва маҳсулоти хоҷагии кишлоқ 8,8 Ҷоизро ташкил намуд. Ислоҳоти иқтисодӣ барои беҳтар гардидани истеҳсоли маҳсулоти соҳаҳои кишоварзӣ кӯмаки ҷиддӣ расонид. Дар ин давра қариб 70 Ҷоизи корхонаҳои хурду миёна хусусӣ гардонид шуда, бо фармони Президенти мамлакат 75 ҳазор гектар замин ба деҳқонон тақсим карда шуд. Айни замон 80 Ҷоизи корхонаҳои хусусӣ гардонид ба кор шурӯъ намуданд ва онҳо бештар аз 150 ҳазор коргаронро бо ҷойи кор таъмин карданд. Пешрафти иқтисодиёти мамлакат солҳои охир ба дараҷаи зисту зиндагонии аҳоли таъсири мусбат расонид. Сатҳи камбизоатии аҳоли аз 81 Ҷоиз (соли 1999) то 62 Ҷоиз (соли 2006) паст фурумад. Ислоҳоти иқтисодӣ ба масъалаи ҷалб намудани соҳибкорӣ дар соҳаи кишоварзӣ диққати асосӣ медиҳад, зеро 75 Ҷоизи аҳолии Тоҷикистон дар деҳот зиндагӣ мекунад. Таҷрибаи соҳибкорӣ дар бисёр хоҷагиҳои мамлакат натиҷаи дилхоҳ дода истодааст.

Дар солҳои давраи гузариш илму маориф ва соҳаи тандурустӣ хеле қоҳиш ёфтанд. Ҳукумати Тоҷикистон барои ба низоми овар-

дани ин соҳаҳои муҳим ва баланд бардоштани дараҷаи дониши хонандагону донишҷӯён қорҳои муҳим меандешад.

Таҷрибаи бисёр давлатҳои нави индустриявӣ аз он гувоҳӣ медиҳад, ки танҳо дар сурати ба роҳ мондани пешрафти иқтисодӣ имконияти ба низом овардани на ин ки соҳаҳои саноату кишоварзӣ ва нақлиёт, балки илму маориф ва тандурустӣ низ ба амал хоҳад омад. Яке аз музафариатҳои муҳими замони истиқлолият ин сохтмони шоҳроҳи автомобилгарди Кӯлоб – Қалъаи Хумб – Хоруг – Мурғоб – Қўлма, тунели Шаршар, нерӯгоҳи барқии Сангтӯда-1 ва нақби Анзоб мебошанд. Тоҷикистон дорои захираҳои бузурги табиӣ ва меҳнатӣ мебошад. Дар сурати ба қор даровардани қорхонаҳои нави соҳаи қоркарди маъдани кӯҳӣ, анҷом додани сохтмони нерӯгоҳҳои барқии обии Сангтӯда-2 ва Роғун, роҳи автомобилгарди Душанбе – Фарм – Ҷиргатол – Саритӯш, сохтмони нави туннели Шаҳристон ва ғайра иқтисодии Тоҷикистон имконияти ба дараҷаи баланд тараққӣ қарданро пайдо мекунад.

.....
САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Хусусиятҳои инкишофи ҳоҷагии халқи Тоҷикистонро дар давраи пеш аз инқилоб шарҳ диҳед.
2. Тараққиёти иқтисодии ҷумҳуриро дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ тавсиф кунед.
3. Оид ба тараққиёти ҳоҷагии халқи Тоҷикистон дар замони истиқлолият нақл кунед.
4. Дар асоси маълумотҳои мавҷуда тараққиёти иқтисодӣ ва маданияти ноҳия ё шаҳри худро қайд намоед (шифоҳӣ ё хаттӣ).

.....

§ 22. ҚОНУНИЯТ ВА САМТҲОИ ҶОЙГИРКУНИИ ИСТЕҲСОЛОТ

Географияи иқтисодию иҷтимоӣ омӯзишу тадқиқоти худро танҳо дар ҳолати яқин будани ҳодисаю воқеаҳо маҳдуд намекунад. Вай тадқиқи объекту ҳодисаҳоро дар ҳолати инкишоф, алоқамандӣ ва боҳампаивастагӣ омӯхта, истифодаи онҳоро аз нигоҳи аҳамияти онҳо барои ҷамъият баҳо дода, ҳамчунин қонунияти объективии ҷойгиронӣ ва ташкили ҳудуди истеҳсолоти ҷамъиятро низ муайян менамояд.

Тамоми шаклҳои гуногуни ҷойгиршавии қувваҳои истеҳсолкунанда дар Тоҷикистон, ки ба таври муқаррарӣ ва ё аз рӯи

нақшаи пешакӣ муайянкарда ба вуқӯъ пайваستاаст, албатта, бо вучуд доштани сабабҳои бавосита ё бевоситаи байни ҳодисаю воқеаҳо, ки аз лиҳози таърихӣ ё дар асоси амалиёти имрӯзаи хоҷагидорӣ одамон сурат гирифтааст, қонуниятҳои объективӣ ҷойгиршавии истеҳсолотро дарбар мегирад.

Қонуниятҳои ҷойгиршавии истеҳсолоти ҷамъиятӣ чунин шакле ба ҳисоб меравад, ки ба қонуни умумии инкишофи ҷамъият ва дар айни замон ба муносибатҳои бозаргонӣ дар ҳолати гузариш бевосита алоқаманд мебошад. Аз тарафи дигар, онҳо қисми ҷудонашавандаи системаи қонунҳои иқтисодии ҷамъият ва қисмати такмилёфтае ба ҳисоб мераванд, ки ҳолатҳои дигаргуншавию ҳамешагии ҷойгиршавии географии истеҳсолотро дар қаламрави мамлакат ва ноҳияҳои он тасвир мекунад. Ин ҳолат чунин талаботро ба миён мегузорад:

- якум, алоқамандии хеле зичи ҷойгиршавии қувваҳои истеҳсолӣ бо муҳити географӣ ва вобаста будани баъзе намудҳои истеҳсолот аз шароитҳои махсуси табиӣ ва захираҳои он;
- дуюм, тафовути зиёди ноҳияҳои географӣ аз нигоҳи зичии аҳоли ва дараҷаи инкишофи қувваҳои истеҳсолкунанда;
- сеюм, гуногун будани алоқамандии соҳаҳои истеҳсолоти саноатӣ ва кишоварзӣ дар сатҳи умумии мамлакат ва ноҳияҳо;
- чорум, вучуд доштани тафовути гуногуни техникию иқтисодӣ дар байни соҳаҳои истеҳсолӣ.

Тарзи истеҳсолот дар ҳама форматсияҳои ҷамъиятӣ роҳҳои гуногуни ҷойгиркунии соҳаҳои истеҳсолотро акс менамояд. Вале тафовути он дар замони капитализм, хусусан ҳангоми ба вуқӯъ пайвастании инқилоби саноатӣ хеле авҷ гирифт. То як мавриди муайян корхонаҳои саноатӣ баҳри ба даст овардани ғоида ба ягон амали қонуни дуруст ҷойгиркунии соҳаҳои истеҳсолӣ роия накарда, ба захираҳои табиӣ ва муҳити зист исноди хеле зиёд овард. Ин тадбир ҳангоми забт намудани дигар қитъаю мамолиқҳо ниҳоят авҷ гирифт. Мустамликадорон бе назардошти қонунҳои ҷойгиркунии истеҳсолот ба таври стихиявӣ беҳтарин намуди сарватҳои табиатро ғорат карда, қисми зиёди заминҳоро ба макони биёбон ва пайваста авҷгирии дигар намуди офатҳои табиӣ табдил доданд.

Айни замон дар миқёси хоҷагии ҷаҳонӣ ҷойгиркунии соҳаҳои истеҳсолот ва истеҳсоли маҳсулоти ҷаҳонӣ ба ўҳдаи давлатҳои абарқудрат рост меояд. Масалан, ҳафт давлати бузург – ИМА, Канада, Англия, Япония, Франция, Германия ва Италия дар

қаламрави худ қариб аз 3/4 ҳиссаи тамоми истехсолоти ҷаҳониро муттаҳид сохтаанд. Қисми зиёди ин мамлакатҳо корхонаҳои истехсолии худро аз ҳисоби манбаъҳои сарватҳои арзони табиӣ давлатҳои рӯ ба инкишофи Осиё, Африка ва Америкаи Лотинӣ ба роҳ мондаанд.

Дар давлати Шӯравӣ низ, бо вучуди як қатор тадбирҳо, оид ба дуруст ҷойгиркунии қувваҳои истехсолкунанда на ҳама вақт он қонуниятҳо дуруст риоя карда мешуданд. Масалан, калонтарин корхонаҳои соҳаи саноати бофандагии мамлакат дар қисмати ноҳияи Марказии Русия ҷойгир шуда, ашёи хом бошад, ба масофаи чандин ҳазор километр аз ноҳияи Осиёи Миёна кашонида мешуд. Тоҷикистон то пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ 41 фоизи пахтаи маҳиннахи тамоми мамлакатро истехсол мекард, вале дар қаламрави ҷумҳурӣ ҳамагӣ 7 фоизи он коркард мешуду халос.

Иқтисодиёти Тоҷикистон дар замони Шӯравӣ чун дигар давлатҳои собиқи он дар асоси принципҳои ҷойгиркунии сотсиалистии истехсолот ривоч меёфт. Ҳоло бисёр соҳаҳои истехсолоти саноатӣ дар ҳолати бӯҳрон буда, ба технологияи нав ва кадрҳои баландихтисос ниёз доранд, зеро маҳсулоти онҳо ба рақобати бозор тоб оварда наметавонанд.

Барои Тоҷикистон дар шароити гузариш ба муносибатҳои бозаргонӣ чун дигар давлатҳои рӯ ба инкишоф зарур аст, ки вобаста ба шароитҳои географию таърихӣ ва муассисаҳои истехсолӣ модели тараққиёти иқтисодӣ ва ҷойгиркунии соҳаҳои истехсолоти ба худ хосро интихоб намояд. Чунин чорабинӣ яке аз роҳҳои барқарор намудани истехсолоти саноатӣ ва дар ин асос бо ҷойи кор таъмин намудани бекорон ва бартараф намудани кафомонӣ дар ҷумҳурӣ мегардад.

§ 23. САНОАТ

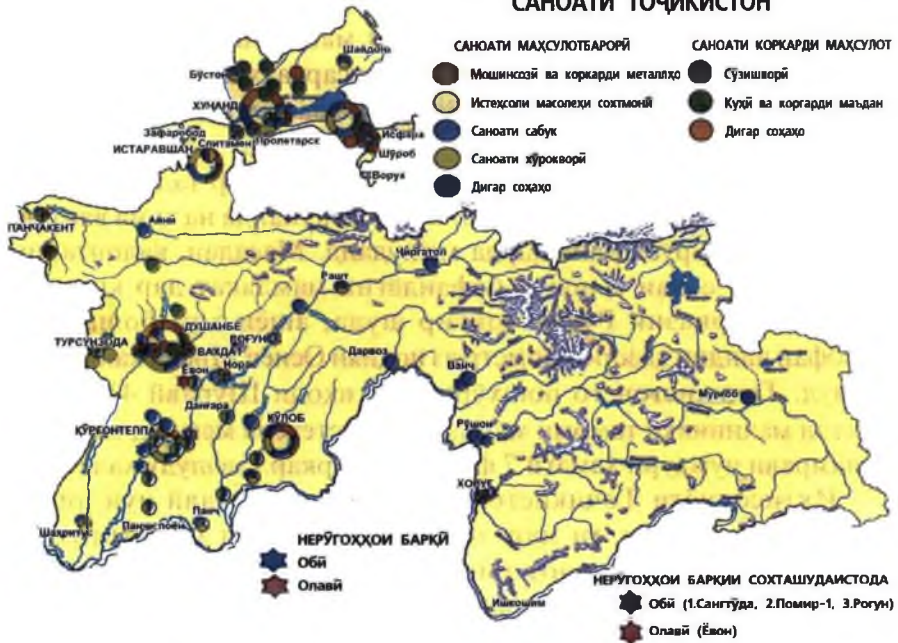
Шарҳ диҳед, ки саноат ба кадом соҳаҳо ҷудо мешавад?

Махсусгардонӣ ва кооператсиякунонии саноат чист?

Ба ҷойгиркунонии корхонаҳои саноатӣ кадом омилҳо таъсир мерасонанд?

Саноати ҳозираи Тоҷикистон қариб пурра дар замони Ҳокимияти Шӯравӣ ба вучуд омадааст. То ин дам дар Тоҷикистон чун як гӯшани дурдасти Русия корхонаҳои касбии хурд бартарӣ доштанд.

САНОАТИ ТОҶИКИСТОН

Ҳоло саноат соҳаи асосии ҳоҷагии халқ буда, қисми зиёди даромади миллии мамлакатро медиҳад.

Саноати Тоҷикистон баъди соли 1990 ба бӯҳрони шадиди иқтисодӣ дучор омад. Сабаби асосии он канда шудани робитаҳои иқтисодӣ бо дигар давлатҳои собиқ Шӯравӣ, ҷанги шаҳрвандӣ ва ҷумҳуриро тарк намудани бисёр коргарону мутахассисон гардид.

Соли 1997 истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ дар мамлакат нисбат ба соли 1990 бештар аз 33 фоиз паст фурумад. Дар ин давра истеҳсоли соҳаҳои муҳими саноатӣ, аз он ҷумла соҳаи металлургӣ қариб 40 фоиз ва саноати сабук то 32 фоиз кам гардид. Ҳаҷми истеҳсоли қувваи барқ нисбат ба соли 1990-ум 3,6 млрд квт.соат паст шуд.

Бо вуҷуди ин дар солҳои истиқлолият корхонаҳои саноатии Тоҷикистон новобаста ба душвориҳои молиявӣ, таъминот ба ашёи хом, маводи сӯхт ва энергетикӣ тадбирҳоро доир ба танзиму таҷдид ва дар истеҳсолот ҷорӣ намудани технология ва таҷҳизоти нави ҳозиразамон амалӣ намуданд. Таҳлили фаъолияти истеҳсолии корхонаҳои саноатии мамлакат нишон медиҳад, ки соли 2006 ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти саноатӣ нисбат ба соли 2000-ум қариб 167 фоиз зиёд гардид.

Баъди як қатор чорабиниҳо солҳои охир инкишофи соҳаҳои муҳими саноатӣ ба назар мерасад. Дар ҷумҳурӣ ҳоло 1130 корхона вучуд дорад, ки ҳаҷми умумии маҳсулоти онҳо ба 4278 млн сомонӣ баробар меояд.

Соли 1995 ҳиссаи корхонаҳои бахши ғайридавлатӣ дар истеҳсоли маҳсулоти ҷумҳурӣ ҳамагӣ 3,3 фоизро ташкил дод ва соли 2006 ба 44,8 фоиз расид.

Дар таркиби саноати Тоҷикистон вазни хоси саноати вазнин 48,6 фоизро ташкил мекунад.

Саноати ҷумҳурӣ қариб пурра дар асоси ашёи хоми маҳаллӣ кор мекунад. Ҷойгиркунонии саноат мувофиқи нақша сурат гирад ҳам, вале аз сабаби кӯҳсор будани Тоҷикистон нобаробар аст.

Дар ду шаҳри калони ҷумҳурӣ – Душанбе ва Хучанд қариб 10 фоизи ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ истеҳсол карда мешавад.

Ҷадвали 3

Ҷойгиршавӣ ва ҳаҷми умумии истеҳсоли маҳсулоти саноати Тоҷикистон (ба ҳисоби фоиз)

	Ҷумҳу- рии Тоҷи- кистон	Душан- бе	Ноҳия- ҳои тобеи марказ	Вилоя- ти Сугд	Вилояти Хатлон	ВМКБ
Ҳамаи саноат, аз он ҷумла:	100	6,0	46,1	19,7	27,6	0,6
Электрэнергетикӣ	100	1,2	0	4,2	93,6	1,0
Сӯзишворӣ	100	—	18,0	65,5	15,9	
Металлургияи ранга	100	0	94,5	5,0	0,5	0
Саноати химия	100	2,1	2,4	21,3	74,2	0
Мошинсозӣ	100	42,0	35,7	15,4	6,9	
Саноати масолеҳи сохтмон	100	69,0	5,2	11,2	14,5	0,1
Саноати сабук	100	4,4	5,0	39,6	51,0	0
Саноати хӯрокворӣ	100	10,5	16,7	38,1	32,6	2,1
Саноати ордкашӣ	100	2,3	19,1	20,3	58,3	0

Айни замон аз 2/3 ҳиссаи саноати Тоҷикистон дар ҳудуди ноҳияҳои тобеи марказ ҷойгир шудаанд.

Саноат дар шаҳрҳои хурду миёна: Қўргонтеппа, Истаравшан, Исфара, Қўлоб, Конибодом, Панҷакент, Турсунзода, Норақ низ босуръат тараққӣ карда истодааст.

§ 24. САНОАТИ ВАЗНИН

Саноати вазнин асоси хоҷагии халқ ва пешрафти илму техника буда, савияи тараққиёти иқтисодии ҷумҳуриро нишон медиҳад. Саноати вазнини Тоҷикистон солҳои охир босуръат инкишоф ёфт ва бештар аз 48 ғоизи ҳаҷми ҳамаи маҳсулоти ҷумҳуриро медиҳад. Дар оянда низ тезонидани суръати афзоиши саноати Тоҷикистон масъалаи ҳеле муҳим мебошад.

Алҳол соҳаҳои асосии саноати вазнини ҷумҳури мошинсозӣ ва коркарди металл, сӯзишворию энергетикӣ, металлургияи ранга, электроэнергетика ва химия ба шумор мераванд. Ин соҳаҳо аз 3/4 ҳиссаи ҳаҷми маҳсулоти саноати вазнинро истеҳсол мекунанд. Саноати масолеҳи сохтмон низ инкишоф ёфтааст.

Мошинсозӣ ва коркарди металл соҳаи саноати вазнин буда, аксар дар шаҳрҳои калон ҷойгир шудаанд. Ин корхонаҳо дастгоҳи бофандагӣ, яхдон, трансформатор, асбобҳои рӯшноидеҳ, қисмҳои эҳтиётии тракторҳо, плахтаҳои газ, кабел ва дигар маҳсулот мебароранд.

Заводҳои «Тоҷиктекстилмаш», Арматураи ба номи Орҷоникидзе, «Торгмаш», заводи яхдон (Душанбе), Гидроагрегат, заводи зарфҳои сирдор (Ҳўҷанд), заводи қисмҳои эҳтиётии автомобил (Конибодом) корхонаҳои калонтарин мебошанд.

Дар корхонаи «Тоҷиктекстилмаш» истеҳсоли қисмҳои эҳтиётии барои нерӯгоҳҳои барқии оби Роғун, Сангтӯда-1, Сангтӯда-2, ҚС «Ҳумо», «Ўротеппаторгмаш» ва «Ҳўҷандторгмаш» истеҳсоли гази оксиген, брикетҳо, деғҳои ҳўрокпазӣ, қисмҳои эҳтиётии барои заводи арзизи (Алюминий) Тоҷикистон ва ғайра ба роҳ монда шудааст.

Солҳои оянда инкишофи мошинсозӣ аз ҳисоби ҷиҳозонидани корхонаҳои мавҷуда, нав кардани техника ва самаранок истифода бурдани иқтисодии онҳо амалӣ мегардад. Минбаъд ривҷ додани соҳаҳои саноате, ки металлро кам талаб мекунанд (асбобсозӣ, электротехника, мошинҳои обёрӣ ва роҳсозӣ), мувофиқи мақсад аст.

Саноати сӯзишворию энергетикӣ аз даҳҳо корхона иборат аст, ки бо ангишт, нефт, гази табиӣ ва қувваи об кор мекунанд.

Дар ҷумҳури дахҳо кони ангишт ёфт шудааст (ба хотир оваред). Аксари онҳо дар ноҳияҳои кӯҳсори дурдаст ҷойгир шудаанд ва аз ҳамин сабаб истифода бурда намешаванд. Дар замони Шӯравӣ аз кони ангишти Шӯроб соли қариб 1 млн. тонна ангишти бӯр истихроҷ мекарданд. Ангишти Шӯроб чун сузишвори энергетикӣ дар рӯзгор корбаст мешавад. Аз кони Фону Ягноб соли 25 ҳазор тонна ангишт мегиранд. Ин кони калонтарини ангишти аълосифати Осиёи Миёна буда, захираи саноатии он ба 840 млн тонна мерасад ва дар оянда қомилан ба истифода дода хоҳад шуд. Дар солҳои наздик истифодаи васеи кони ангишти Назарайлоқ низ дар назар дошта шудааст. Захираҳои геологӣ ин қон ба 500 миллион тонна расида, сифати ниҳоят баланд дорад. Дар таркиби як тонна ангишт хокистар ҳамагӣ 0,6 Ҷоизро ташкил медиҳад. Ҳол он ки ин нишондиҳанда дар кони Экибастуз ба 30 Ҷоиз мерасад. Мувофиқи тадқиқоти як қатор институтҳои тадқиқотии Русия сифати антрацити кони Назарайлоқ ба худ ҳамто надорад ва танҳо дар Вьетнам кони Ха-Ту ба он монанд аст. Дар таркиби ангишти Назарайлоқ боз дахҳо намуни элементҳои дигари нодир камёфт муайян карда шудаанд. Солҳои наздик қонҳои ангишти Зиддӣ, Миёнаду низ ба истифода дода мешавад.

Нефт дар ҷумҳури нисбатан қам аст. Нефтро қаму беш дар Тоҷикистони Шимолӣ (қонҳои Равот, Айритон, Ниёзбек, Маданият, Маҳрам, Қонибодом) ва Тоҷикистони Қануби Ғарбӣ (Қичикбел, Шамбарӣ, Бештентак, Окбошадир) истихроҷ меқунанд. Нефти Тоҷикистон қатрон ва сулфурӣ бисёр дошта, сифаташ нисбатан паст мебошад. Он барои истеҳсоли битум истифода шуда, ашёи беҳтарин барои мумфаршқунии роҳ мебошад. Нефтро дар замони Шӯравӣ ба заводҳои қорқарди нефти Ёзбекистон (Андичон) ва Турқманистон (Қорқўй) меқиристоданд.

Қонҳои асосии қазӣ ҷумҳури Қизилтумшук, Сулдузӣ, Қочасартез ва қайра мебошанд. Солҳои оқир дар Тоҷикистон ҳамагӣ 35,3 млн м³ қаз ва 18,1 ҳазор тонна нефт истихроҷ шуд. Ин талаботи ҷумҳуриро қонё қарда наметавонад, бинобар ин тавассути қубур аз дигар давлатҳо қаз қирифта мешавад. Вале аз рӯи тадқиқоти геологҳо захираи умумигеологӣ нефт дар қисмати Қанубии Тоҷикистон ниҳоят зиёд аст ва маблағгузори қалонро талаб меқунад.

Қоло дар ҳудуди Тоҷикистон зиёда аз 100 соҳтори эҳтимолии нефту қаздор муайян қарда шудааст, қи ақсарияти онҳо дар водии Вахшу Қўлоб қойгир шудаанд.

Тавре қайд шуд, Тоҷикистон захираҳои зиёди гидроэнергетикӣ дорад, ки ҳанӯз пурра истифода бурда намешаванд. Дар баробари нерӯгоҳҳои барқии аловӣ дар ҷумҳурӣ чандин нерӯгоҳҳои калони барқии обӣ мавҷуданд, ки якҷоя соле тақрибан 16 млрд кВт-соат қувваи барқ истеҳсол меkunанд, ки зиёда аз 90 фоизаш ба ҳиссаи нерӯгоҳҳои барқии обӣ рост меояд. Алҳол ҷумҳурӣ нисбати Латвия 2,1 баробар, Қирғизистон 1,2 баробар ва зиёдтар қувваи барқ истеҳсол менамояд. Ба ақидаи олимони иқтисодии потенциалии дарёҳои Тоҷикистон соле ба 527 млрд кВт/соат қувваи барқ баробар мебошад (ҳоло 5% истифода мешаваду ҳалос), ки ин барои боз ҳам инкишоф додани гидроэнергетика шароити мусоид фароҳам меорад.

Дар байни давлатҳои Осиёи Миёна Тоҷикистон аз ҷиҳати захираи гидроэнергетикӣ ҷойи аввалро мегирад (ба ҳиссаи он 54 фоиз рост меояд). Захираи об ба 1 м² дар Тоҷикистон аз ҳисоби миёнаи ИДМ 13 баробар бештар аст.

Агар дар Тоҷикистон ба ҳар як км² майдони он 2100 кВт/соат гидроэнергия рост ояд, пас ин нишондиҳанда дар Қирғизистон ба 720, Ўзбекистон – 197 ва Туркменистон ба 49 кВт/соат баробар аст. Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар дарёҳои Тоҷикистон нерӯгоҳҳои «Дӯстии халқҳо», Сарбанд, Марказӣ, Норақ, Бойғозӣ ва қаторстансияҳои дарёи Варзоб, Вахш сохта шудаанд. Нерӯгоҳи барқии оби Норақ асоси Комплекси минтақавию территориявии Тоҷикистони Ҷанубӣ (КМТТҶ) мебошад. Дар ин ҷо дар заминаи қувваи арзони барқ соҳаҳои энергияталаби истеҳсолот (истеҳсоли нуриҳои минералӣ, алюминий, металлҳои ранга ва нодир) инкишоф меёбад.

Иқтисодии нерӯгоҳи барқии оби Рогун, ки сохтмонаш давом дорад, 3,6 млн кВт/соат аст. Баландии сарбанди он 335 м мебошад. Ин аз манораи машҳури Эйфели Париж баландтар мебошад. Нерӯгоҳи Рогун соле 13 млрд кВт/соат (нерӯгоҳи Норақ 11,2 млрд кВт/соат) қувваи барқ истеҳсол хоҳад кард. Масоҳати обанбори он 160 км², чуқуриаш 300 м аст. Ин калонтарин нерӯгоҳи барқии оби Осиёи Марказӣ буда, барои тезонидани суръати сохтмони он дигар давлатҳо низ ёрии амалӣ хоҳанд расонид.

Дар айни замон сохтмони нерӯгоҳи Сангтӯда-1 ба охир расида, сохтмони Сангтӯда-2 босуръат идома дорад.

Қувваи барқе, ки нерӯгоҳҳои барқии оби ҷумҳурӣ истеҳсол меkunанд, дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагӣ истифода мешавад. Арзиши 1 кВт-соат қувваи барқии қаторстансияҳои Вахш аз дигар манбаи

нерӯҳои барқ хеле арзон мебошад. Оянда дар дарёҳои Вахш ва Панҷ истгоҳҳои барқи обии нав сохта хоҳанд шуд.

Сохтмони нерӯгоҳи барқии Даштиҷум бо иқтидори 4 млн квт соат имконият медиҳад, ки Ҷумҳурии Афғонистон низ дар оянда бо қувваи барқ таъмин карда шавад.

Солҳои охир ғайри нерӯгоҳи барқи обии «Помир-1», боз якчанд нерӯгоҳҳои хурди барқ дар дарёҳои Ванҷ, Сурхоб, Кофарниҳон, Бартанг ба кор даромаданд. Хусусияти муҳими сохтмони нерӯгоҳҳои барқи обӣ аз он иборат аст, ки обанборҳои онҳо ба ғайр аз истеҳсоли қувваи барқ, инчунин барои идоракунии маҷрои дарёҳо, пешгирии обхезӣ, обёрикунии заминҳои қорам ва бо об таъмин намудани шаҳру деҳаҳо шароити имконият фароҳам меоранд.

Металлургияи рангаи Тоҷикистон як қатор корхонаҳои калонро дарбар мегирад, ки маъдан истихроҷ намуда, концентрат истеҳсол мекунанд. Ин корхонаҳо силсилаи коркарди пурра надоранд: маҳсулоти онҳо ба дигар ноҳияҳо фиристода мешавад (дар он ҷо аз концентрат ғайр аз металлҳои асосӣ элементҳои нодир низ мегиранд). Корхонаҳои асосии истихроҷи маъдани металлҳои ранга дар Тоҷикистони Шимолӣ ва Тоҷикистони Марказӣ ҷойгир мебошанд. Конҳои металлҳои рангаи Тоҷикистон дар ҷойҳои баландкӯҳ воқеъ гаштаанд ва коркарди онҳо хусусияти комплексӣ доранд. Дар водии Зарафшон яке аз корхонаҳои калони коркарди сурмаю симоб – комбинати Анзоб вучуд дорад ва маҳсулоти он ба шакли концентрат ба заводи металлургии Ҳайдаркон (Ҷумҳурии Қирғизистон) фиристода мешавад. Танҳо дар шаш қони сурмаи водии Зарафшон 80 фоизи захираи сурмаи Осиёи Марказӣ маҳфуз аст.

Корхонаи муштаракӣ истеҳсоли тиллои «Зарафшон» (Тоҷикистон-Британия) сол аз сол ҳаҷми маҳсулотро зиёд намуда истодааст. Ин корхона дар базаи қонҳои Тарор, Ҷилав ва Гиждарва истеҳсоли тиллои холисро ба роҳ мондааст. Тоҷикистон аз рӯйи захираҳои нуқра дар ҷаҳон ҷойи сеюмро мегирад. Аз рӯйи нақшаи пешбинишуда дар базаи Қони Мансур бо назардошти талаботи бозори ҷаҳонӣ ба нуқра сохтмони корхонаи бузург дар назар дошта шудааст.

Корхонаи асосии металлургияи рангаи ҷумҳурий Заводи арзизи тоҷик мебошад. Завод дар шаҳри Турсунзода ҷойгир шудааст. Соли 1975 дар завод аввалин металл ғудохта шуд. Заводи арзиз яке аз корхонаҳои қалонтарини ҷаҳон буда (12 корпус дорад), баъзан ба вазъи экологии ноҳияҳои атроф таъсири манфӣ мерасонад. Зиёда аз 90 фоизи маҳсулоти завод навъи аъло аст. Завод бо қувваи барқи

арзони Нерӯгоҳи барқи обии Норақ қор меқунад. Алҳол ашӯи ҳомро барои завод аз дигар кишварҳо меқашонанд. Баъди аз худ шудани қони нефелину сиенити Турпӣ (ноҳияи Рашт) завод бо ашӯи ҳоми маҳаллӣ таъмин меғардад. Дар завод мутахассисони таҳҷой мавқеи асосиро ишғол меқунанд.

Металлургияи сиёҳ дар Тоҷикистон ба талабот ҷавобгӯй нест. Он аз истехсолоти рехтағарӣ иборат буда, дар қорхонаҳои «Тоҷиктекстилмаш», «Торғмаш», «Тоҷикгидроагрегат» (Душанбе) ва Заводи қисмҳои эҳтиётӣи Қонибодом ба роҳ монда шудааст.

Дар ҳудуди Тоҷикистон якҷанд қони маъдани оҳан муйян қарда шудааст, қи барои ташаққули сикли пурраи металлургӣ (тахсиси фабрикаи маъданғудозӣ, печҳои электроплавикӣ ва ғайра) имқоният медиҳад. Қони маъдани оҳани Ҷоқадамбулоқ захираи зиёд (аз рӯи қатегорияи саноатӣ бештар аз 60 млн тонна) ва мавқеи мувофиқи иқтисодиёи географӣ дошта, наҷандон дуртар аз шаҳри Хуҷанд воқеъ ғардидааст. Тадқиқотҳо нишон доданд, қи ҳанғоми сохтмони қорхона дар базаи қони мазқур имқоният ҳаст, қи усули истехсоли металл бе истифода аз кокс ба роҳ монда шавад.

Саноати химияи Тоҷикистон соҳаи нав аст. Вай аз ҷандин қорхонаҳо иборат мебошад. Қорхонаҳои аз ҳама қалонтарини ин соҳа Заводи нуриҳои азотии Вахш (Сарбанд) ва заводи электрохимиявии Ёвон мебошанд. Ин қорхонаҳо дар асоси қувваи барқ аммиак, қарбамид, хлор, содаи қаустикӣ мебароранд. Маҳсулоти ин қорхонаҳоро дар саноат ва соҳаҳои кишоварзии на фақат Тоҷикистон, балқи давлатҳои ҳамсои низ қор меғармоянд. Дар ҷумҳурӣ барои ривқи соҳаҳои саноати гидролизӣ (дар асоси ғӯзапоӣ) имқониятҳои қалон мавҷуданд.

Саноати қорқарди ҷӯб нисбатан суи инқишоф ёфтааст. Вай асосан қуттиҳои ҷӯбин, мебел, плитаҳои тахтағиро истехсол меқунад. Қорхонаҳои ин соҳа дар Душанбе ва Хуҷанд ҷойғир мебошанд. Саноати қорқарди ҷӯб қариб тамоман дар асоси ашӯи ҳоми аз дигар кишварҳо овардашуда қор меқунад, зеро дар Тоҷикистон майдони ҷанғал ҳеле қам аст.

Саноати масолеҳи сохтмон барои тезонидани суръати индустриқунонии ҷумҳурӣ, бо манзил таъмин қардани аҳолӣ, сохтмони шаҳрҳо, роҳ ва ғайра зарур аст. Ин соҳаи саноат ашӯи ҳоми маҳаллиро қор меғармояд: ғач, рег, оҳақ, доломит, санғ, ғил ва ғайра. Захираи ин ашӯ дар Тоҷикистон ниҳоят зиёд аст. Қорхонаҳои ин соҳаи саноат семент, шифер, сағоли бомпӯшӣ,

маснуоти оҳанубетонӣ, гулбаҳои асбосементӣ, тахтадевор ва ғайра истехсол мекунамд.

Корхонаҳои саноати масолеҳи сохтмон бисёр буда (Заводи сементи Душанбе, комбинати масолеҳи бинокории Душанбе, заводҳои оҳанубетонии Душанбею Хучанд ва ғайра), қариб дар ҳамаи ноҳияҳо ҷойгир шудаанд. Солҳои охир сохтмони заводҳои хишт аз сари нав авҷ гирифта истодааст. Заводи сементи Душанбе солҳои Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ сохта шудааст. Иқтидори он ба 1 млн т семент баробар аст, вале ҳоло иқтидори он хеле паст шуда, истехсоли солони он зиёда аз 250 ҳазор тоннаро ташкил медиҳад. Комбинати масолеҳи бинокории Душанбе бошад, вобаста ба талабот истехсоли маҳсулотро зиёд намуда истодааст.

Дар ҷумҳурӣ як қатор комбинатҳои калони ҳонасозӣ ва корхонаҳои конструксияи оҳанубетонӣ таъмири ҳудро интизоранд. Дар натиҷа қори сохтмони манзил пеш хоҳад рафт. Барои аз деворҳои яклухт сохтани бинои истиқоматие, ки 60 ҳуҷра дорад, як моҳ зарур аст (ҳамин навъ ҳонаро аз хишт дар ду моҳ месозанд).

Дар Хучанд заводи шиша мавҷуд аст, ки он бонкаҳои консерв, шишаи тиреза, блокҳои шишагин истехсол мекунад. Дар шаҳри Турсунзода чанд сол боз заводи истехсоли зарфҳои чинӣ амал мекунад ва солҳои охир сифати маҳсулоти он хеле беҳтар гардид.

САНОАТ ВА МУҲИТИ ЗИСТ

Пайдоиши соҳаҳои саноат дар пешрафти ҷамъияти инсонӣ нақши хеле бузург бозид. Инқилоби илмӣ-техникӣ ба ҳар восита ба инкишофи саноати тамоми давлатҳои дунё таъсири амалӣ расонид. Ин суръати инкишоф дар асри XX ба авҷи баланди худ расид. Махсусан, баъди Ҷанги дуҷуми ҷаҳонӣ соҳаҳои боз ҳам мураккаби саноат пайдо шуданд. Ба ин пеш аз ҳама саноати давлатҳои ИМА, Япония, собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва Германия мисол шуда метавонанд. Суръати инкишофи баланди саноати Япония боиси ба миқдори хеле зиёд ифлос намудани муҳити атроф гардид. Аз ҳама бештар таъсири манфӣ ба муҳити зист корхонаҳои саноати металлургияи сиёҳу ранга, химия, нефтухимия, энергетикӣ, коғазу селюлоза мерасонанд. Партовҳои асосии ин соҳаҳои саноатро ба атмосфераи гази карбон, ангидриди сулфур, туршии нитроген ва ғайра ташкил мекунамд. Мувофиқи ҳисоби олимони аз соли 1905 то 1965 партовҳои гази сулфур то 4 баробар афзуд ва ҳоло бошад, зиёда аз 150 млн тоннаро ташкил медиҳад. Аз ин миқдор 110 млн тоннаи он (зиёда аз 70 фоизи ҳаҷми умумии партовҳои гази сулфур) ба давлатҳои Европа, ИМА ва Канада рост меояд.

Ифлосшавии ҳавои атмосфера на танҳо ба саломатии одамон, балки ба иқтисодиёт низ зарари зиёди моддӣ меоварад. Масалан, дар фазо зиёд шудани концентрати гази сулфур боиси афзудани суръати зангзании металл, вайроншавии биноҳо, ёдгориҳои меъморӣ ва паст шудани сифати маҳсулоти саноатӣ мегардад. Муайян карда шудааст, ки дар ноҳияҳои саноатӣ занг задани пӯлод то 20 баробар ва вайроншавии алюминий то 100 маротиба нисбати ноҳияҳои кишоварзӣ тезтар ба амал меояд.

Партовҳои корхонаҳои саноатӣ ба фазо ва об боиси дар масофаи хеле зиёд ифлоскунии муҳити зист мегардад. Масалан, муқаррар карда шудааст, ки партовҳои корхонаҳои Германия ва Британия ба масофаи зиёда аз 1000 км то давлатҳои нимҷазираи Скандинавия ва аз ҳудуди ИМА бошад, то Канада мерасад. Ин ҳолат ҳангоми боришот яке аз сабабҳои ба амал омадани боронҳои кислотагӣ низ мегардад, ки он ба олами наботот ва зироатҳои кишоварзӣ зарари калони моддӣ меоварад. Корхонаҳои саноатӣ яке аз манбаъҳои асосии ифлоскунии оби ҷӯю дарё ва баҳру уқёнусҳо низ мебошанд. Дар Европай Ғарбӣ дарёи Рейн маънои шаффофро дорад. Ҳоло аксар оби ин дарё ранги сиёҳтобро гирифтааст.

Чанде пеш матбуоти хориҷӣ дар бораи маҳв гардидани набототу ҳайвонот дар яке аз беҳтарин ва зеботарин кӯлҳои Америкаи Шимолӣ – кӯли Эри хабар дода буданд. Маълум шуд, ки корхонаҳои саноатӣ коммуналӣ ба ин кӯл соли зиёда аз 50 млрд литр партовҳои химиявӣ мерехтаанд. Аз партовҳои нефт ва саноати коркарди нефт бошад, бештар баҳрҳои Миёназамин, Балтика ва Баҳри Шимолӣ зарар мебинанд. Дар натиҷаи ин гуна партовҳо дар зарфи 30 соли охир захираҳои моҳии Баҳри Миёназамин то 80 фоиз кам шудааст. Муқаррар карда шудааст, ки 1 тонна нефт то 12 км³ оби баҳру уқёнусро ифлос мекунад.

То давраи пошхӯрии Иттиҳоди Шӯравӣ тамоми корхонаҳо дар Тоҷикистон кор мекарданд ва дараҷаи партовҳои саноатӣ ба фазо ва ҷӯю дарёҳо хеле баланд буд. Шаҳри Душанбе бошад, дар солҳои 80-уми асри гузашта аз ҷиҳати ифлосии фазои атмосфера дар қатори шаҳри Нию-Йорк меистод. Айни замон қисми зиёди корхонаҳои саноатӣ бо иқтисодии ками худ кор мекунанд ва дараҷаи ифлоскунии обу ҳаво нисбатан паст шудааст. Бо вучуди ин корхонаҳои саноати металлургияи ранга (Заводи арзизи шаҳри Турсунзода, Комбинати кӯҳии Анзоб, корхонаҳои истихроҷи маъдани кӯҳӣ), химия (Заводи электрохимиявии Ёвон, Заводи нуриҳои азотии Вахш), инчунин корхонаҳои саноати масолеҳи

бинокорӣ, хоҷагиҳои коммуналӣ ҳоло ҳам ба микдори зиёд ҳавои атмосфера ва обҳои нӯшокиро бо партовҳои саноат ифлос мекунанд. Қисми зиёди ин корхонаҳо бо таҷҳизоти кӯҳна кор карда, дар атрофи худ минтақаҳои санитарии муҳофизавӣ надоранд.

Солҳои охир зиёд шудани микдори нақлиёти автомобилӣ боиси ташвиши ҳақиқии аҳоли гардидааст. Танҳо дар Душанбе бештар аз 80% ифлоскунии фазои атмосфера ба ҳиссаи нақлиёти автомобилӣ рост меояд.

Яке аз роҳҳои муҳими беҳтаркунии фазои атмосфера ва тозагии оби кӯлу дарёҳои кишвар – ин ба таври кулӣ нав кардани технологияи корхонаҳои мавҷуда ва дар ҳама шаҳрҳо таъмиру аз нав сохтани иншоотҳои обтозакуни мебошад.

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Сабабҳои солҳои пеш нисбатан суст тараққӣ кардани саноати вазнинро дар Тоҷикистон шарҳ диҳед.
2. Кадом соҳаҳои саноати вазнини ҷумҳурӣ босуръат тараққӣ мекунанд ва чаро?
3. Хусусияти соҳаи электроэнергетикаи ҷумҳуриро ҳоло фаҳмонед ва онд ба суръат ва дараҷаи тараққиёти соҳаҳои он маълумот диҳед.
4. Сохтори мошинсозии ҷумҳуриро шарҳ диҳед. Саноати химия ва металлургияи рангаро тавсиф кунед.
5. Фаҳмонед, ки кадом корхонаҳои саноати вазнини ҷумҳурӣ аҳамияти маҳаллӣ ва байналхалқӣ доранд?
6. Дар ноҳия (шаҳр)-и шумо кадом корхонаҳои саноати вазнин мавҷуданд?
7. Кадом корхонаҳо ба муҳити зист бештар таъсири манфӣ мерасонанд?

.....

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Оё сохтмони корхонаҳои саноати вазнин дар Тоҷикистон зарур аст?
 2. Ба фикри шумо сохтмони кадом намуди нерӯгоҳҳои барқӣ дар Тоҷикистон самараноканд?
 3. Сохтани заводи металлургии истеҳсоли сурмаю симоб манфиатнок аст ё не?
 4. Роҳҳои аз нав ба роҳ мондани зиёди намудани истеҳсоли маҳсулоти сохтмон вучуд дорад?
 5. Оё, роҳҳои пешгирии ифлоскунии муҳити зист дар ҷумҳурӣ вучуд доранд?
-

§ 25. КОМПЛЕКСИ КИШОВАРЗИЮ САНОАТ

Соҳаҳои асосии комплекси кишоварзию саноатро номбар кунед.

Вазифаи асосии комплекси кишоварзию саноат аз чӣ иборат аст ва шартҳои мавҷудияти он кадомҳоянд? Растанипарварӣ ва чорводорӣ ба кадом соҳаҳо ҷудо мешаванд? Шумо оид ба маҳсусгардонии минтақавии кишоварзӣ чиро медонед?

Кишоварзӣ аз саноат чӣ фарқ дорад?

Комплекси кишоварзию саноат (ККС) қисми муҳими комплекси хоҷагии халқи Тоҷикистон буда, дар соҳаҳои он аз 3/4 ҳиссаи даромади ҷумҳурӣ истеҳсол карда мешавад.

Ба ин соҳаҳои муҳим қариб 15 Ҷоизи фонди асосӣ, 22,7 Ҷоизи фонди асосии истеҳсоли ва 60 Ҷоизи аҳолии бевосита дар иқтисодиёти ҷумҳурӣ машғулбуда рост меояд.

Дар ҳаёти ККС 2 соҳаи истеҳсолоти моддиро ҷудо мекунам:

- 1) Соҳае, ки барои кишоварзӣ заминҳоро тайёр мекунам. (сохтмони деҳот, мошинсозии кишоварзӣ, истеҳсоли нуриҳои маъданӣ, моддаҳои заҳрдор, мелиоратсия, таъминоти моддию техники ва ғайра);
- 2) Соҳаҳои ниғадорӣ, кашондан ва коркарди ашёи хоми кишоварзӣ (саноати сабук, хӯрокворӣ ва хӯроки омехтаи чорво). Ин соҳаҳои ККС вобаста ба таркиб ва дараҷаи инкишоф хеле гуногун мебошанд.

Дар Тоҷикистон соҳаи якуми ККС нисбатан суст тараққӣ кардааст. Талабот ба маҳсулоти ин соҳа асосан дар натиҷаи овардани маҳсулот аз дигар кишварҳо қонеъ гардонда мешавад. Корхонаҳои нисбатан калони ин соҳа инҳоянд: Заводи нуриҳои азотии Вахш, «Душанбеселмаш», «Тоҷикселмаш», Заводи таҷрибавии Спитамен ва ҷаҳанд корхонаҳои нави шахсӣ. Маҳсулоти ин корхонаҳо дар дохили ҷумҳурӣ истифода бурда мешавад.

Кишоварзӣ пеш аз замони Ҳокимияти Шӯравӣ соҳаи асосӣ бошад ҳам, хусусияти истеъмоли дошт. Фақат дар Тоҷикистони Шимолӣ баъзе навъҳои маҳсулот (пахта, мева) фурӯхта мешуд.

Дар тӯли солҳои минбаъда дар Тоҷикистон истеҳсолоти бузурги механиконидаи серсоҳаи кишоварзӣ ба роҳ монда шуд. Ҷаҳати хоси инкишофи кишоварзии ҷумҳурӣ суръатафзӣ, мутамарказонӣ ва маҳсусгардонӣ дар асоси кооператсияи байниҳоҷагӣ ва интегратсияи агросаноатӣ мебошад.

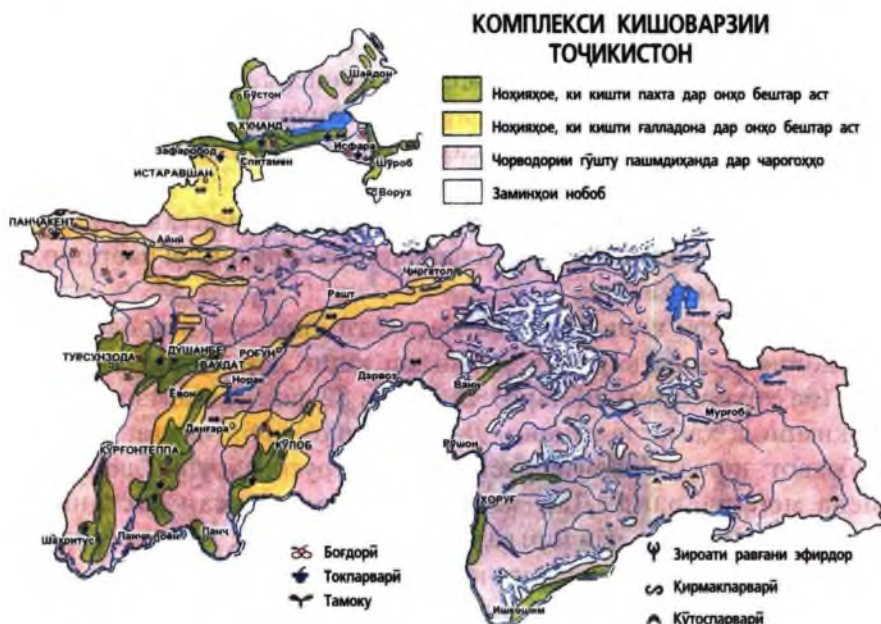
Дар соҳаи кишоварзии ҷумҳурӣ ҳаҷми маблағгузорӣ меафзояд, ки он боиси мустаҳкам шудани заминаи моддию техникии

кишоварзӣ мегардад. Солҳои охир ба инкишофи комплекси кишоварзию саноати мамлакат диққати асосӣ дода мешавад.

Шароити табию географии Тоҷикистон барои парвариши зироатҳои гармидӯст ва соле руғидани 2-3 ҳосил мусоид аст. Вале масоҳати заминҳои кишоварзии Тоҷикистон 4,2 млн га аст ва 20 фоизи он кишт карда мешавад (дар ИДМ – 40,7 фоиз). Дар аксари ноҳияҳои Тоҷикистон боришот кам аст, бинобар ин кишти зироат асосан обёрии сунъиро талаб мекунад.

Солҳои минбаъда дар сохтори киштзорҳои ҷумхури тағйироти ҷиддӣ ба вучуд омад. Агар то давраи Ҳокимияти Шӯравӣ 88,6 фоизи киштро галла ва 7,5 фоизро зироатҳои техникӣ (пахта – 5,4 фоиз) ташкил диҳад, пас ҳоло ин рақамҳо мувофиқан 43,9 ва 36,1 фоиз (пахта 32,0 фоиз) мебошанд. Дар ин муддат ҳиссаи кишти картошка, сабзавоту зироати полизӣ ва растаниҳои рағвандор кам шуд, вале ҳӯроки чорво аз 2,7 то 12,3 фоиз афзуд (ҷад. 4). Пешбинӣ шудааст, ки дар оянда чунин соҳаҳои кишоварзӣ аз қабili богдорӣ, тоқдорӣ, сабзавоткорӣ ва ситруспарварӣ ривҷ дода шаванд.

Дар тараққи кишоварзӣ ирригатсия ва мелиоратсияи замин низ аҳамияти калон дорад. Мафҳуми ирригатсия ҳамаи чизҳои мансуб ба обёриро дарбар мегирад (сохтмони каналҳо, обанборҳо, гидроузелҳо, истгоҳҳои насосӣ, захбурҳо, корезҳо). Мелиоратсия

гайр аз ирригатсия, инчунин аз тахту ҳамвор кардани замин, шӯршӯӣ ва дигар амалиётҳо иборат аст.

Зироатҳои обёришаванда дар Тоҷикистон таърихи чандинасра доранд. Дар натиҷаи ҳафрии археологӣ каналҳои қадим – Ғулакандоз (ноҳияи Расулов), Булунғур ва Тӯксанкорез (ноҳияи Панҷакент), Чузӣ, Говкуш ва Шохмансур (водии Ҳисор), Чӯйбор, Шаҳритӯс, Ҳошодӣ (водии Вахш) муайян карда шуданд, ки аз дараҷаи баланди обёрии сунӣ шаҳодат медиҳанд.

Солҳои минбаъда дар ҷумҳурии зиёда аз даҳ ҳазор иншоотҳои гуногуни гидротехникӣ, бештар аз 30 ҳазор км канали магистралӣ ва 7 ҳазор км заҳбур сохта шуд. Заҳбурҳои болопушида низ зиёд гаштанд. Дар ҷумҳурии даҳҳо истгоҳҳои обкашӣ кор мекунанд. Сохтмони обанборҳои Мӯъминобод, Селбур, Каттасой, Қайроққум, Норақ вази обёрии киштзорҳоро хеле беҳ гардонд. Алҳол дар Тоҷикистон масоҳати заминҳои обӣ 738 ҳазор га-ро ташкил медиҳад. Дар ҷумҳурии барои зиёд кардани заминҳои обӣ имконият ҳаст. Масоҳати заминҳои барои кишт мувофиқ 901,1 ҳаз. га-ро ташкил медиҳад (якҷоя бо адирҳо тақрибан 1 млн га). Ба кор андохтани заминҳои нав бахусус дар водии Бешкент авҷ гирифтанд. Азхудкунии даштҳои Данғара, Ашт ва Қародум идома дорад.

Инкишофи минбаъдаи мутамарказонӣ ва махсусгардонии истеҳсолоти кишоварзӣ, инчунин зиёд намудани иқтидори он нафақат барои афзоиши маҳсулот ва беҳтар шудани сифати он заминаи мусоид фароҳам меорад, балки боиси тағйироти иҷтимоии ҷиддии деҳот низ мегардад. Баробари тараққиёти соҳаҳои ККС дар деҳот роҳҳои нав, муассисаҳои маданӣ, корхонаҳои хизмати маишӣ ва ғайра сохта хоҳанд шуд.

Соҳаҳои асосии кишоварзии ҷумҳурии пахтакорӣ, боғу тоқдорӣ, сабзавоткорӣ, ситруспарварӣ ва парвариши растаниҳои субтропикӣ мебошанд.

Инкишофи кишоварзӣ ба масоҳати киштзорҳо вобаста аст. Имконияти зиёд кардани заминҳои кишт дар ҷумҳурии маҳдуд аст (ба хотир оред, ки чаро). Зиёда аз 82 фоизи киштзорҳо обӣ, боқимонда ҳама лалмианд. Дар заминҳои обӣ пахта, юнучка, сабзавот, зироати полизӣ, растаниҳои ситрусӣ, инчунин дарахтони мева мепарваранд. Дар заминҳои лалмӣ асосан растаниҳои галладона (гандум, ҷавдор) ва равғандор (кунҷит, зағир) мекоранд. Солҳои охир боғу тоқдорӣ лалмӣ низ ривоч ёфтааст. Боғу тоқдорӣ лалмӣ дар ҷумҳурии ояндаи ғоидабахш дорад.

Зироати техникӣ дар кишоварзии ҷумҳури ҷойи асосиро ишғол мекунад. Аз зироати техникӣ пахта, тамоку ва растаниҳои равғани эфирдорро мепарваранд. Дар солҳои охир кишти зироати техникӣ аз 7,5 то 36,1 фоиз афзуд. Мавзеи кишти ин зироатҳо низ тағйир ёфт (ҷадвали 4).

Пахта зироати қадимаи мардуми тоҷик аст. Дар соҳаи пахтакорӣ тоҷикон таҷрибаи ғанӣ доранд. Алҳол пахта зироати асосӣ ба шумор рафта, 32,0 фоизи заминҳои обёришавандаи ҷумҳуриро ишғол мекунад.

Ҷадвали 4

Таркиби киштзорҳои Тоҷикистон

Зироат	Солҳо				Ба ҳисоби фоиз			
	1913	1940	1997	2006	1913	1940	1997	2006
Ҳамаи кишт-зорҳо, ҳаз. га	494,3	807,1	812,3	901,1	100	100	100	100
Ғалла ва зироати лубиёӣ	437,8	567,4	417,9	395,6	88,6	70,3	37,2	43,9
Зироати техникӣ	37,2	160,6	236	325,4	7,5	20,0	49,5	36,1
Аз он: Пахта	26,7	106,1	218,6	288,7	5,4	13,1	38,4	32,0
Растаниҳои равғандор	10,4	51,1	37,2	34,6	2,1	6,3	2,1	2,5
Картошка ва сабзавоту растаниҳои полизӣ	5,9	23,8	52,8	70,2	1,2	2,9	5,3	6,7
Растаниҳои хӯроки чорво	13,4	55,3	107,6	109,9	2,7	6,8	10,8	12,3

Дар баъзе хоҷагиҳои пешқадами Тоҷикистон аз 1 га то 35-40 сентнерӣ пахта мегиранд.

Соли 2006 масоҳати киштзори пахтаи ҷумҳури ба 288,6 ҳаз. га ва ҳосили умумӣ ба 447,9 ҳазор тонна расид; ҳосилнокии пахта бошад, то 19,6 с/га афзуд. Сабаби асосии инкишофи пахтакорӣ зиёд будани талабот ба он аст. Аз нахи пахта газвори пахтагин мебофанд, аз пунбадона равған, глитсерин ва маҳсулоти дигар истеҳсол мекунанд: реша ва пояи он ашёи пурбаҳои саноати гидролизӣ, сохтмон ва когаз мебошад.

Аз як тонна пахта зиёда аз 3 ҳазор метр матоъ, 100 кг равған, 200-300 кг кунчора ва гайра мегиранд. Умуман аз пахта қариб 80 намуи маҳсулот тайёр мекунанд.

Пахтакорӣ на фақат дар натиҷаи зиёд кардани масоҳати киштзор ва истифодаи агротехникаи нав, балки бинобар қорӣ намудани навъҳои серҳосили пахта низ ривоч меёбад. Руёндани навъҳои пахтаи зудрас ва ба касалии вилт тобовар имкон дод, ки ҳосилнокӣ зиёд карда шавад; навъҳои мазкур дар ноҳияҳое, ки давраи нашти зироатҳо кӯтоҳанд, ҳосили дилҳоҳ медиҳанд. Ҳоло дар хоҷагиҳои давлатию деҳқонӣ, ки асосан дар водиҳои ҷумҳурӣ ҷойгир шудаанд, пахта кошта мешаванд. Дар ин хоҷагиҳо дар баробари пахтаи миёнаҳои пахтаи маҳиннаҳ низ мекоранд. Пахтаи маҳиннаҳ кимати баланд дошта, асосан дар водии Вахш, ки иқлими гарм ва хушк дорад, кошта мешавад. Аз ҷиҳати истеҳсоли пахтаи маҳиннаҳ ҷумҳурӣ дар ИДМ ҷойи намоёнро мегирад. Дар оянда низ пахта чун зироати асосии ҳамаи водиҳои ҷумҳурӣ (ғайр аз водии Зарафшон, Рашт ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон) парвариш карда мешавад. Дар қисми ҷанубии Тоҷикистон барои пахтакорӣ заминҳои нав кушода хоҳанд шуд. Солҳои охир бо мақсади бештар истеҳсол кардани меваю сабзавот баъзе хоҷагиҳои ноҳияи Ваҳдат аз пахтакорӣ ба кишти сабзавот ва боғу тоқдорӣ гузаштанд.

Анчибарпарварӣ низ дар Тоҷикистон инкишоф ёфтааст. Анчибар растании равгани эфирдор аст. Аз ҷиҳати парвариши анчибар Тоҷикистон дар микёси ИДМ ҷойи асосиро мегирад. Анчибарро ба Тоҷикистон бори нахуст соли 1931 аз Гурҷистон оварданд. Ҳоло анчибар дар заминҳои обии ноҳияҳои Кумсангир ва Турсунзода парвариш карда мешавад. Дар ин ноҳияҳо солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ совхоз-заводҳои маҳсусгардонидаи анчибарпарварӣ («Эфинонос» ва «Геран») ташкил карда шудаанд. Солҳои ҷанги шаҳрвандӣ соҳаи анчибарпарварӣ ниҳоят хароб гардид. Соли 2006 майдони кишти анчибар қариб 6 ҳазор га-ро ташкил намуд. Дар ҷумҳурӣ стансияи маҳсули таҷрибавии анчибарпарварӣ (масоҳаташ 12 га) мавҷуд аст. Дар оянда пешбинӣ шудааст, ки масоҳати киштзори анчибар дар як қатор ноҳияҳои водии Вахш зиёд карда шавад.

Аз растаниҳои равгандор дар Тоҷикистон инчунин загир, каму беш кунҷит, офтобпараст, маъсар кишт мекунанд. Кишти ин зироатҳо дар заминҳои лалмии вилояти Сугд, Хатлон, водии Ҳисор ба роҳ монда шудааст.

Тамокукорӣ дар ҷумҳурӣ баъди солҳои сиёсати ғулаштан ривож ёфт. Тамокуро асосан дар заминҳои обии ноҳияҳои Панҷакент, Айни, Рӯдакӣ ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон мекоранд. Масоҳати киштиҳои тамоку 1178 га мебошад. Аз ҳар гектар 18,8 сентнер ҳосил мегиранд. Соли 2006 истеҳсоли тамоку ба 1615 тонна расонида шуд.

Тамоку зироати сердаромад аст. Аз ҳар гектар тамокузор дар ҳоҷагии пешқадам андаряк 15-16 ҳаз. сомони даромад гирифта мешавад. Аҳамияти тамоку барои ноҳияҳои ғайрипахтакор калон аст. Вале қабти назар аз ин, бинобар ба саломатӣ зарар доштани тамоку қарор дода шудааст, ки киштиҳои он кам карда шавад.

Боғу тоқдорӣ дар Тоҷикистон таърихи хеле қадим дорад. Боғбонони моҳири тоҷик тӯли садсолаҳои зиёд бисёр навиҳои нави меваҷотро рӯндаанд, ки то ҳол аҳамияти ҳудро гум накардаанд. Дар бозори ҷаҳонӣ гулину мавизи Исфараву Истаравшан аз қадим шӯҳрат доранд.

Солҳои минбаъда масоҳати боғи зиёда аз се маротиба афзуд ва соли 2006 ба 83,6 ҳаз. га расид. Дар ҷойгиркунонӣ ва навиҳои боғи низ тағйироти ҷолиб ба амал омад. Чунончи, соли 1940 дар боғи Тоҷикистон дарахтони меваи донқдор зиёда аз 80 Ҷоиз, соли 2006 Ҷоиз 47 Ҷоизро ишғол карданд. Қисми зиёди боғи дар минтақаҳои Шимолӣ (31,0 Ҷоиз), Ҷисор (32,4 Ҷоиз) ва Рашт (19,5 Ҷоиз) ҷой гирифтаанд. Дар Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон 1,5 Ҷоизи боғи ҷумҳурӣ мавҷуд аст. Минтақаҳои асосии боғдорӣ нафақат аз ҷиҳати масоҳат, ҳосили умумӣ ва ҳосилнокӣ тафовут доранд, балки онҳо вобаста ба нави таркиби ниҳолҳо низ фарқ мекунанд. Аз ҷиҳати масоҳати боғи ҷой аввалро минтақаи Шимолӣ, аз ҷиҳати ҳосили умумӣ минтақаи Ҷисор ва вобаста ба ҳосилнокӣ минтақаи Рашт мегирад. Дар боғи минтақаи Сугд дарахтони донқдор ва дар Ҷисору Рашт дарахтони тухмдор бартарӣ доранд. Меваҷоти ситрусӣ асосан дар водии Вахш парвариш карда мешаванд.

Дар оянда инкишофи боғдории лалӣ, инчунин зиёд кардани боғи меваҳои субтропикӣ (анор, анҷир, бодом, чормағз, pista) ва ситрусӣ (лиму) пешбинӣ шудааст. Аз ҷиҳати истеҳсоли лиму Тоҷикистон дар миқёси ИДМ ҷойи намоёнро мегирад.

Тоқдорӣ низ тез инкишоф ёфта истодааст. Дар солҳои охир масоҳати умумии тоқзорҳо 6 маротиба афзуда, ба 35,0 ҳаз.га расид. Дар ҷумҳурӣ зиёда аз 100 нави ангири маҳаллии ҳуҷроӣ («Чиллағӣ», «Тоифӣ», «Нимранг», «Ҷусайнӣ», «Ҷавз» ва ғайра)

ва навъҳои шаробӣ («Ғонҷӣ», «Ҳисор», «Орзу») парвариш карда мешаванд. Хусусан мавизи ангури навъҳои тоҷикӣ – кишмиш, обҷӯш, соягӣ пурбаҳост. Мавизи ноҳияҳои шимоли ҷумҳурӣ (Истаравшан, Ғонҷӣ, Панҷакент) хеле хушсифат аст.

Ҷадвали 5

Майдонҳои кишти боғу тоқпарварӣ дар Тоҷикистон (ба ҳисоби ҳазор га)

Ҳамагӣ	1991	1992	1993	1994	1997	1998	2000	2006
1. Замини ниҳолҳои мева ва буттамева (аз ҷумла ситрусӣ)	78,7	80,4	84,7	85,1	71,0	74,4	76,0	83,6
2. Майдони тоқзор	39,0	39,4	39,2	39,0	38,1	34,3	35,8	34,4

Тоқдорӣ ҳоло қариб дар ҳама ноҳияҳои Тоҷикистон инкишоф ёфтааст. Солҳои охир хоҷагиҳои махсусгардонидаи боғу тоқдорӣ ташкил карда шудаанд, ки онҳо нафақат ба парвариши тоқ, балки ба коркард ва фурӯши ангур низ машғуланд.

Минбаъд барои инкишофи боғу тоқдорӣ диққати махсус дода мешавад. Агар соли 1997 дар ҷумҳурӣ истеҳсоли мева 111,5 ҳаз. тоннаро ташкил медод, пас соли 2006 ба зиёда аз 150 ҳаз. тонна расид. Дар вилояти Хатлон бошад, ин нишондиҳанда то 2 баробар афзуд.

Роҳи муҳими минбаъд ҳам ривоч додани боғу тоқдорӣ дар ҷумҳурӣ истифодаи заминҳои лалмӣ минтақаи Рашт, Кӯлоб, Вахш ва Ҳисор мебошад.

Сабзавот ва зироати полизӣ қариб дар ҳама ноҳияҳои Тоҷикистон парвариш карда мешаванд. Онҳо аҳамияти калони саноатӣ доранд, зеро қисми зиёди маҳсулот дар заводҳои консерв истифода мегарданд. Тоҷикистон дигар ноҳияҳоро низ бо сабзавоти тару тоза ва зироати полизӣ, инчунин консерв таъмин мекунад. Дар ғули солҳои минбаъда масоҳати киштзори картошка ва сабзавоту зироати полизӣ зиёда аз се баробар афзуда, ба 70,2 ҳазор га расид. Сабзавоткорӣ ва парвариши зироати полизӣ асосан дар заминҳои обии атрофи шаҳрҳои калон (Душанбе, Хучанд) ривоч ёфтааст. Картошка зироати чандон гармидӯст нест. Бинобар ин онро асосан дар ноҳияҳои кӯҳсор (Рашт, Ҷирғатол, Масчохи Кӯҳӣ, Нуробод) мепарваранд.

Баҳри минбаъд ҳам инкишоф додани сабзавоткорӣ ташкил намудани хоҷагиҳои нави махсусгардонида ва баланд бардоштани механиконики корҳои кишоварзӣ дар назар дошта шудааст.

Зироати галладона. Дар Тоҷикистон аз зироати галладона асосан гандуми тирамоҳӣ, чав, шолӣ, чуворимакка мекоранд. Дар дахсолаҳои пеш масоҳати киштзори галла тақрибан се баробар кам шуд ва ҷои онро дар заминҳои обёришаванда пахта гирифт. Ҳоло галларо маъмулан дар заминҳои лалмӣ мекоранд. Вале, бояд қайд кард, ки дар натиҷаи якбора зиёд шудани ҳосилнокӣ ҳосили умумии галла хеле афзуд. Зироати галладонаи чумхурӣ фақат дар ҳуди Тоҷикистон истифода бурда мешавад ва соли равон ҳамагӣ 934,8 ҳазор тонна галла истеҳсол карда шуд. Ҳосилнокии зироатҳои галладона 19,5 сентнерро ташкил медиҳад.

Тараққиёти галладона дар мамлакат асосан ба ташкили хоҷагиҳои деҳқонӣ алоқаманд мебошад. Бо фармони Президенти чумхурӣ 75 ҳазор гектар заминҳо ба деҳқонон тақсим карда шуд ва ин имконият дод, ки истеҳсоли галладона ба таври кулӣ зиёд карда шавад.

Чорводорӣ баъди пахтакорӣ соҳаи калонтарин ба шумор рафта, қариб 23 ҶОИИ МАҲСУЛОТИ ХОҶАГИИ ҚИШЛОҚРО ташкил медиҳад. Зиёда аз 70 ҶОИИ МАҲСУЛОТИ ХОҶАГИИ ҚИШЛОҚРО чарогоҳу қӯраҳо ташкил менамоянд. Вале, қатъи назар аз ин, базаи хӯроки чорво маҳдуд аст. Аҷдодони мардуми тоҷик тӯли солҳои зиёд чандин зоти нави чорво (аз қабилҳои ғусфанди ҳисорӣ, аспӣ хатлонӣ, ғажговҳои помирӣ ва ғайра)-ро ба вуҷуд оварданд, ки ҳамто надоранд.

Дар замони Ҳокимияти Шуравӣ дар инкишофи чорводорӣ чумхурӣ тағйироти зиёд ба амал омад. Солҳои ҷанги шаҳрвандӣ ба афзоиши саршумори чорво паранда заррари зиёд расид.

То солҳои ҷанги шаҳрвандӣ истеҳсоли ғӯшт, шир ва дигар маҳсулоти чорводорӣ хеле зиёд шуд. Дар соҳаи чорводорӣ нафақат тағйироти миқдорӣ, балки тағйироти сифатӣ низ ба вуҷуд омад. Комплекси калони чорводорӣ, фабрикаҳои мурғпарварӣ, корхонаҳои истеҳсоли хӯроки чорво сохта шуданд. Ҳоло чорводорӣ дар ҳама ноҳияҳо ривож ёфта бошад ҳам, вобаста ба захираи хӯроки баъзе ноҳияҳо ба соҳаи муайяни он махсус гардонида шудаанд. Дар водӣ, ки бештар деҳқонӣ ривож ёфтааст, чорводорӣ аҳамияти дуумдараҷа дорад. Дар мавзӯҳои кӯҳсор чорводорӣ соҳаи асосӣ ва дар Помири Шарқӣ ҳатто соҳаи аввалиндараҷа мебошад. Чорводорӣ ба соҳаҳои зерин тақсим мешавад: говпарварӣ, ғусфандпарварӣ, бузпарварӣ, хукпарварӣ, аспарварӣ, мурғпарварӣ, кирмакпарварӣ, замбуриасалпарварӣ, моҳипарварӣ ва ғайра.

Говпарварӣ дар Тоҷикистон барои истеҳсоли ғӯшту шир пешбинӣ шудааст.

Говпарварӣ дар ҳамаи ноҳияҳои ҷумҳури ривоч ёфтааст. Зоти гови сиёҳало, ки аз Русия ба Тоҷикистон оварда шуда буд, ба шароити маҳал нағз мутобиқ шудааст.

Хукпарварӣ асосан дар атрофи шаҳрҳои калон парвариш меёбад, вале он дар ҷумҳури ба миқдори хеле кам нигоҳ дошта шудааст. Соли 2006 дар ҷумҳури ҳамагӣ 800 сар хук мавҷуд буд.

Яке аз чорводории анъанавӣ дар Тоҷикистон **ғусфандпарварӣ** мебошад. Дар ҷумҳури аслан ғусфандони дуруштпашми дунбаю равғандор парвариш карда мешаванд: дар ноҳияҳои баландкӯҳ – ғусфанди дарвозӣ; дар шимол – ғусфанди чойдорӣ; дар водии Вахш – ғусфанди қароқӯли ва дар дигар ноҳияҳо – ғусфанди ҳисорӣ. Ғусфанди ҳисорӣ, ки маҳсули кори селекцияи халқӣ аст, дар ҷаҳон калонтарин мебошад. Вазни як сар меши он 120-130 кг аст.

Дар ноҳияҳои кӯҳсор ва доманакӯҳҳои ҷумҳури бузпарварӣ ривоч ёфтааст. Саршумори буз соли 2006 қариб 1166,5 ҳазор сарро ташкил намуд. Дар хоҷагиҳои деҳқонӣ саршумори он ба 66,5 ҳазор сар мерасад. Парвариши буз асосан дар ноҳияҳои кӯҳсору водии Ҳисору Рашт, Бадахшон, Зарафшон хуб ба роҳ монда шудааст. Бахусус парвариши бузҳои дарозпашми ангорӣ аҳамияти калон дорад.

Мурғпарварӣ соҳаи нисбатан нави чорводорист. Дар ҷумҳури стансияҳои ҷўҷабарорӣ ва фабрикаҳои мурғпарварӣ мавҷуданд, ки ба истеҳсоли ғушт ва тухм махсус гардонида шудаанд. Соли равон дар ҷумҳури 2451,1 ҳазор сар мурғ мавҷуд буд.

Кирмақдорӣ аз соҳаҳои қадимтарини кишоварзии Тоҷикистон аст. Солҳои аввали Ҳокимияти Шӯравӣ дар ҷумҳурии навташқил оид ба мустаҳкам намудани базаи хӯрокии кирмақдорӣ ва сохтмони заводҳои тухми кирмақ дар Хучанд (1919) ва Душанбе (1929) тадбирҳои зарурӣ андешида шуданд. Фақат дар тӯли даҳсолаҳои охир дар ҷумҳури зиёда аз 36 млн бех ниҳоли тут шинонда шуд. Ниҳоли тутро дар канори киштзорҳо, роҳ, ҷарӣ, ҷўйбор мешинонанд. Онҳо нафақат барои кирмақ барг (хӯроки кирмақ аст) медиҳанд, балки киштзорро аз шамол ва хокро аз эрозия ҳифз мекунанд.

Кирмақдорӣ соҳаи сердаромад аст. Вай мавсимӣ будани қорҳои кишоварзиро то дараҷае баргараф мекунад. Мавсими кирмақдорӣ ба моҳҳои май-июн рост меояд. Дар ин вақт ба нигоҳубини пахтазор фақат механизаторону обмонҳо машғул мебошанд.

Барои 1 кг пилла ба ҳисоби миёна 18-20 кг барги тут лозим аст. Аз 1 қуттӣ тухми кирмақ то 70-80 (баъзан 100-110) кг пилла мегиранд.

Тоҷикистон аз ҷиҳати ҳосили умумии пилла дар ИДМ дар ҷойи чорум (баъди Ўзбекистон, Озарбойҷон ва Туркменистон) ва аз ҷиҳати ҳосилнокӣ дар ҷойи дуюм (баъди Ўзбекистон) аст. Ҳоло истеҳсоли умумии пилла дар мамлакат ба 3246 тонна расонида шуд.

Кирмакдорӣ дар Тоҷикистон ояндаи самарабахш дорад. Бо ин мақсад масоҳати тутзорҳо зиёд ва аз комёбиҳои илм истифода карда мешаванд.

Занбӯрпарварӣ соҳаи нисбатан нав аст. Алҳол дар ҷумҳурӣ зиёда аз 64829 ҳаз. оилаи занбӯр мавҷуд аст, ки зиёда аз 70 фоизи он ба хоҷагиҳои шахсӣ мансуб мебошад. Ба занбӯрпарварӣ хоҷагиҳои деҳқонӣ, хоҷагиҳои ҷангал ва садҳо нафар ҳаваскорон машғуланд. Занбӯрпарварӣ махсусан дар Тоҷикистони Шимолӣ ва ноҳияи Рашт тараққӣ кардааст.

Асали растанҳои кӯҳӣи Тоҷикистон хеле болаззат буда, ба миқдори зиёд ба дигар мамлакатҳо фиристода мешавад. Бояд қайд кард, ки ҳанӯз имконотҳои занбӯрпарварӣ дар Тоҷикистон пурра истифода бурда намешаванд. Соли 2006 ҳамагӣ 1540 тонна асал гирифта шуд.

Минбаъд барои рушди ин соҳа Ҳукумати Ҷумҳурӣ таваҷҷӯҳи хос зоҳир карда, 3 сентябри соли 2006 дар боғи Дӯстии халқҳо «Иди асал» доир кард. Ҳадаф аз ин иқдом ривож додани соҳаи асалпарварӣ дар ҷумҳурӣ мебошад.

Аспарварӣ. Ин соҳа дар Тоҷикистон соҳаи қадимтарин ба ҳисоб меравад. Зотҳои аспҳои кишвари мо дар пойгоҳҳои асптозӣ шўҳрати зиёд доштанд. Дер боз одамон аспро барои боркашӣ, ҷуфтронӣ ва бузкашию пойга истифода мебуданд. Ҳоло дар Тоҷикистон хоҷагиҳои махсуси асппарварӣ вучуд доранд. Соли 2006 саршумори асп дар мамлакат 75,4 ҳазор сарро ташкил намуд.

Моҳидорӣ аз солҳои 60-ум асри XX рӯ ба инкишоф ниҳодааст. Моҳиро асосан дар ҳавзҳои сунъӣ мепарваранд. Ҳоло дар ҷумҳурӣ як қатор хоҷагиҳои моҳидорӣ мавҷуданд (Қайроққум, Панҷакент, Чубек ва Кофарниҳон). Хоҷагии моҳидорӣи Ҳочамастон ба дигар ноҳияҳои ҷумҳурӣ ва берун аз он моҳибача низ мефиристонад.

Бо мақсади раванқ додани моҳидорӣ дар оянда зиёд кардани ҳавзу кӯлҳо дар назар дошта шудааст.

Дар кӯлҳои водии Вахш хоҷагиҳои н у т р и я п а р в а р ӣ мавҷуданд. Нутрия ба шароити Тоҷикистон нағз мутобиқ шуда, босуръат меафзояд. Ин ҳайвон аҳамияти калони саноатӣ дорад. Мўйинааш қиматбаҳост.

САНОАТИ ХҶРОКВОРӢ

Саноати хӯрокворӣ яке аз соҳаҳои асосии хоҷагии ҷумҳурӣ мебошад. Ҳиссаи он дар истеҳсолоти умумии саноатӣ ҷумҳурӣ 14,5 фоизро ташкил медиҳад. Хӯрокворӣ баъди саноати сабук ҷойи дуюмро ишғол мекунад. Махсусан чунин соҳаҳои саноати хӯрокворӣ – консерви меваю сабзавот, равғанкашӣ, шаробпазӣ, маҳсулоти ширӣ ва тамоку ривоч ёфтаанд.

Саноати хӯроквории Тоҷикистон қариб 400 корхонаҳои баланси мустақил доштара муттаҳид намудааст.

Саноати хӯроквории ҷумҳурӣ заминаи мустаҳками ашён хом дорад. Саноати хӯроквориро соҳаҳои кишоварзӣ, боғу тоқдорӣ, чорводорӣ бо ашё таъмин мекунад. Пеш саноати хӯрокворӣ соҳаи асосии хоҷагии халқ бошад ҳам, аз корхонаҳои хурди касбӣ иборат буд. Дар солҳои минбаъда саноати хӯроквории Тоҷикистон серсоҳа гашта, босуръат инкишоф меёбад. Фақат дар тӯли солҳои баъди Ҷанги Бузурги Ватанӣ маҳсулоти он 15 баробар, аз ҷумла ғушт 16, равған 76, паниру шир 310 баробар афзуд. Дар инкишофи маҳсулоти саноати хӯрокворӣ аҳамияти интегратсияи агросаноатӣ (вақте ки кишоварзӣ ва истеҳсолоти саноати комплекси хоҷагӣ бо ҳам алоқаманд мегарданд) калон аст.

Соли раван саноати хӯроквории ҷумҳурӣ ба сари аҳоли 2,78 кг ғушт, 70 грамм ҳасиб, 10 грамм равғани ҳайвонот, 370 грамм маҳсулоти қаннодӣ, 240 грамм макарон, 0,07 литр шароби ангур ва 0,29 литр оби маъданӣ истеҳсол кард. Ин нишондиҳандаҳо нисбати меъёри физиологӣ ба сари кас хеле кам аст ва истеҳсоли намудҳои асосии маҳсулоти хӯрокӣ нисбати соли 1991 бештар аз 2,5 баробар кам шудааст.

Саноати равған аз пунбадона равған истеҳсол мекунад. Корхонаҳои равғанкашии ҷумҳурӣ дар Конибодом, Қўрғонтеппа, Кўлоб, Душанбе ҷойгир шудаанд. Партовҳои ҳини софкориҳои равған боқимондара барои истеҳсоли собуни ҷомашӯй кор мефармоянд. Раवғани пахтаи Тоҷикистон ба кишварҳои дигар фиристода мешавад.

Саноати консерви меваю сабзавот аз ҷумлаи соҳаҳои асосии саноати хӯрокворӣ мебошад. Вай аз дахҳо корхонаҳои хурду миёна иборат аст, ки соли қариб 2 фоизи консервҳои меваю сабзавот ва бештар аз 10 фоизи меваи хушки ИДМ-ро истеҳсол мекунад. Қариб нисфи корхонаҳои консервбарорӣ дар вилояти Сугд ҷой гирифтаанд. Корхонаҳои ин соҳаи саноат дахҳо номгӯй консервҳои меваю сабзавот, шарбати мева ва помидору ангур

истехсол менамоянд. Дар аксари заводҳои консерв хатҳои автоматӣ ва нимаавтоматии истеҳсоли консервҳои меваю сабзавотӣ вучуд доранд. Чунин заводҳо дар Хучанд, Конибодом, Панҷакент, Чиптура мавҷуданд. Консервҳои мевагин ва хушкмеваҳои Тоҷикистон борҳо дар намоишгоҳҳои байналхалқӣ баҳои сазовор гирифтанд.

Шароббарорӣ ва обҳои нӯшокӣ низ соҳаи муҳими саноати ҳуҷрокворӣ мебошанд. Дар замони Шӯравӣ ба Тоҷикистон 2 фоизи тоқзор, 2,3 фоиз ҳосили ангур ва 1,5 фоизи шароби ангур рост меомад.

Замони ҷанги шаҳрвандӣ ба ин соҳа зарари хеле зиёди моддӣ расонида шуд. Вале вобаста ба талабот ва афзоиши муносибатҳои бозаргонӣ соҳаи шароббарорӣ ва истеҳсоли обҳои нӯшокию маъданӣ хеле инкишоф ёфт. Танҳо дар давоми солҳои 1998-2006 истеҳсоли обҳои маъданӣ то 8 баробар афзуд. Ҳоло корхонаҳои «Оби зулол», «Шамбарӣ», «Сиёма», «Файзобод» ва ғайра бо обҳои нӯшокию маъданӣ берун аз Тоҷикистон низ шӯҳрат пайдо намудаанд. Солҳои охир дар Душанбе, Хучанд ва Истаравшан корхонаҳои истеҳсоли оби мева сохта шудаанд, ки маҳсулоти онҳо дар мамлакат ва берун аз он харидорони зиёд пайдо намудаанд.

Дар мамлакат ба мақсади барқарор намудани корхонаҳои шароббарорӣ ва беҳтар намудани сифати онҳо корҳои зиёде ба сомон расонида мешаванд. Корхонаҳои муҳими ин соҳа дар Душанбе, Шаҳринав, Истаравшан, Хучанд ва Панҷакент ҷойгир шудаанд.

Саноати равғани эфир ва тамоку соҳаи нисбатан нав мебошанд. Корхонаҳои ин соҳаи саноат дар ҷумҳурӣ чандон зиёд нестанд. Тавре дар боло қайд кардем, истеҳсол ва коркарди анҷибар дар ду хоҷагиҳои ноҳияҳои Турсунзода ва Қумсангир ҷой дода шудаанд. Рағғани анҷибарро дар атриёт, қаннодӣ ва ветеринария васеъ истифода мебаранд.

Корхонаҳои тамоку дар шаҳрҳои Панҷакент (заводи ферментонии тамоку) ва Душанбе (фабрикаи тамоку) ҷойгир шудаанд. Ғайр аз ин дар ҷумҳурӣ боз якчанд корхонаҳои хурди коркарди нахустини тамоку вучуд доранд. Тамоку асосан дар хоҷагиҳои водии Зарафшон ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон кишт карда мешавад. Тамокуи тозаферментонидаро ба фабрикаи тамокуи Душанбе ва дигар ҷумҳуриҳо мефиристанд.

Саноати ғушту шир дар таркиби саноати ҳуҷрокворӣ аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулот ҷойи аввалро мегирад. Бо вучуди ин саноати

гӯшту шир аҳамияти маҳаллӣ дорад ва талаботи ҷумҳуриро пурра бо гӯшт, шир ва маҳсулоти шири таъмин намекунад. Саноати гӯшту шир якчанд корхонаи гӯшт ва ширро дар бар мегирад, ки калонтарини онҳо дар Душанбе, Хучанд, Қўргонтеппа, Исфара ва Қўлоб ҷойгир шудаанд. Дар ин корхонаҳо ҳар сол ба миқдори зиёд маҳсулоти нимтайёри гӯшт ва шир истеҳсол карда мешаванд. Тоҷикистон аз ҷиҳати истеҳсоли маҳсулоти гӯшту шир ба ҳар сари аҳоли дар собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ ва ҳоло ҳам яке аз ҷойҳои охиринро мегирад. Бинобар ин маҳсулоти гӯшту шири аксар аз дигар давлатҳо оварда мешавад.

Саноати орд аз корхонаҳои сершумор иборат аст, ки онҳо бештар аз 30 фоизи маҳсулоти хӯроквориро истеҳсол мекунанд. Дар ин корхонаҳо соли 500 ҳазор тонна гандум орд карда мешавад.

Ҳоло дар бисёр деҳаҳои мамлакат осиебҳои зиёди обӣ ва бо қувваи барқ сохта шудаанд, ки талаботи дохилро аксар таъмин мекунанд.

Саноати нон садҳо корхонаро дарбар мегирад. Заводҳои нонпазӣ ва нонвойхонаҳо қариб дар тамоми ноҳияҳои мамлакат сохта шудаанд.

Корхонаҳои саноати орду нон дар ноҳияҳо вобаста ба талаботи мардум ҷой дода шудаанд. Маҳсулоти онҳо аҳамияти маҳаллӣ дорад.

Дигар соҳаҳои саноати хӯрокворӣ дар ҷумҳури тараққӣ ёфта истодааст. Муҳимтарини онҳо заводҳои намаки Ашт ва Восеъ, заводи спирти Исфара, Фабрикаи қаннодии «Ширин» (Душанбе) ва ғайра ба шумор мераванд.

§ 26. КИШОВАРЗӢ ВА МУҲИТИ ЗИСТ

Маҳсулнокии зироатҳои кишоварзӣ пеш аз ҳама ба вазъияти муҳити атроф (шароити иқлим, ҳосилнокии хок, об ва ғайра) вобаста мебошад. Афзоиши аҳоли бошад, сол аз сол васеъкунии майдони кишт ва азхудкунии заминҳои навро талаб мекунанд. Аз тарафи дигар ба эътибор нагирифтани омилҳои экологӣ боиси талафёбии майдони зиёди заминҳои кишт ва ҷарогоҳ мегардад.

Ҷойгиршавии заминҳои киштшаванда ва барои кишоварзӣ мувофиқ дар қитъаҳои олам нобаробар аст. Масалан, дар Европа майдони замини кишт зиёда аз 40 фоизи замини ин қитъаро дарбар мегирад. Аз ин ҳисоб майдони бешазору ҷарогоҳ, хусусан дар Европайи Ғарбӣ, ниҳоят кам шудааст. Дар Осиё бошад, майдони заминҳои кишт бештар дар қисми ҷанубии Сибири Ғарбӣ, қисми

шимолии Қазоқистон ва ноҳияҳои муссонӣ (аз Ҳиндустон то нимҷазираи Корея) паҳн гардидааст. Дар Ҳамвориҳои Бузургии Хитой ва пастиҳои Ҳинду Ганг бошад, майдони заминҳои киштшаванда аллакай ба 70-80% расидааст.

Истифодаи заминҳои ҳосилхез дар дигар соҳаҳои хоҷагӣ низ зиёд шуда истодааст. Хусусан, барои сохтмони манзилгоҳ ва муассисаҳои саноатӣ дар тамоми мамлакатҳо қисми ҳеле зиёди заминҳои барои киштукор мувофиқ ва ҳосилхезро истифода кардаанд. Масалан, дар ҳудуди Иттиҳоди Давлатҳои Мустиқил (ИДМ) дар даҳсолаи охир зиёда аз 2 млн га заминҳои қобили кишт барои дигар соҳаҳои истифода бурда шудаанд. Аз тарафи дигар агар замин нодуруст кор карда шавад, ҳок, об ва олами набототи ҳайвонот зарари калон мебинанд. Хусусан, эрозияи ҳок на танҳо ба кишоварзӣ, балки ба дигар соҳаҳои хоҷагӣ низ зарари зиёди модди меоварад. Мувофиқи ҳисоби олимони дар 100 соли охир бо сабаби таъсири ҳодисаҳои эрозия 27 фоизи замини қобили кишт дар сайёраи мо аз кор баромадааст. Дар давоми мавҷудияти ҷамъияти инсонӣ бошад, аз таъсири эрозия 2 млрд гектар замин аз кор баромадааст, ки ин ба миқдори замини кишти ҳозираи ҷаҳонӣ қариб баробар аст. Хусусан таъсири эрозияи об ҳеле васеъ паҳн шудааст, ки аз он на танҳо бисёр гору фурӯҳамиҳо пайдо мешаванд, балки қабати ҳосилхези ҳокро шуста мебарад. Аз рӯйи ҳисоби мавҷуда танҳо дар ҳудуди ИДМ соли ба ҳисоби миёна то 500 млн тонна қабати ҳосилхези ҳок аз ҳисоби эрозия шуста мешавад. Бо ин роҳ соли дар ИДМ зиёда 9 млн тонна нуриҳои минералӣ талаф меёбад.

Дар Тоҷикистон қариб 68 фоизи заминҳои соҳаи кишоварзӣ ба намуди ҳархелаи эрозия гирифта мебошанд. Бо таъсири эрозия ҳосилнокии зироат аз 30-40 % то 2 баробар кам мешавад. Дар заминҳои лалмӣ кишти зироатҳои ғалладона бошад, аз таъсири эрозия ҳосилнокӣ то 3 баробар кам шудааст. Аз ҷама бештар эрозияи об паҳн гардидааст, ки ин намуди эрозия қариб 6 млн гектар ва ё 41 фоизи масоҳати Тоҷикистонро ишғол менамояд.

Авҷи гирифтани ҳодисаҳои эрозионӣ пеш аз ҷама ба нобудкунии дарахту бешазор зич алоқаманд аст. Солҳои охир бо сабабҳои хурӯҷ намудани бӯҳрони сузишворию энергетикӣ соли 6-7 ҳазор гектар дарахту бешазор нобуд карда шуд. Танҳо дар 10 соли охир зиёда аз 130 ҳазор гектар дарахту бешазор несту нобуд шудааст (ин дар яқоягӣ ба майдони қариб се мамнӯъгоҳи «Бешаи палангон» рост меояд).

Яке аз роҳҳои асосии пешгирии эрозия дар Тоҷикистон ин ба таври васеъ дар ҷамаи минтақаҳо барқарор намудани дарахту

бешазор ва гирифтани пеши роҳи нобудкунии дарахтзор мебошад. Дар ин қор саҳми омӯзгорону мактаббачагон хеле бузург аст.

Яке аз масъалаҳои хеле муҳими ҳифзи муҳит ин ба ҳисоб гирифтани аз меъёри муқаррарӣ зиёд истифодабарии нуриҳои минералӣ ва пестисидҳо дар хоҷагии қишлоқ мебошад. Пӯшида нест, ки нуриҳои минералӣ ва доруҳои химиявӣ дар баланд бардоштани ҳосилнокии зироат ва нобудкунии ҳашароти зараррасон аҳамияти калон доранд. Масалан, дар Европа то истифодабарии нуриҳои минералӣ аз ҳар гектар ҳамагӣ 12-15 сентнерӣ ғалладона мегирифтанд. Ҳоло бошад, ҳосилнокии ин зироатҳо 2-3 баробар афзудааст. Дар заминҳои лалмии Тоҷикистон ҳосилнокии зироатҳои ғалладона бе истифодаи нуриҳои минералӣ ҳамагӣ 5-6 сентнерро аз 1га ташкил медиҳад. Ҳол он ки дар давлатҳои пешқадам бо истифода аз нуриҳои минералӣ ва доруҳои химиявӣ аз ҳар гектар 60-70 -сентнерӣ ҳосил мегиранд. Дар заминҳои оби Тоҷикистон низ (бо истифода аз нуриҳои минералӣ ва пестисидҳо) ҳосилнокии гандум аз як гектар то 50 сентнерро ташкил мекунад.

Мувофиқи ҳисоби олимон ҳашароту ҳояндаҳо ва дигар касалиҳои зироатҳои кишоварзӣ соле то 20-25 фоизи тамоми ҳосилро нобуд месозанд. Самаранокии иқтисодии муборизаи химиявӣ дар амал санҷида шудааст, ки мувофиқи он ҳар як доллари дар ин роҳ сарфшуда то 8-10 доллар ғайрии иловагӣ меорад.

Вале набояд фаромӯш кард, ки заҳрхимикатҳо дар баробари самаранокии баланди иқтисодӣ ҳангоми аз меъёр зиёд ва нодуруст истифода бурдан боиси нохушиҳо низ мегарданд. Онҳо таъсири баланди заҳрӣ дошта, на танҳо ҳашароту микроб ва алафҳои бегонаро нобуд мекунанд, балки ба табиати зинда ва инсон низ хавфи ҷиддӣ меоваранд. Бисёр намудҳои устувори доруҳои химиявӣ монанди гексохлоран, ДДТ ва ғайра дар лаҳзаҳои гуногун ба қабатҳои ҳок дохил гардида, дар як ҷо ҷамъ мешаванд ва як қисмати онҳо аз қабатҳои ҳок ба воситаи обҳои зеризаминӣ ба обанбору дарёҳо расида, боиси заҳролудшавии мавҷудоти зиндаи онҳо мешаванд. Яке аз хусусиятҳои фарқкунандаи пайвастагиҳои хлордор боз аз он иборат аст, ки ба ҳарорат, намӣ ва таъсири нуриҳои Офтоб ниҳоят тобоваранд. Масалан, моддаи ДДТ метавонад дар ҳарорати 115-120° то муддати 15 соат тоб оварад. Дар қабати ҳок он аз 10 то 15 сол ҳолати худро пурра нигоҳ медорад. Дар зарфи 25 соле, ки моддаи ДДТ истифода шудааст, дар қабатҳои болоии яхи қитъаи Антарктида дар мағзи барф 2,5 ҳазор тонна

чамъ шудааст. Аз рӯйи тадқиқотҳо ин моддаи захрноки химиявӣ дар таркиби равғани тюлен, хирси сафед ва пингвинҳо ёфт шуд. Ҳоло он ки ба Арктика ва Антарктида ин моддаи захрнокро касе набурдааст ва дар он ҷо ба ин модда эҳтиёче ҳам нест.

Оё барои беҳбудии минбаъдаи инкишофи ҳосилнокии зироатҳои кишоварзӣ гайр аз истифодабарии моддаҳои захрноки химиявӣ илоҷи дигар нест? Бо вучуди мушкิลӣ илми ҳозира як қатор чораҳои комплекси муборизаи зидди ҳашароти зараррасонро кор карда баромадааст: муҳимтарини онҳо муборизаи агротехникӣ, биологӣ ва гайра мебошанд. Ҳоло як қатор навъҳои растаниҳои ба касалию ҳашарот тобовар низ пайдо карда шудаанд. Дар ҳоҷагии кишоварзӣ аз ҳама бештар усули муборизаи биологӣ васеъ паҳн гардида, самаранокии он афзуда истодааст (нигаред ба сах. 80, «Муҳофизати табиат ва масъалаҳои экологӣ»).

Дар Тоҷикистон ба масъалаҳои ҳарчи васеъ қорӣ намудани усулҳои муборизаи биологӣ диққати махсус дода мешаванд, ки ин яке аз роҳҳои беҳтарини ҳифзи муҳит ба шумор меравад. Дар ояндаи наздик бояд биофабрикаҳои парвариши ҳашароти фоидаовар (трихограмма, энтомофагҳо ва гайра) ба кор дароянд. Як биофабрика иқтидори дар як шабонаруз истеҳсол кардани (баровардани) бештар аз 1 млн трихограммаро дорад. Ин миқдор ҳашарот имконият медиҳад, ки зиёда аз 260 ҳазор гектар кишти зироатҳои гуногун аз ҳашаротҳои зараррасон пурра муҳофизат карда шаванд. Барои пурра безараргардонии як гектар майдони кишт бошад, ба ҳисоби миёна 30 ҳазор ва барои як гектар боғи мевадор ҳамагӣ то 100 ҳазор трихограмма кифоя аст.

.....
САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Соҳаҳои асосии кишоварзии Тоҷикистонро номбар кунед.
Ҳар як соҳаро тавсиф намоед ва гӯед, ки аз рӯйи кадом соҳаҳо ҷумҳурӣ дар ИДМ ҷойи намоёнро мегирад.
2. Заминҳои обӣ ва лалмии Тоҷикистон чӣ гуна истифода мешаванд?
3. Аз ҳарита ноҳияҳои боғу тоқпарварӣ, парвариши анҷибар, тамокуро нишон диҳед.
4. Хусусияти чорводорӣ ҷумҳурӣ дар чист?
5. Саноати ҳӯроквории Тоҷикистон дар заминаи кадом ашёи хом кор мекунад?
6. Кадом соҳаҳои саноати ҳӯрокворӣ соҳаи таъсисёфта мебошад?

7. Аҳамияти ташкил додани комплекси кишоварзию саноатиро қайғ карда, бо мисолҳо фаҳмонед.
8. Комплекси кишоварзию саноатию ноҳияи (шаҳри) хурро аз рӯйи нақшаи зерин тавсиф кунед: а) соҳаҳои, ки ба ККС мансубанд; б) соҳаҳои асосии кишоварзӣ ва саноат оид ба коркарди маҳсулоти онҳо; в) корхонаҳои калонтарин ва робитаи онҳо вобаста ба ашӯи хом ва фурӯши маҳсулоти тайёр; г) пешомадҳои тараққиёти комплекси кишоварзию саноатӣ.
9. Истифодаи захрхимикатҳо чӣ гуна ба муҳит таъсир мерасонад?

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Оё соҳаи кишоварзӣ дар оянда метавонад, ки талаботи аҳолиро пурра таъмин кунад?
2. Тоҷикистон имконияти ба давлатҳои ғайр баровардани меваи тару сабзавотро дорад?
3. Вобаста ба шароитҳои табию иқлимӣ кадом соҳаҳои чорводориро дар ноҳияҳои инкишоф додан мумкин аст?
4. Оё соҳаи мурғпарварӣ метавонад дар ҳама ноҳияҳои самаранок бошад?
5. Кадом роҳҳои ҳифзи муҳитро аз истифодаи бензони захрхимикатҳо мебинед?

§ 27. ИСТЕҲСОЛИ МОЛҲОИ ИСТЕЪМОЛИ ХАЛҚ ВА СОҲАИ ХИЗМАТРАСОНӢ

Саноати сабук аз кадом соҳаҳо иборат аст? Ашӯи хом дар корхонаи бофандагӣ кадом давраҳои технологиро аз сар мегузаронад? Ҳини ҷойгиркунии корхонаҳои саноати сабук кадом омилҳо ба назар гирифта мешаванд?

Саноати сабуки Тоҷикистон соҳаи асосӣ буда, 31,1 фоизи ҳаҷми маҳсулоти саноатиро медиҳад. Вай аз корхонаҳои калону миёна иборат аст ва зиёда аз 300 номгӯй маҳсулот истеҳсол мекунад. Ба соҳаҳои асосии саноати сабук, ки аҳамияти содиротӣ доранд, инҳо мансуб мебошанд: пахтазоакунӣ, абрешим, пашм, бофандагӣ. Қисми зиёди маҳсулоти онҳо ба хориҷа бароварда мешавад.

Дар корхонаҳои саноати сабук ашӯи хом чанд давраи коркарди технологиро аз сар мегузаронад (масалан, тайёр кардан, тоза

намудан, ресидан, бофтан, рангубор додан ва гайра). Солҳои охир корхонаҳои саноати сабук бештар дар шаҳрҳои хурд ва миёна, ки қувваи қорӣ барзиёд аст, сохта мешаванд.

Солҳои охир гузаронидани ислохот дар идоракунии, таъмини саноат бо ашёи хом, ҷалб намудани мутахассисони маҳаллӣ, ҳавасмандгардонии коргарон, боиси пешрафти соҳаҳои саноати сабук гардид.

Таркиби истеҳсоли молҳои ниёзи мардум, ки ба саноати сабук мансуб аст, дорои фарқиятҳои муҳими минтақавӣ мебошад, ки ба хусусиятҳои табиӣ, иқтимоӣ-иқтисодӣ ва демографии ноҳияҳои алоҳидаи мамлакат алоқаманд аст. Саноати сабук соҳаи таҳассусии ҷумҳурӣ буда, шумораи корхонаҳои он аз 63 адади соли 1991 дар соли 2006 ба 175 адад расонида шуд. Ҳаҷми маҳсулоти саноатӣ низ афзуд. Агар соли 1991 (бо нархҳои қорӣ) ҳаҷми маҳсулоти умумии саноати сабук 58,2 ҳазор сомони ро ташкил меод, пас ҳоло ин нишондиҳанда ба 323,3 млн сомонӣ расид.

Саноати пахтадозакунӣ аз 70 корхонаҳои калону миёна иборат аст. Онҳо дар маркази ноҳияҳои пахтакори ҷумҳурӣ ҷойгир мебошанд. Заводҳои пахтадозакунӣ бо корхонаҳои бофандагӣ, равангашӣ, химия, мошинсозӣ ва энергетика алоқаи ногустастанӣ доранд (ба хотир оваред, ки ҷӣ гуна алоқа?)

Пеш дар Тоҷикистон ҳамагӣ 4 заводи пахтадозакунӣ вуҷуд дошт, ки онҳо корхонаҳои камиқтидори нимқосибӣ ба шумор мерафтанд.

Алҳол дар корхонаҳои саноати пахтадозакунӣ соле 142,6 ҳазор тонна нахи пахтаи соф истеҳсол карда мешавад. Нахи пахта ро аксар ба хориҷа мефиристанд (ва қисми неҳоят ками он дар маҳал истифода мешавад). Иқтидорҳои истеҳсолии коркарди нахи пахта аз 32 ҳазор тонна дар соли 1991 то 74,5 ҳазор тонна дар айни замон афзоиш ёфт.

Саноати абрешим. Бӯҳрони иқтисодӣ ба ин соҳа, ки бо давлатҳои ИДМ зич алоқаманд буд, таъсири манфӣ расонид. Истеҳсоли маҳсулоти шохиворӣ аз 64,7 млн м² дар соли 1991 ба 0,1 млн м² дар соли 2006 расид, ки ин нишондиҳандаи пастарини ин соҳа мебошад. Аз 4/5 ҳиссаи маҳсулоти ин соҳа дар Хучанд тайёр карда мешавад. Корхонаҳои дигари ин соҳа дар Душанбе ва Конибодом ҷойгир шудаанд. Пешрафти минбаъдаи саноати абрешими ҷумҳурӣ ба афзоиши ашёи хом зич алоқаманд аст.

Коркарди пилла ва истеҳсоли нахи абрешим ҳоло нисбат ба соли 2000 қариб 1,8 маротиба афзоиш ёфт.

Саноати колинбофӣ аз корхонаи колинбофии ш.Қайроққум, ва 4 корхонаи хурд, ки дар шимол ва ҷануби ҷумҳури ҷой дода шудаанд иборат мебошад. Дар мамлакат соле зиёда аз 0,5 млн м² колин ва маснуоти қолинӣ истеҳсол карда мешавад, ки бештари он ба хориҷи ҷумҳури фиристода мешаванд.

Корхонаҳои калонтарини саноати матоъҳои пахтагӣ дар шаҳрҳои Душанбе ва Конибодом ҷойгир мебошанд. Дар онҳо 1/3 ҳиссаи нахи пахтаи дар ҷумҳури истеҳсолшаванда кор карда мешавад.

Бо мақсади сарфакорона истифода бурдани ашёи хом ва захираҳои меҳнатӣ корхонаҳои ин соҳаро дар шаҳрҳои хурд, ки ба ноҳияҳои пахтакорӣ наздиканд, ҷойгир намудан лозим аст.

Саноати кешбофӣ яке аз соҳаи ҷавони мамлакат буда, истеҳсоли маҳсулоти он 41,2 ҳазор донаро ташкил мекунад.

Нахи пахтаро қисман дар фабрикаҳои кешбофӣ (Истаравшан, Душанбе), ҷӯроббофӣ (Душанбе) истифода мекунанд.

Талаботи зиёд ба маҳсулоти бофандагӣ, мавҷудияти ашёи хом ва қувваи корӣ тақозо мекунад, ки саноати бофандагӣ минбаъд ҳам инкишоф дода шавад. Бинобар ин дар назар дошта шудааст, ки дар шаҳрҳои хурду миёнаи Тоҷикистон корхонаҳои нав сохта шаванд. Дар асоси истеҳсоли маснуоти бофандагӣ соҳаҳои **дӯзандагӣ** ва **кешбофӣ** ривож меёбанд. Дар Душанбе ва Хучанд фабрикаҳои калони дӯзандагӣ, дар Истаравшан калонтарин фабрикаи кешбофӣ мавҷуданд.

Корхонаҳои саноати чарму пойафзол дар Душанбе, Хучанд ва Қўрғонтеппа ҷой дода шудаанд. Ин корхонаҳо солҳои охир фаъолияти худро хеле суст намудаанд.

Соли 1991 дар мамлакат 3965 ҳазор ҷуфт пойафзол истеҳсол мешуд ва ҳоло бошад, ҳамагӣ 2,5 ҳазор бароварда мешавад. Ин ҳолат андешидани чораҳои ҷиддиро дар ин соҳа талаб мекунад.

Чинибарорӣ ва кулолгарӣ. Дар шаҳри Турсунзода фабрикаи чинибарорӣ амал мекунад ва солҳои охир сифати маснуоти он хеле беҳтар гардид. Ҳоло маҳсулоти корхона ба беруни мамлакат содир карда мешавад. Дар як қатор шаҳрҳои ҷумҳури корхонаҳои кулолгарӣ ва ҳунарҳои бадеӣ раванқ ёфтаанд ва ба маҳсулоти онҳо талабот зиёд аст.

§ 28. СОҲАИ ХИЗМАТРАСОНӢ

Соҳаи хизматрасонӣ корхонаҳои ғайриистехсолиро дарбар мегирад: воситаҳои алоқа, сохтмон, хоҷагии коммуналӣ, савдо, ҳуроки умумӣ, тандурустӣ, муассисаҳои илмӣ ва мадания маърифатӣ.

Васонти алоқа қисми асосии соҳаи ғайриистехсолӣ мебошанд. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ва минбаъд миқдори корхонаҳои алоқа хеле зиёд гардида, тӯли хатисайри почта ва барориши якдафъаинаи рӯзномаҳо даҳҳо ва садҳо маротиба афзуд. Бо ҳамаи ноҳияи Тоҷикистон ва дигар ҷумҳуриҳои бародар системаи алоқаи телефону телеграф ва почтаи электронӣ вуҷуд дорад. Дар назар дошта шудааст, ки воситаҳои алоқа минбаъд ҳам инкишоф дода шаванд. Шабакаи муассисаҳои алоқа дар шаҳр ва деҳот васеъ хоҳад шуд.

Сохтмон дар тараққиёти иқтисодиёти Тоҷикистон аҳамияти калон дорад. Суръати пешрафти техника дар ҳамаи соҳаҳои хоҷагии халқ ба дараҷаи инкишофи сохтмон сахт вобаста аст. Сохтмон дар ҷумҳурӣ босуръат пеш меравад. Дар ҷумҳурӣ масолеҳи гуногуни сохтмон истеҳсол карда мешаванд: семент, хишт, аглопорит, конструксияҳои оҳанубетонии яклухт, масолеҳи пардоз ва ғайра. Барои инкишофи минбаъдаи сохтмон дар мамлакат захираи калони ашёи хом – гил, оҳак, ғач, хорсанг, мрамар, рег ва дигар масолеҳ вуҷуд доранд.

Хоҷагии манзил. Корхонаҳои он таъминоти гармӣ, таъминоти об ва канализатсия, ободонии маҳаллаҳои мардумнишин, кабудизоркунӣ, нақлиёти шаҳриро дарбар мегирад. Дар солҳои минбаъда хоҷагии манзил хеле пеш рафт. Пеш дар Тоҷикистон деҳаҳои хурди хонаҳояшон похсагин вуҷуд доштанд: тамоми аҳоли аз чароғҳои карасинӣ истифода мебуд. Ҳоло маҳалҳои мардумнишин хеле калон шудаанд. Бисёр шаҳру ноҳияҳо бо об, иншооти софкорӣ ва газ таъмин мебошанд. Дар ҷойи хонаҳои яқошёна иморатҳои 9-12 – ошёна қомат рост мекунаанд. Ба кабудизоркунии шаҳрҳо низ диққати ҷиддӣ дода мешавад. Фақат баъди истиқлолият дар шаҳру шаҳракҳои ҷумҳурӣ миллионҳо дарахту бутта шинонда шуд. Инкишофи хоҷагии коммуналӣ чун омили беҳгاردонии ҳаёти халқ дар баланд бардоштани самарائي истеҳсолоти ҷамъиятӣ аҳамияти калон дорад.

Савдо ва ҳуроки умумӣ. Дар Тоҷикистон мисли дигар ҷумҳуриҳо яқчанд шакли савдо мавҷуд аст: давлатӣ, кооперативӣ, хоҷагӣҳои

деҳконӣ ва шахсӣ. Солҳои аввал шабакаи савдои ҷумҳурӣ аз мағоза ва ошхонаҳои хурд иборат буд. Алҳол шабакаи савдои Тоҷикистон аз мағозаҳо, ошхонаҳо, бар ва тарабхонаю қаҳвахонаҳо иборат аст ва миқдори умумиашон аз сад ҳазор зиёд мебошад. Онҳо дорои таҷҳизоти нав буда, мисоли равшани пешрафти иқтисодиёт, фарҳанг ва некӯахлоқии мардум мебошанд.

Ба соҳаи ҳуҷроки умумӣ ҳуҷроки комплексӣ ва парҳезӣ низ дохил мешаванд. Дар оянда пешбинӣ шудааст, ки миқдори мағозаҳо зиёд карда, анборҳои нави сабзавот, мевачот, картошка, яхдонҳо сохта шаванд.

Тандурустӣ. Дар Тоҷикистон солҳои пеш муассисаҳои табобатӣ, дорухона ва мутахассисони тиб кам буданд. Фақат чандин дармонгоҳи хурд вучуд дошт, ки ба беморон ёрии амбулаторӣ мерасонданд.

Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ шабакаи муассисаҳои табобатӣ ва пешгирии касалӣ васеъ шуд, заминаи моддию техникаи онҳо мустақкам гардид. Миқдори катҳои беморон садҳо маротиба зиёд шуд. Дар замони Истиклолият ба ҳар 10 ҳаз. нафар аҳолии Тоҷикистон 19,2 духтур ва 40,6 кат рост меояд. Миқдори духтурон дар ҷумҳурӣ қариб ба 14 ҳазор нафар расидааст. Алҳол системаи тандурустии ҷумҳурӣ дорои садҳо муассиса аст, ки ба аҳоли кӯмаки тиббӣ мерасонанд.

Зиёд гаштани миқдори муассисаҳои тиббӣ боиси кам шудани фавт гардид. Дар Тоҷикистон ба ҳар ҳазор нафар аҳоли 27,3 кӯдаки навод рост меояд. Ба зиёд кардани дорухонаҳо низ диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Физкултура ва спорт. Бозӣ ва машқҳои гуногуни ҷисмонӣ (гӯштингирӣ, камонварӣ, аспаворӣ, чапандозӣ) аз қадим маълум аст. Ба инкишофи физкултура минбаъд диққати ҷиддӣ дода шуд. Дар пешрафти физкултура Техникуми тарбияи ҷисмонии Душанбе ва Донишқадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон саҳми калон доранд. Варзишгарони ҷумҳурӣ дар тамоми мусобиқаҳои байналхалқӣ иштирок мекунанд.

Дар ҷумҳурӣ барои инкишофи туризм ва алпинизм имкониятҳо хеле калон аст. Тоҷикистон бо кӯҳҳои сарбафалак, дараҳои ҷуқур, дарёҳои пуртуғён, ёдгориҳои таърихӣ ва фарҳангии худ шӯҳрат дорад. Дар ҷумҳурӣ ба миқдори зиёд сексияҳои туристӣ мавҷуданд, ки дар онҳо садҳо сайёҳон машқ менамоянд.

Солҳои охир Сафедорак (ҳавзаи дарёи Варзоб) ба маркази муҳимтарини лижаронӣ ва тайёр намудани варзишгарони ин соҳа табдил ёфтааст.

Маорифи халқ. Мардуми тоҷик ханӯз то давраи истилои арабҳо хат ва фарҳанги худро доштанд. Вале тарзи таълим кӯҳна буд, бинобар ин шумораи ками хонандагон саводи кофӣ мебароварданд.

Ҳокимияти Шуравӣ барои инкишофи маорифи халқ заминаи мусоид фароҳам овард. Солҳои аввали пас аз Инқилоби Октябр дар ҷумҳурӣ ҳамагӣ 15 мактаб мавҷуд буд, китобу дафтар ва муаллимон намерасиданд. Ба ин нигоҳ накарда бесаводӣ дар Тоҷикистон пурра барҳам дода шуд. Ҳоло дар ҷумҳурӣ 3729 мактаби рӯзона ва шабонаи маълумоти умумӣ, 90 омӯзишгоҳи миёнаи касбҳои техникӣ ва тақрибан 40 мактаби олии вуҷуд доранд. Мактабҳои олии калонтарин: Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон, донишгоҳҳои тиббӣ, кишоварзӣ, техникӣ, омӯзгорӣ ва ғайра.

Дар дахҳо институтҳои илми Академияи илмҳои Тоҷикистон оид ба соҳаҳои иқтисодиёт, химия, физика, энергетика, география, биология, таърих, фалсафа, филология, археология мардумшиносӣ тадқиқот мебаранд.

Пеш дар Тоҷикистон муассисаҳои маданӣ - маърифатӣ зиёд набуданд. Қисми зиёди аҳоли аз осори гузаштагон баҳравар шуда наметавонист. Ҳоло дар ҷумҳурӣ 1414 китобхона (захираи ин китобхонаҳо ба 13 млн 429 ҳазор нусха мерасад), 1030 клуб, 39 осорхона, 15 театри касбӣ ва 24 театри халқӣ мавҷуд аст. Ҳар сол 0,5 млн нусха китоб нашр мешавад. Дар ҷумҳурӣ 115 рӯзнома ва 41 маҷалла ба таъбир мерасанд.

Китобхонаи ба номи Фирдавсӣ ифтихори миллии Тоҷикистон аст. Дар ин китобхона 3 млн нусха китоб мавҷуд аст, ки онро зиёда аз 40 ҳазор хонандагон мутолиа мекунанд.

Халқи тоҷик аз қадим бо суруду мусиқӣ, рақс, санъати театрии худ ифтихор дорад. Асари мусиқии «Шашмақом» дар тӯли асрҳо беҳтарин намунаи осори мусиқии классикии тоҷикро тараннум мекард. Устодони бузурги «Шашмақом» Ҳоҷӣ Абдулазиз, Содирхон, Бобоқул Файзуллоев, Шохназар Соҳибов, Фазлиддин Шаҳобов дар тарғибу тақмили ин асари бузург хизмати зиёд карданд. Солҳои минбаъда дар пешрафти мусиқии халқию классикӣ устодон Акашариф Ҷӯраев, Одина

Ҳошим, Зафар Нозим, Ҷӯрабек Муродов саҳми босазо гузоштанд. Ҳоло ба саҳнаи театрҳо бисёр спектаклҳо, операҳо, балетҳо гузошта, дар концертҳо баробари асарҳои мураккаби созию овозӣ (мақомхонҳо) асарҳои композиторони муосири тоҷик – Ф.Солиев, Я.Сабзанов, З.Шаҳидӣ, Ф.Шаҳобов, Х.Абдуллоев, Д.Дӯстмуҳаммадов ва дигарон иҷро карда мешаванд.

Комёбиҳои студияи «Тоҷикфилм» низ назаррас мебошанд. Дар «Тоҷикфилм» 170 филми ҳунарий, беш аз 600 филми ҳуҷҷатӣ, 20 филми тасвирӣ ба навор гирифта ва беш аз 2000 филми дигар ба забони тоҷикӣ тарҷума шудааст.

Ҳоло кинои тоҷик ҳаводорони зиёд дорад. Бисёр асарҳои кинорежиссёрони тоҷик Борис Кимёгаров, Давлат Худоназаров, Бахтиёр Худойназаров, Ҷамшед Усмонов сазовори ҷоизаҳои байналхалқӣ гардидаанд.

Пеш дар Тоҷикистон косибӣ (кандакорӣ, кулолӣ, бофандагӣ ва ғайра) хеле ривоч ёфта буд ва аз насл ба насл мегузашт. Ҳоло дар баробари инкишофи санъати тасвирӣ, графика, мучассамасозӣ касбу ҳунари қадима – кулолӣ, кандакорӣ низ эҳё шуда истодаанд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Кадом соҳаҳои саноати сабуки Тоҷикистон аҳамияти содиротӣ доранд? Корхонаҳои калонтарини онҳоро номбар кунед?
2. Ба соҳаҳои хизматрасонӣ чиҳо мансубанд?
3. Оиди инкишофи соҳаҳои хизматрасонии ҷумҳурӣ ва ноҳияи (шаҳри) хуш мисолҳо оваред.
4. Шумо кадом варзишгарон ва ходимони машҳури санъати Тоҷикистонро медонед?
5. Ноҳияи (шаҳри) шумо бо номи кадом одамони машҳур шӯҳрат ёфтааст.

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Дар кадом ноҳияҳо инкишофи саноати сабук самаранок аст?
2. Кадом роҳҳои беҳтарини дар шароити иқтисоди бозаргонӣ тараққӣ додани саноати сабук вучуд доранд?
3. Оё вазъи мактабу маориф дар ҷумҳурӣ ба талаботи замон ҷавобгӯӣ аст?
4. Боз кадом ходимони илму санъати тоҷик шӯҳрати ҷаҳонӣ пайдо намудаанд?

§ 29. НАҚЛИЁТ

Навъҳои асосии нақлиётро номбар кунед. Дар тӯли солҳои Истиқлолият дар ҳудуди мамлакат кадом роҳҳои нави оҳан ва автомобилгард сохта шудаанд?

Дар Тоҷикистон аҳамияти нақлиётҳои роҳи оҳан, автомобилӣ ва ҳавоӣ калон аст. Тавассути роҳи оҳан алоқаҳои иқтисодии дохилӣ ва берунии ҷумҳурий амалӣ мегарданд. Нақлиёти автомобилӣ ва роҳи оҳани камбар бештар барои робитаҳои дохили ҷумҳурий пешбинӣ шудаанд.

Пеш дар қаламрави Тоҷикистон як роҳи оҳан (Хавос – Хучанд) вучуд дошт, ки соли 1897 сохта шуда буд. Роҳи оҳани нахустин дар ҷануби ҷумҳурий (Тирмиз – Душанбе) солҳои 1926-29 сохта шудааст. Дар панҷсолаҳои пеш аз ҷанг дар Тоҷикистон чанд роҳи камбар, инчунин роҳҳои асосии автомобилгарди Душанбе – Хучанд, Ўш – Хоруг, баътар Душанбе – Фарм ва Душанбе – Хоруг сохта шудаанд. Аввалин роҳи ҳавоӣ – Душанбе – Тошкент соли 1924 кушода шуд.

Дар Тоҷикистон саҳми нақлиёт дар боркашонӣ ва расонидани он ба манзил хеле калон аст. Бо ёрии он алоқаҳои дохилию соҳавӣ, байналмилалӣ ва байнидавлатӣ ба амал бароварда мешаванд.

Ҷадвали 6

Боркашонӣ аз рӯи намудҳои нақлиёт дар Тоҷикистон (ҳаз. т.):

Номгӯӣ	1991	1998	1999	2003	2006
Ҳамаи нақлиёт	303055,0	34585,7	27742,7	32605,4	38594,0
аз он ҷумла: роҳи оҳан	6432,0	12705,6	11637,7	11720,5	12114
автомобилӣ	73388,0	3802,0	2815,0	2256,1	520
ҳавоӣ	11,0	4,0	2,0	3,8	3,7

Дар солҳои минбаъда Тоҷикистон аз кишваре, ки дар он пайраҳаҳои кӯҳӣ ва роҳҳои корвонгард бартарӣ доштанд, ба сарзамини дорои шоҳроҳу роҳҳои ҳавоӣ табдил ёфт.

Нақлиёти автомобилӣ дар шароити кӯҳсор аҳамияти ниҳоят калон дорад. Тақрибан 90 фоизи боркашонии ҷумҳурий ба нақлиёти автомобилӣ рост меояд. Сохтани роҳ дар кӯҳҳо ниҳоят душвор, серхарочот ва ҳатто дар баъзе ҷойҳо ғайриимкон аст.

НАКЛИЁТИ ТОЧИКИСТОН

Дарозии умумии роҳҳои автомобилгарди Тоҷикистон зиёда аз 20 ҳаз. км мебошад, ки 13,5 ҳаз. км-и он мумфарш аст. Нақлиёти автомобилӣ деҳаҳои дурдасти ҷумҳуриро ба марказҳои саноатӣ ва истеҳсоки роҳи оҳан мепайвандад, барои зуд ва беталаф ба корхонаҳои саноатӣ кашонидани маҳсулоти кишоварзӣ мусоидат мекунад. Соли 2006 нисбати соли 1960 тавассути нақлиёти автомобилӣ 38 маротиба бештар бор ва 21 маротиба бештар мусофир кашонда шуд. Ҳаҷми умумии боркашонӣ ба воситаи нақлиёти автомобилӣ соли 2006-ум 520 ҳаз. тоннаро ташкил кард. Дар ҷумҳурӣ хоҷагиҳои автомобилҳои калон ташкил карда шудаанд. Аз пойтахт – шаҳри Душанбе қариб ба ҳамаи шаҳру ноҳияҳо автобусҳои мусофиркаш равуо мекунанд. Пештар ҳангоми аз кӯҳҳои баланд гузаштан, роҳҳои автомобилгарди Душанбе – Хучанд ва Душанбе – Хоруг мавсимӣ буданд ва зимистон баста мешуданд. Барои осон намудани мушкили роҳ Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо дастгирии мутахассисони Эрон соли 2006 аз ҷониби ағбаи Анзоб бо дарозии қариб 5 км нақби Уштурро кушод, ки масофаи роҳ то 30 км кӯтоҳ шуда, тамоми сол равобони ноҳияҳои шимолу ҷануби Тоҷикистон доимӣ мешавад. Чанде пеш роҳи нави Кӯлоб – Қалъаихумб – Хоруг сохта шуд, ки тамоми сол кушода хоҳад буд. Сохтмони ин роҳ масъалаи нақлиётро дар

қисми шарқии Тоҷикистон ҳал карда, боркашониро ба Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон осонтар мегардонад. Соли 1999 ба истиқболи 1100-солагии давлати Сомониён ба воситаи агбаи Қулма роҳи нав ба шохроҳи байналмилалии Қароқорум оғоз ёфт ва он 24 майи соли 2004 кушода шуд. Сохтмони нақби Анзоб ба охир расид, ки он алоқаи доимии ноҳияҳои шимол ва ҷануби мамлакатро таъмин менамояд. Аз рӯи нақшаҳои мавҷуда дар солҳои наздик роҳи автомобилгарди Душанбе – Фарм – Ҷиргатол – Саритош аз нав таъмир ёфта, ба воситаи нақбҳои Шаршар ва Шаҳристон хати нави роҳҳои автомобилгарди мамлакат васеъ хоҳанд шуд.

Нақлиёти роҳи оҳан дар дохили ҷумҳурӣ нақши дуҷумдараҷа мебозад, вале аҳамияти он дар робитаҳои берунӣ калон аст. Файр аз роҳҳои оҳани нисбатан кӯҳна (Хавос – Исфара, Тирмиз – Душанбе) дар охири соли 70-ум асри XX роҳи нави Тирмиз – Қўргонтеппа – Ёвон сохта шуд, ки тӯлаш 265 км мебошад. Бо ин роҳҳо нахи пахта, масолеҳи сохтмон, молҳои саноатӣ ва хӯрокворӣ кашонда, аз дигар ноҳияҳо мошин, галла, ҷўб, сўзишворӣ оварда мешаванд.

Вобаста ба инкишофи минбаъдаи хоҷагии халқи ҷумҳурӣ талабот ба нақлиёти роҳи оҳан низ меафзояд. Бинобар ин дар баъзе роҳҳои оҳан сохтани роҳҳои дуҷумин (бо мақсади бештар бор кашондан) пешбинӣ шудааст. Ба наздикӣ сохтмони роҳи оҳани Қўргонтеппа – Қўлоб ба охир расид ва дар оянда сохтани роҳи оҳани Ваҳдат – Ёвон, Ваҳдат – Файзобод, Панҷакент – Самарқанд, ки барои инкишофи минбаъда ва аз худ кардани сарватҳои ин ноҳияҳо зарур аст, дар назар дошта шудааст.

Нақлиёти ҳавой дар шароити ҷумҳурии кӯҳсори мо ниҳоят аҳамияти калон дорад. Тавассути нақлиёти ҳавой мусофир, почта ва баъзе борҳоро мекашонанд. Авиатсия дар кишоварзӣ ва инкишофи геология низ истифода мешавад. Бо кўмаки тайёраҳо ба киштзор нуриҳои минералӣ мепошанд. Зараррасонҳои зироат ва алафҳои бегонаро маҳв мекунанд. Авиатсияи санитарӣ ба аҳолии ноҳияҳои дурдаст мадади тиббӣ мерасонад.

Нақлиёти ҳавоии ҷумҳурӣ мунтазам такмил ёфта, бо тайёраҳои нав пурра мегардад. Ҳоло Душанбе қариб бо пойтахти ҳамаи ҷумҳуриҳои собиқ Иттиҳоди Шўравӣ ва бисёр шаҳрҳои калони ИДМ ва хориҷи кишвар робитаи ҳавой дорад. Дар солҳои минбаъда тўли роҳҳои ҳавоии Тоҷикистон зиёда аз 2 маротиба ва ҳаҷми мусофиркашонӣ то 1,5 маротиба афзуд.

Бо сабаби солҳои охир ба дараҷаи баланд афзудани сафи муҳочирони меҳнатӣ маршрутҳои иловагӣ: Душанбе – Екате-

ринбург, Душанбе – Красноярск, Душанбе – Иркутск, Хучанд – Волгоград, Кӯлоб – Москва, Кӯлоб – Перм, Кӯлоб – Екатеринбург кушода шуд.

Нақлиёти обӣ ва кубурӣ дар ҷумҳури сусти инкишоф ёфтааст (ба хотир оваред, ки чаро?). Киштигардӣ қисман дар поёноби дарёи Панҷ ва Ому вучуд дорад. Тавассути кубур ноҳияҳои шимолӣ ва ҷанубу ғарбии Тоҷикистон аз Бухоро ва ноҳияҳои ҷанубии Хатлон аз Румӣ (кони Қизилтумшук) ва кони Хочасартез газ мегиранд.

НАҚЛИЁТ ВА МУҲИТИ ЗИСТ

Намудҳои нақлиёт низ яке аз манбаъҳои асосии ифлоскунии ҳавои атмосфера, ҳок ва обу наботот буда, зиёдшавии миқдори он боиси ташвишу ҳавотири одамон гардидааст. Мувофиқи ҳисоби олимони танҳо нақлиёти автомобилӣ соле қариб 2 млрд тонна сӯзишвории нефтӣ сарф менамояд, ки аз ин бештар аз 77 ҷирази он ба фазо дар шакли заҳрҳои ҳавфнок барои муҳит сар дода мешавад. Агар суръати ифлосшавии фазо назар ба солҳои 80-уми асри ХХ бештар аз 3 баробар афзуда бошад, пас дар ин ҷода, ҳиссаи нақлиёти автомобилӣ хеле калон аст. Ҳоло дар сайёраи мо зиёда аз 300 млн автомобил вучуд дорад, ки онҳо дар якҷоягӣ ба фазо соле бештар аз 250 млн тонна гази туршии ангишт ва 50-80 млн тонна гази карбон сар медиҳанд. Ҳисоб карда шудааст, ки ҳангоми парвоз аз Америка ба Европа самолёти реактивии мусофиркашонӣ дар муддати 8 соат парвоз зиёда аз 35 тонна оксигенро истифода мекунад, ки ин ба қори 25 ҳазор гектар бешазор дар ҳамин муҳлат рост меояд. Дар Русия танҳо нақлиёти автомобилӣ ба ҳисоби миёна рӯзе то 16 млн тонна газҳои ҳархелаи заҳрнок ба фазо сар медиҳад. Аз рӯи мушоҳидаи мутахассисон 30 ҷирази бемории шаҳрвандони Русия аз ҳисоби партовҳои гази автомобилӣ ба амал меояд. Муайян карда шудааст, ки автомобилҳои ҳозиразамон ҳангоми тай намудани масофаи 900 км ба миқдоре оксиген истифода мекунанд, ки онро ҳуди ронанда дар муддати як сол нафас мегирад.

Дар Тоҷикистони мо соле ба фазои атмосфера зиёда аз 30 ҳазор тонна газҳои заҳрнок сар дода мешаванд, ки қариб 90% ба ҳиссаи нақлиёт рост меояд. Ҳисоб карда шудааст, ки ҳазор автомобил дар як соат ба фазо аз 4500 то 5000 метри мукааб гази карбон сар медиҳанд. Аз кӯчаҳои Душанбе, Хучанд ва Қӯрғонтеппа бошад, рӯзе ҳазорҳо автомобил мегузарад. Бо газҳои заҳролудӣ автомобилӣ ифлоскунии фазои шаҳрҳо қариб дар тамоми хоҷагиҳои нақлиётӣ ба назар мерасад. Сол то сол зиёд шудани миқдори автомобилҳо

водор мекунад, ки дар ҳама роҳҳои муҳими автомобилгард нуқтаҳои санҷиши экологӣ барпо карда шаванд.

Дар як қатор кӯчаҳои марказии Душанбе, Қўргонтеппа, Хучанд, Ваҳдат ва ғайра ҳаракати автомобилҳои боркаш манъ карда шудааст, вале ин кам аст. Зеро дар бисёр кӯчаҳои калони шаҳрҳои автомобилҳои вазнини боркаш бо садои баланди моторҳо ҳаракат мекунанд, ки дар ин кӯчаҳо аксар боғчаю ясли ва беморхонаю мактабҳо воқеъ гаштаанд. Яке аз роҳҳои беҳтарини кам шудани миқдори газҳои автомобилӣ дар шаҳрҳои ҷумҳурӣ сохтани роҳҳои берунишаҳрӣ ва аз дохили шаҳр берун баровардани ҳоҷагиҳои автомобилӣ (автобазаҳо) аст. Ин дар навбати худ барои хеле кам шудани садои ғалогулаи моторҳо имконият медиҳад.

Солҳои охир дар шаҳрҳои ҷумҳурӣ ба ҷойи бензин истифодаи газ зиёд шуда истодааст. Дар сурати риояи техникаи беҳатарӣ истифодаи газ нисбати бензин 2-3 баробар арзон ва ифлоскунии фазои атроф низ то 3-4 баробар кам мешавад. Роҳи дигари тоза нигоҳ доштани ҳавои шаҳр ҳарчи зиёд намудани миқдори троллейбусҳо ва дар Душанбе дар қатори троллейбус барпо намудани хатҳои трамвайҳои тезҳаракаткунанда мебошад.

Барои тоза нигоҳ доштани фазои шаҳрҳои ҷумҳурӣ ва ҳифзи саломатии шаҳрвандон кабудизоркунии хиёбону кӯчаҳо хеле муҳим аст. Ҳисоб карда шудааст, ки дар кӯчаҳои ниҳоят сермошин партовҳои бензин, ки дар таркибашон пайвастагии барои саломатӣ заҳрноки сурб доранд, метавонанд то радиуси 400 метр фазоро ифлос кунанд, вале ҳангоми вучуд доштани дарахту буттаҳои сарсабз миқёси таъсири ифлоскунии муҳит аз 20-30 метр зиёд намешавад. Бинобар ин дар шароити иқлими гарми кишвар афзун намудани кабудизор дар атрофи кӯчаҳои калони автомобилгард баҳри нигоҳ доштани салқинӣ ва тозагии доимии муҳити атроф ниҳоят зарур мебошад.

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дар Тоҷикистон кадом навъҳои нақлиёт инкишоф ёфтаанд?
2. Аҳамияти нақлиёти автомобилӣ дар ҷумҳурӣ чӣ гуна аст?
3. Хусусиятҳои нақлиёти автомобилӣ ва роҳи оҳанро мухтасар тавсиф кунед ва шохроҳҳои онро номбар намоед.
4. Чаро дар ҷумҳурӣ нақлиёти обӣ ва қубурӣ суст инкишоф ёфтааст?
5. Аҳамияти нақлиёти ҳавоӣ дар Тоҷикистон аз чӣ иборат аст?
6. Таъсири нақлиётро ба муҳити зист шарҳ диҳед.

.....

АЗ НИГОҶИ ШУМО

1. Чаро нақлиёти автомобилӣ дар дараҷаи аввал меистаг?
 2. Кадом роҳи нави автомобилӣ имконияти тараққӣ додани ноҳияҳои марказии Тоҷикистонро дораг?
 3. Ба фикри Шумо роҳи нави автомобилӣ тавассути Афғонистон барои Тоҷикистон аҳамият дораг?
 4. Дар шароити кӯҳсор боз кадом намуди нақлиёт метавонаг тараққӣ ёбаг?
-

§ 30. ТАРАҚҚИЁТИ ХОЧАГИИ ХАЛҚ ДАР ОЯНДА

Кадам намуди сарватҳои табиӣи Тоҷикистон хеле самаранок мебошанд? Ба фикри шумо кадом соҳаҳои саноат ва кишоварзӣ дар оянда босуръат меафзоянд?

Дар шароити ҳозира яке аз вазифаҳои аввалини хоҷагии халқи ҷумҳурӣ гузаронидани ислоҳоти иқтисодӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва дар марҳилаи гузариш ба иқтисоди бозоргонӣ ба зинаи нав бардоштани сатҳи қувваҳои истеҳсолкунандаи он мебошад. Ҳалли ин масъала омили муҳими беҳтар намудани дараҷаи некӯаҳволии халқ ва дараҷаи иштироки ҷумҳурӣ дар тақсимои географии меҳнат мебошад. Дар иҷрои он минбаъд самаранокӣ оқилона истифода кардани сарватҳои табиӣ, захираҳои меҳнатӣ, инкишоф додани соҳаҳои муҳими истеҳсолот ва бозёфтҳои нави илму техника саҳми хеле калон доранд. Ғайр аз ин, ба инкишофи мутаносиби соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ ва ғайриистеҳсолӣ ва пеш аз ҳама ба инкишофи минбаъдаи саноат ва кишоварзӣ диққати ҷиддӣ додан лозим аст.

Барои Тоҷикистон хусусан афзоиши истеҳсоли қувваи барқ аҳамияти калон дорад. Иқтидори гидроэнергетикӣи ҷумҳурӣ асосан дар ду дарё – Вахш ва Панҷ зиёд аст. Самаранок истифода бурдани он аз сохтмони нерӯгоҳҳои барқи обӣ, дарғот ва обанборҳо вобастагӣ дорад. Ин иншоотҳо боиси дар обанборҳо ғун шудани қисми зиёди оби дарё мегарданд, ки барои ҳосил кардан чараёни барқ ва обёрии заминҳои ташналаби Тоҷикистон, инчунин Туркманистону Ўзбекистон муҳим мебошанд. Ғайр аз нерӯгоҳи Рогун (3,6 млн. квт), «Сангтӯда-2» боз нерӯгоҳи Даштиҷум (4 млн.

квт) ва барои бо қувваи барқ таъмин кардани Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон дар дарёи Ғунд қаторстансияҳо бунёд карда мешаванд. Ба қарибӣ дар дарёи Ғунд нерӯгоҳи «Помир-1» ба кор даромад ва дар солҳои наздик сохтмони нерӯгоҳи барқи обии «Помир-2» дар назар дошта шудааст.

Ғайр аз электроэнергетика дар Тоҷикистон металлургияи ранга, мошинсозӣ, саноати химия ривоч хоҳад ёфт. Иқтидорҳои нави Заводи арзизи тоҷик ва заводи электрохимиявии Ёвон пурра ба кор дароварда мешаванд. Ин корхонаҳои ҷумҳурии пуриқтидор буда, маҳсулоти хушсифат медиҳанд. Дар баробари ин дар мавзеи ҷойгиршавии ин заводҳо андешидани тадбирҳои хифзи табиат низ дар назар дошта шудааст.

Инкишофи мошинсозӣ ва саноати сабук маблағи нисбатан кам талаб карда, барои ба кор ҷалб кардани қисми зиёди одамон шароити мусоид фароҳам меорад. Заводҳои трансформатори Кӯргонтеппа ва «Гидроагрегат» васеъ шуда, заводи нави таъмири муҳаррикҳои барқӣ сохта мешавад. Дар соҳаи саноати сабук ба роҳ мондани истеҳсолоти калони коркарди пахта, инчунин корхонаҳои истеҳсоли маҳсулоти химия дар назар дошта шудааст.

Инкишофи самараноки истеҳсолот ба оқилона ҷойгир намудани корхонаҳо зич вобаста аст. Дар ин бобат ҷойгиронии корхонаҳои нави саноатиро зимни баҳисобгирии манбаи ашёи хом, об, захираҳои меҳнатӣ, нақлиёт, робитаҳои иқтисодии берунӣ ва ғайра ба амал овардан лозим аст.

Корхонаҳои нав асосан ҳамчун қисми таркибии сиклҳои истеҳсолии амалкунанда бунёд гардида, зинаҳои номукаммали онҳоро пурра менамоянд. Дар натиҷа ашёи хом ва партови корхонаҳо то ҳадди имкон пурра истифода шуда, ба маҳсулоти хушсифат табдил мегардад. Ин тарзи ташкили истеҳсолот маҳсулнокии меҳнатро афзун намуда, барои беҳтар намудани вазъи экологӣ ва баланд бардоштани сатҳи зиндагии аҳоли имконият фароҳам меоварад. Дар соҳаи кишоварзӣ ҷойгиркунии зироат, боғу тоқзор, намудҳои гуногуни чорво зимни баҳисобгирии шароити хоку иқлим ва тахассуси ноҳияҳои иқтисодӣ ба амал оварда мешавад. Он боиси афзудани ҳосилнокии истеҳсолоти хоҷагии кишоварзӣ гардида, дараҷаи таъмини аҳолиро бо озуқа ва корхонаҳои агросаноатиро бо ашёи хоми босифат беҳтар менамояд.

Инкишофи комплекси кишоварзию саноатӣ (ККС) барои иҷрои барномаи озуқа мусоидат мекунад. Дар комплекси кишоварзию саноатии Тоҷикистон пахтакорӣ чойи асосиро мегирад. Хусусан ба парвариши пахтаи маҳиннах диққати ҷиддӣ дода мешавад. Бо ин мақсад даштҳои Данғара ва Бешкент пурра ба кор андохта мешаванд. Парвариши картошка ва сабзавот низ инкишоф хоҳад ёфт. Хусусан васеъ намудани хоҷагиҳои сабзавоткории гирду атрофи шаҳр муҳим аст. Дар ноҳияҳои доманакӯҳию кӯҳии ҷумҳурӣ (хусусан мавзеи Рашт ва болооби Зарафшон) инкишоф додани картошкапарварӣ аҳамияти калон дошта, имкон медиҳад, ки аз дигар ноҳияҳо овардани картошка қатъ карда шавад.

Боғу тоқдорӣ ва ситруспарварӣ низ ривоч хоҳад ёфт. Ҳоло дар вилояти Хатлон ва ноҳияи Рашт хоҷагиҳои калони боғу тоқдорӣ ташкил карда шудаанд. Бахусус тоқдории лалмӣ аҳамияти бештар пайдо мекунад. Зиёд шудани истеҳсоли мевачот имкон медиҳад, ки қисми зиёди он ба дигар ҷумҳуриҳо фурӯхта шавад.

Дар сохтори истеҳсолоти кишоварзӣ ситруспарварӣ (истеҳсоли лиму) чойи махсусро ишғол мекунад. Дар оянда дар водии Вахш, Ҳисор ва вилояти Сугд хоҷагиҳои нави ситруспарварӣ ташкил карда мешаванд.

Инкишофи боғу тоқдорӣ ва ситруспарварӣ, инчунин бунёди муассисаҳои коркарди маҳсулоти онҳо имкон медиҳад, ки масъалаи бо кор таъмин кардани аҳолии деҳот ҳал гардад.

Дар баробари инкишофи саноат ва кишоварзӣ ба тараққиёти минбаъдаи нақлиёт низ диққат дода мешавад. Ба наздикӣ сохтмони роҳи нави автомобилгарди Душанбе – Кӯлоб – Қалъаи Хумб – Мурғоб, роҳи оҳани Қўрғонтеппа – Кӯлоб, нақби Уштур дар агбаи Анзоб ва нақби Шаршар ба истифода дода шуд.

Дар баробари инкишофи соҳаҳои асосии хоҷагии халқ соҳаҳои ғайриистеҳсолӣ низ тараққӣ меёбанд. Хусусан ба инкишофи соҳаҳои хизматрасонии аҳоли эътибори махсус додан лозим аст.

Ҷойгиркунии оқилонаи корхонаҳо боиси такмилёбии ташкили минтақавии хоҷагии халқ мегардад. Зимни оқилона ва бо навбат истифодабарии сарватҳои тибӣ ва захираҳои меҳнатии ҳар як ноҳияи иқтисодӣ дараҷаи инкишофи хоҷагии ноҳияҳои сусттараққикардари ноҳияҳои пешқадам (то ҳадди имкон) наздик кардан мумкин аст. Дар ин сурат ҳар як ноҳияи

иқтисодӣ метавонад дар рушди иқтисодиёти ҷумҳурии мустақилу соҳибхитиёри мо саҳми арзанда гузорад.

Дар оянда баробари ҳалли масъалаҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ба истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ ва ҳифзи муҳити зист диққати ҷиддӣ дода мешавад. Дар ин бобат, пеш аз ҳама, барои беҳтар ва устувор намудани вазъи экологӣ, аз ҷумла муҳофизат ва истифодаи самараноки манбаъҳои об ва бо обтаъминкунии истеҳсолоту аҳоли ҷорабиниҳои мушаххас андешида мешаванд. Ғайр аз ин, азнавбарқароркунии заминҳои азкорбаромада, ташкили зинаҳои муҳофизати хок дар ҷойҳои сершамол, такмил додани технологияи (тарзи коркард) корхонаҳои саноатӣ ва хоҷагии кишоварзӣ, коркарди партовҳои хоҷагӣ ва ғайра хеле муҳим мебошанд. Ҳалли оқилонаи ин масъалаҳо барои беҳтар намудани рушди устувори иқтисодӣ ва вазъи экологии ҷумҳурӣ мусоидат менамояд.

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Дар марҳалаи ҳозира масъалаи аввалиндараҷаи ҷумҳурӣ аз чӣ иборат аст?
2. Дар инкишофи минбаъдаи соҳаҳои истеҳсолӣ ба кадом масъалаҳо диққат дода мешавад?
3. Дар ҷойгир намудани корхонаҳои нав ба кадом омилҳо диққат додан лозим аст?
4. Барои беҳтар намудани вазъи экологӣ чӣ гуна ҷорабиниҳо андешида мешаванд?

.....

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Дар оянда кадом самтҳои тараққиёти ҷумҳурӣ нисбатан муҳим мебошанд?
 2. Кадом соҳаҳо ба қувваи барқ бештар ниёз доранд?
 3. Дар оянда инкишофи кадом соҳаҳои саноатӣ самараноканд?
 4. Саҳми соҳаи агросаноатӣ дар пешрафти иқтисодиёт чӣ гуна хоҳад шуд?
-

БОБИ III

ТАШКИЛИ МИНТАҚАВИИ ХОЧАГИИ ХАЛҚ

§ 31. НОҲИЯБАНДИИ ИҚТИСОДӢ ВА СИКЛҲОИ ИСТЕҲСОЛӢ

*Тақсимои маъмури Тоҷикистонро ба хотир оред.
Дар ҷумҳурӣ кадом ноҳияҳои табиӣ-географиро
медонед? Ноҳияи иқтисодӣ-географӣ оё аз ноҳияи
табиӣ-географӣ фарқ дорад?*

Ноҳиябандии иқтисодӣ яке аз фишангҳои асосии такмил додани ташкили ҳудудии истеҳсолот мебошад. Бинобар он ба ин масъала дар ҳамаи мавридҳои ислоҳоту рушди иқтисодӣ аҳамияти ҷиддӣ дода мешавад. Зеро ҷудо намудани ҳудуди ҷумҳурӣ ба ноҳияҳои иқтисодӣ барои ҳал намудани масъалаҳои оқилона ҷойгир намудани қувваҳои истеҳсолкунанда, самаранок истифода бурдани сарватҳои табиӣ ва захираҳои меҳнати равона карда шудааст. Дар ин сурат ҳар як ноҳияи иқтисодӣ зимни дуруст истифода бурдани шароити табиӣ ва иқтисодӣ ба истеҳсоли як ё якчанд намуди маҳсулот махсус гардонида мешавад. Одатан, як қисми маҳсулот ба дигар ноҳияҳо ва берун аз ҳудуди ҷумҳурӣ бароварда, ба ивази он маҳсулоти зарурӣ оварда мешавад.

Чунин шакли мубодилаи иқтисодиро тақсимои географӣ ё ҳудудӣ меноманд, ки дар махсусгардонии ноҳияҳои иқтисодии алоҳида зоҳир мегардад. Ҳамин тавр, ташаккулёбии ноҳияҳои иқтисодӣ натиҷаи тақсимои меҳнат мебошад, ки он пайдоиши таърихӣ дорад. Баробари инкишоф ёфтани тақсимои ҳудудии меҳнат ноҳияҳои иқтисодӣ ташаккул меёбанд. Ҳар яки онҳо махсусгардонии алоҳидаро инъикос намуда, қисми таркибии комплекси хочагии халқ ба ҳисоб мераванд. Одатан, ноҳияҳои иқтисодӣ бо соҳаҳои махсусгардида ва тараққиёти комплекси худ аз якдигар фарқ мекунанд. Ин ба он маъно, ки дар ноҳияҳои иқтисодӣ на фақат соҳаҳои махсусгардида, инчунин соҳаҳои ёрирасон ва хизматрасон бо ҳам алоқаманд амал мекунанд. Ҳар яки ин соҳаҳо дар тараққиёти комплекси хочагӣ вазифаи хосро иҷро менамоянд. Ба соҳаҳои махсусгардида дар миқёси ҷумҳурӣ ҳамон соҳаҳо дохил мешаванд, ки маҳсулоти онҳо барои қонеъ

гардонидани талаботи дигар ноҳияҳои иқтисодӣ ва содирот нигаронида шудааст. Чунончи, дар Тоҷикистон истеҳсоли алюминий, пахта ва ғайра. Соҳаҳои ёрирасон ҳамон соҳаҳоеро мегӯянд, ки тараққиёти мунтазами соҳаҳои махсусгардонидаро таъмин менамоянд. Масалан: истеҳсоли кубурҳо, новаҳо барои обёрии пахтазор, корхонаҳои абрешим дар истеҳсоли матои шоҳӣ, истеҳсоли зарфҳои шишагӣ барои саноати консерва ва винобарорӣ. Ба соҳаҳои хизматрасон он соҳаҳо мансуб мебошанд, ки аҳолиро бо ҳуҷрокворӣ, пойафзол, либос, маҳсулоти кешбофӣ ва дигар ашёи зарурии рӯзгор таъмин менамоянд. Бояд гуфт, ки ин се гурӯҳи соҳаҳои истеҳсолот ҳамон вақт мунтазам ва бо ҳам алоқаманд инкишоф меёбанд, ки дар ҳар ноҳияи иқтисодӣ оқилона истифода бурдани захираҳои меҳнатӣ, табиӣ, силсилаи васеи хатҳои барқ ва нақлиёти маҳаллӣ оқилона ба роҳ монда шавад. Аз ин рӯ, ноҳияҳои иқтисодӣ дар системаи хоҷагии халқӣ ҷумҳурӣ натавонанд бо тахассуси хоҷагӣ, комплекси хоси соҳаҳои истеҳсолӣ ва дараҷаи инкишофи худ фарқ мекунанд, балки воҳиди томи истеҳсолиро ҳудудӣ ҳисоб меёбанд.

Дараҷаи инкишофи ноҳияҳои иқтисодиро на танҳо пешрафти умумии иқтисодӣ, балки дараҷаи ташаккулёбии комплекси ҳудудию истеҳсолӣ (КХИ) низ муайян менамояд. Комплекси истеҳсолӣ бошанд, аз ҷиҳати ташаккулёбӣ ва сатҳи инкишоф дар зинаҳои гуногун меистанд. Танҳо он комплексҳоро инкишофёфта меноманд, ки сиклҳои пурраи истеҳсолӣ дошта бошанд. Яъне дар онҳо истеҳсоли ашёи хом, коркарди он, истифодаи пурраи партовҳои истеҳсолӣ, муҳофизат ва барқарор намудани сарватҳои табиӣ дар якҷоягӣ ба амал ояд. Аз ин рӯ, ташаккулёбӣ ва дараҷаи инкишофи комплекси истеҳсолӣ дар ҳамаи ноҳияҳои иқтисодӣ як хел нест.

Ҳамин тариқ, ноҳияҳои иқтисодӣ ҳудуди махсусгардидае мебошанд, ки аз дигар ноҳияҳои иқтисодӣ на танҳо бо мавқеи географӣ, захираҳои меҳнатӣ, табиӣ, тахсиси умумиҷумҳурӣ, балки бо вақти ташаккулёбӣ, сатҳи инкишофи комплекси ҳудудию истеҳсоли худ фарқ мекунанд. Инро мавриди омӯختани ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурӣ дарк кардан мумкин аст.

Нишондиҳандаҳои асосие, ки тахассуси ноҳияро ифода мекунанд, аз инҳо иборатанд: нисбат ба талабот бештар истеҳсол кардани маҳсулот, арзон будани маҳсулот, мавҷудияти заминаи калони ашёи хоми ин маҳсулот.

Дар асоси ин қонуниятҳо, инчунин нишондиҳандаҳои таҳассус, ки аз рӯи формулаи $K = \frac{\Pi}{H}$ ҳосил карда шудааст, метавон гуфт, ки муҳимтарин соҳаҳои таҳассуси хоҷагии халқи Тоҷикистон инҳоянд: саноати энергетикӣ, металлургияи ранга, саноатҳои химия, абрешим, пашм, газворҳои пахтагӣ, консерви меваҳои сабзавот ва шаробпазӣ, ки ба манбаи ашёи хом таъмин мебошанд. Инкишофи хоҷагии халқ дар ҳар қисми ҷумҳурӣ ҳар ҳел аст. Масалан, металлургияи ранга асосан дар Тоҷикистони Шимолӣ ва Ҷанубӣ, абрешим ва пашм дар шимол, газворҳои пахтагӣ ва равангашӣ дар ҷануб тараққӣ кардаанд.

СИКЛҲОИ ИСТЕҲСОЛӢ

Дар шароити ҳозира соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ, аз ҷумла саноат, хоҷагии кишоварзӣ, нақлиёт ва ғайра на танҳо ҷун соҳаҳои алоҳида амал мекунанд, балки бо ҳам вобаста тараққӣ меёбанд. Ин ду ҷиҳати ҳоси соҳаҳои гуногуни хоҷагии халқ (соҳавӣ ва бо ҳам алоқаманд инкишофёбӣ) водор менамоянд, ки онҳоро бо методи соҳавӣ ва сиклҳои истеҳсоли таҳлил намоем. Бо методи соҳавӣ он корхонаҳое омӯхта мешаванд, ки маҳсулоти якхела (мисол, саноати ҳӯрокворӣ) истеҳсол мекунанд ва вобаста ба он ба ин ё он соҳа мансуб доништа мешаванд. Асоси онҳоро ашёи хом, технология ва истеҳсоли маҳсулоти якхела ташкил менамоянд. Аз ин лиҳоз методи соҳавӣ ҳамаи он алоқамандиҳои печ дар печу мураккаберо, ки дар ҷараёни истеҳсолот амал мекунанд, пурра ба ҳисоб гирифта наметавонад. Аз ҷумла методи соҳавӣ вобастагии технологияи байни корхонаҳоеро, ки як ҳел ашёи хомро истифода мебаранд (мисол, истеҳсоли пахта, нахи он, ресандагӣ, бофандагӣ, рангуборкунӣ, равангашӣ, собунпазӣ ва кунҷора), дар ҳудудҳои ҷудогона ҷойгир шудаанд ва ба соҳаҳои гуногуни саноат дохил мешаванд, ба инобат мегирад. Ҳол он ки корхонаҳое, ки як намуди ашёи хомро истифода мебаранду ба соҳаҳои гуногуни саноат дохил мешаванд, бо якдигар натавонанд алоқаи умумииктисодӣ, балки истеҳсолию технологӣ низ доранд. Чунин ҷараёнҳои муштараку омехтаи истеҳсолиеро, ки дар байни соҳаҳои гуногуни саноат зимни коркарди пурраи ашёи хом ва партови он сурат мегиранд, фақат тавассути методи сиклҳои истеҳсолӣ омӯختан мумкин аст.

Методи сиклҳои истеҳсолиро бори аввал Н.Н.Колосовский пешниҳод кардааст. Мувофиқи ақидаҳои ӯ робитаҳои устувори истеҳсолии бо ҳам алоқаманд, ки дар атрофи як истеҳсолоти асосӣ инкишоф меёбанд, сикли истеҳсоли номид мешавад. Сиклҳои истеҳсоли асоси комплексҳои ноҳияҳои иқтисодиро ташкил

менамоянд. Вобаста ба омилҳои иқтисодӣ ва технологӣ сиклҳои истеҳсолӣ дар ҳудудҳои муайян як хел инкишоф намеёбанд. Қисми онҳо тамоми зинаҳои технологӣ, яъне аз истеҳсоли ашёи хом, коркарди ибтидоии он то истеҳсоли маҳсулоти тайёру истифодаи партовхоро дарбар мегиранд. Онҳоро сиклҳои истеҳсолии пурра меноманд. Сиклҳое, ки тамоми зинаҳои технологию истеҳсолиро дарбар намегиранд, сиклҳои нопурра номида мешаванд.

Мувофиқи методи сиклҳои истеҳсолӣ дар ҳудуди ҷумҳурии сиклҳои зерини ҳудудию истеҳсолӣ инкишоф ёфтаанд: сикли истеҳсолии металлургияи ранга, газознергохимиявӣ, гидро-электрометаллургӣ, электрохимиявӣ, аграрию саноатӣ, индустрию сохтмон ва ғайра.

Сикли истеҳсолии металлургияи ранга нопурра буда, истихроҷи маъдани металлҳои ранга, нармакунӣ ва коркарди онро дарбар мегирад. Корхонаҳои ин сикл дар шаҳракҳои Адрасмон, Консой, Табошар, Чорукдарон, Майхӯра, Анзоб ҷойгир шудаанд. Маҳсулоти сикл аз концентрати (ҳоки металл) руҳ, сурб, симоб, сурма, волфрам ва ғайра иборат аст. Аз сабаби набудани корхонаи металлгудозӣ он концентратҳо берун аз ҷумҳури ба фуруш бароварда мешаванд.

Сикли истеҳсолии газознергохимиявӣ ҳамагӣ як корхона дорад, ки дар шаҳри Сарбанд воқеъ гардидааст. Дар ин корхона дар асоси гази табиӣ ва ашёи хоми кашонидаоварда нуриҳои минералии азотӣ истеҳсол мекунад, ки дар кишоварзӣ васеъ истифода мебаранд. Як қисми он ба мамлакатҳои Осиёи Марказӣ бароварда мешавад.

Сикли истеҳсолии электрохимиявӣ дар асоси қувваи барқи нерӯгоҳи оби Норақ, намаки ошӣ ва оҳаксанги маҳаллӣ ташаккул ёфтааст. Корхонаҳои ин сиклро қонҳои истихроҷи намак, оҳаксанг ва заводи электрохимиявии Ёвон ташкил мекунад. Мувофиқи нақшаи инкишофи минбаъда сикли мазкур масолеҳи синтези хлороорганикӣ, содаи каустикӣ, нурии минералӣ, воситаҳои химиявии муҳофизати зироатҳо, масолеҳи полимерӣ истеҳсол мекунад. Маҳсулоти онро асосан дар ҷумҳури истифода мебаранд. Боқимондаи он ба дигар давлатҳо бароварда мешавад.

Сикли истеҳсолии гидроэлектрометаллургӣ нопурра мебошад. Вай дар асоси қувваи барқи маҳаллӣ ва ашёи хоми кашонида кор мекунад. Корхонаи асосии сикл заводи арзизи тоҷик (ш. Турсунзода) мебошад. Дар завод аз гилҳок арзиз истеҳсол мекунад. Аз партови заводи арзиз зарфҳои чинӣ истеҳсол мекунад. Барои

муҳофизати муҳити атроф завод бо таҷҳизотҳои газ, ҷангу ғубор тозакунада ҷиҳозонида шудааст.

Сикли истеҳсолии аграрию саноатӣ яке аз сиклҳои асосӣ буда, бо сершохагии худ фарқ мекунад. Асосан ин соҳа аз ду шохаи калон иборат аст: саноатӣ-аграрӣ ва индустриявӣ-агрогидромелиоративӣ.

Умумияти ин шохаҳо дар он аст, ки онҳо дар асоси оқилона истифода бурдани захираҳои обу замин, малакаи аҳоли ва коркарди ашёи хоми хоҷагии кишоварзӣ кор мекунад. Дар баробари ин онҳо аз яқдигар фарқ ҳам мекунад. Ҷиҳати хоси шохаи агрогидромелиоративӣ обёрии механикӣ мебошад. Бинобар ин шоха ғайр аз истеҳсоли пахта, маҳсулоти боғу тоқдорӣ, кирмакпарварӣ ва коркарди онҳо, инчунин корхонаҳои истеҳсоли масолеҳи сохтмон, каналу иншоотҳои гидротехникӣ, мошину механизмҳои обёрикунанда, кубур ва рӯпӯшҳои оҳанубетониро дарбар мегирад. Ҳарду шохаи сикли кишоварзӣ – саноатӣ бо ҳам алоқаманд мебошанд, зеро тамоми маҳсулоте, ки ин шохаҳо истеҳсол мекунад, дар корхонаҳои саноатӣ бо технологияи яхела (вобаста ба намуди маҳсулот) кор карда мешаванд. Зинаҳои гуногуни онҳо дар шаҳрак ва шаҳрҳои калони ҷумҳурӣ ҷойгир шудаанд. Корхонаҳои калонтарини сикл дар шаҳрҳои Душанбе, Хучанд, Истаравшан, Исфара, Панҷакент, Қўрғонтеппа, Конибодом, Қўлоб ва ғайра воқеъ гардидаанд. Аксар вақт онҳо дорои сикли пурраи истеҳсоли мебошанд.

Сикли индустриалӣ-сохтмонӣ истихроҷи оҳаксанг, мергел, гил, сангмайда, озокерит, хокаи сурх, конгломерат (чинсҳои кӯҳии бо ҳам часпида), мрамор, санги хоро, истеҳсоли маснуоти сохтмон (семент, гач, керамзит, хишт, оҳак, ранг, муму бетон), таҷҳизоти оҳанубетонӣ, болохонаҳо, тахтабетони деворӣ ва ғайраро дарбар мегирад.

Зинаи охири сиклро сохтмон ташкил менамояд. Хусусиятҳои хоси сикл аз он иборат аст, ки ҳангоми тайёр кардани маснуоти сохтмон миқдори зиёди ашёи хом, об ва энергияро сӯзишворӣ сарф мешавад. Корхонаҳои ин сикл дар Исфара, Хучанд, Қайроққум, Панҷакент, Истаравшан, Душанбе, Вахдат, Қўлоб, Қўрғонтеппа ва Ёвон ҷойгир шудаанд.

.....
САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Моҳияти ноҳиябандии иқтисодӣ дар чист?
2. Махсусгардонии ноҳияи иқтисодиро чӣ тавр маънидог қардан мумкин аст?

3. *Хочагии ноҳияҳоро чӣ гуна ба таври комплексӣ инкишоф додан мумкин аст?*
4. *Дараҷаи инкишофи ноҳияҳои иқтисодиро чӣ тавр муайян мекунад?*
5. *Методи соҳавӣ ва сиклии омӯзиши истеҳсолот аз ҳам чӣ фарқ дорад?*
6. *Сикли истеҳсолӣ чист?*
7. *Сикли пурра ва нопурра аз ҳам чӣ фарқ дорад?*
8. *Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон кадом сиклҳои пурра ва нопурраи истеҳсолӣ инкишоф ёфтаанд.*

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. *Магар ноҳиябандии иқтисодӣ зарур аст?*
2. *Ба ақидаи Шумо дар шароити Тоҷикистон махсустардонӣ самаранок аст?*
3. *Ба таври комплексӣ тараққӣ додани ноҳияҳо чӣ манфиат дорад?*
4. *Оё дар Тоҷикистон сиклҳои пурра вучуд дорад?*

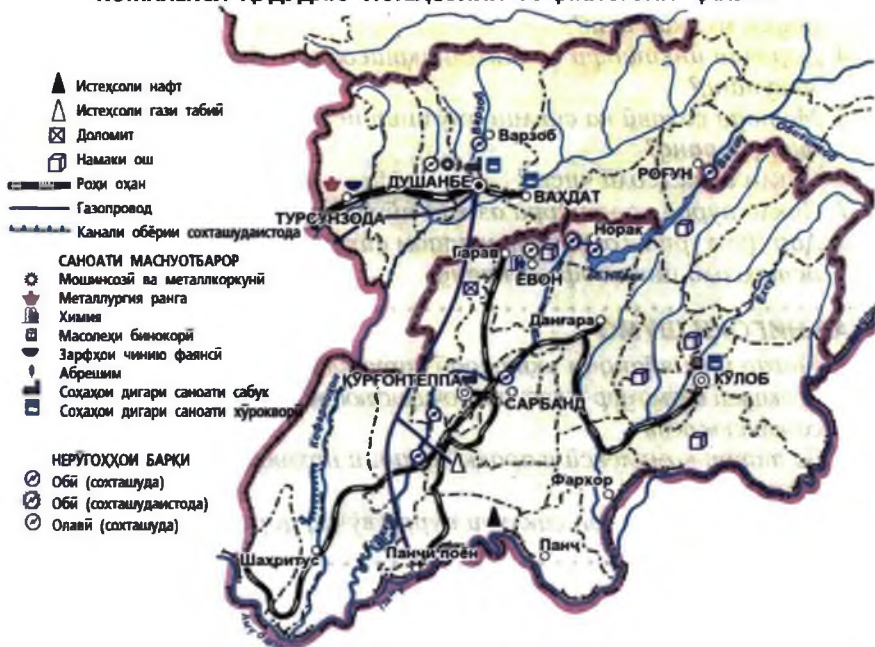
§ 32. КОМПЛЕКСИ ҲУДУДИЮ ИСТЕҲСОЛИИ ТОҶИКИСТОНИ ҶАНУБӢ (КҶИТЧ)

***Комплекси хочагии халқ гуфта чиро мефаҳмед?
Кадам комплексҳои соҳавӣ ва байнисоҳавиро медонед?
Моҳияти комплексҳои истеҳсолӣ дар чист?***

Қисми зиёди ҳудуди ҷумҳурӣ (ғайр аз ноҳияҳои иқтисодии Сугд ва Бадахшон) ба Комплекси ҳудудиву истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ (КҶИТЧ) мансуб аст. Дар Комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ аксари корхонаҳо ба якдигар алоқаманд мебошанд, бинобар ин ҳосилнокии меҳнат меафзояд. Комплекси мазкур нуктаи асосии хочагии халқи тамоми ҷумҳурӣ мебошад.

КҶИТЧ дар қисми ҷануби ғарбии Тоҷикистон ҷойгир буда, ноҳияҳои иқтисодии Ҳисор, Рашт, Вахш ва Кӯлобро дарбар мегирад. Масоҳаташ 53,2 ҳаз. км² (зиёда аз 37 фоизи қаламрави ҷумҳурӣ) буда, дар он зиёда аз 60 фоизи аҳолии Тоҷикистон зиндагӣ мекунад. Ба ташаккули комплекс мавҷудияти захираҳои зиёди гидроэнергетикӣ, ашёи хом, қувваи корӣ, замини ҳосилхез ва шароити иқлим мусоидат кардааст. Аз ҳудуди комплекс қариб нисфи дарёҳои ҷумҳуриҳои Осиёи Миёна мегузаранд. Иқтидори гидроэнергетикӣ дарёҳои калон ва миёнаи КҶИТЧ дар ҷумҳурӣ

КОМПЛЕКСИ ҲУДУДИО ИСТЕҲСОЛИИ ТОҶИКИСТОНИ ҶАНУБӢ

65,4% ва дар Осиёи Миёна 35%-ро ташкил медиҳад. Фақат дарёҳои Вахш ва Панҷ метавонанд дар як соат 144 млрд квт қувваи барқ истеҳсол кунанд. Азҳудкунии захираҳои гидроэнергетикии комплекс хусусияти муштарак дорад. Дар баробари истеҳсоли қувваи барқ масъалаи қорам қардани заминҳои нав низ ҳал шуда истодааст. Обанбори Норақ имкон дод, ки даҳҳо ҳазор гектар заминҳои водии Ёвону Обиқии обёрӣ қарда шаванд. Дар солҳои наздик нерӯгоҳи Роғун ба истифода дода хоҳад шуд. Ҳоло дар дарёи Вахш гайр аз нерӯгоҳҳои Норақ ва Бойғозӣ, инчунин нерӯгоҳҳои Сарбанд, Марказӣ, Шаршар ва Сангтуда-1 низ қор мекунанд. Дар оянда боз нерӯгоҳи Сангтуда-2 ва Шӯрӯб сохта мешаванд.

Истеҳмоли қувваи барқ дар комплекси мазкур Заводи арзизи тоҷик ва Заводи электрохимиявии Ёвон мебошанд.

Дар ҳудуди комплекс зиёда аз 100 қони қарватҳои зеризаминӣ ёфт шудаанд (нефт, газ, ангишт, волфрам, шпати қарҳой, намаки ош, оби маъданӣ ва гайра). Аз қиҳати захираи намақ, стронсий ва ашён қоми қарбонатӣ қарои саноати химия қомплекси на фақат дар қумҳурии, балки дар Осиёи Миёна низ мақеи қосро ишғол мекунад.

Дар ин қомплекси ба вучуд омадани қарказҳои нави саноатӣ сабаби тез афзудани аҳолии шаҳр қардид. Вазни қиёсии аҳолии шаҳр

аз 31,5 фоиз ба 35,3 фоиз (2006) расид. Аҳолии комплекс дар оянда низ хеле зиёд хоҳад шуд. Бо мақсади оқилона истифода бурдани қувваи қорӣ ва ба қор таъмин қардани аҳолии қобили меҳнат зарур аст, ки соҳаҳои хурду миёнаи саноат натавонанд дар шаҳрҳои бузург, балки дар шаҳрҳои хурду миёна низ инкишоф дода шаванд.

Дар КҲИТЧ вазни қиёсии саноати сабук (зиёда аз 38 фоизи маҳсулоти умумӣ) ва ҳӯрокворӣ (24,5 фоиз) қалон аст. Дар комплекс хусусан электроэнергетика, металлургияи ранга, мошинсозӣ ва саноати химия бештар инкишоф ёфтаанд. Энергетика соҳаи асосии комплекс буда, дар атрофи он дигар соҳаҳои саноат ташаккул меёбанд. Саноати сабук дар оянда ҳам яке аз соҳаҳои таҳассусии комплекс хоҳад буд. Дар баробари саноати пахтадозакунӣ соҳаҳои саноати истеҳсоли матоъҳои пахтагӣ низ ривож меёбанд.

Барои инкишофи комплекси кишоварзӣ саноати дар ҳудуди КҲИТЧ ҳама гуна шароит мавҷуд аст. Дар комплекс ҷойи асосиро пахтақорӣ ишғол мекунад. Дар зиёда аз 35 фоизи майдони кишт пахта меқоранд.

Ғайр аз пахтақорӣ дар комплекс соҳаҳои меҳнатталаби истеҳсолоти хоҷагии кишоварзӣ, пеш аз ҳама, тоқдорӣ ва сабзавотқорӣ инкишоф ёфтаанд. Солҳои охир ситруспарварӣ низ дар авҷ аст. Аз ҷиҳати истеҳсоли лиму КҲИТЧ, хусусан водии Вахш, дар мамлакат ҷойи якумро мегирад. Дар заминҳои лалмӣ тоқдорӣ ривож ёфтааст. Дар баъзе хоҷагиҳои Фаҳробод аз як гектар тоқзори лалмӣ 180-200 сентнер ангур меғундоранд. Меваҷоти дар КҲИТЧ истеҳсолшуда имқон медиҳад, ки талаботи аҳолии пурра қонеъ қарда, қисми маҳсулот ба дигар қумҳуриҳои фириастода шавад. Барои бо меваю сабзавот ва зироати қлезӣ таъмин қардани шаҳру ноҳияҳои зарур аст, ки киштзори онҳо зиёд ва анбору яҳдонҳои нав сохта шаванд.

Баъди пурра аз худ қардани даштҳои Данғараю Бешқент дар назар дошта шудааст, ки дар зиёда аз 100 ҳазор га замини нав хоҷагиҳои пахтақорӣ, сабзавотқорӣ ва боғу тоқдорӣ ташқил қарда шаванд.

Аз соҳаҳои қорводорӣ дар Комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ ғӯсфандпарварӣ ва говпарварӣ инкишоф ёфтааст. Хоҷагиҳои комплекс аз ҷиҳати истеҳсоли пӯсти қароқӯлӣ ва пашм дар қумҳурии ҷойи асосиро ишғол мекунанд. Ба инкишофи мурғпарварӣ низ диққати ҷиддӣ дода мешавад.

Қаламрави Комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ бо нақлиёт нағз таъмин аст. Дарозии роҳи оҳан тақрибан ба 350 км (қариб 70 фоизи ҳамаи роҳи қумҳурий) мерасад. Нақлиёти автомобилӣ

низ ривоч ёфтааст. Тақрибан 65 фоизи роҳҳои автомобилгарди комплекс мумфарш мебошанд. Нақлиёти кубурӣ вобаста ба дараҷаи талаботи ба газ доштаи Тоҷикистони Ҷанубӣ инкишоф меёбад.

Барои дар тақсими географии меҳнат саҳм гирифтани ҷумҳурӣ тезонидани инкишофи қувваҳои истеҳсолкунандаи Комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ аҳамияти калон дорад.

Қисмҳои алоҳидаи комплекс на танҳо аз рӯи масоҳат, шумораи аҳоли ва шароити табиӣ иқтисодӣ, балки аз ҷиҳати таркиб ва тахассуси истеҳсолӣ низ тафовут доранд.

.....
САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Комплекси ҳудудию истеҳсолӣ чист ва чӣ афзалият дорад?
2. Заминаҳои табиӣ ва иқтисодии КҶИТЧ-ро номбар кунед.
3. Кадом соҳаҳои асосии саноат ва хоҷагии кишоварзии КҶИТЧ-ро меғонед?
4. Равияҳои инкишофи минбаъдаи КҶИТЧ-ро шарҳ диҳед.

.....
АЗ НИГОҶИ ШУМО

1. Оё зарурияти таҳсиси ҷунин комплекс мавҷуд аст?
 2. Бо назардошти кадом сарватҳо ин комплекс қомат афрохт?
 3. Заминаи ба қор таъмин намудани аҳоли вучуд дорад?
 4. Ба фикри Шумо кадом намуди нақлиёт метавонад самаранок бошад?
-

§ 33. НОҶИЯҶОИ ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН

Ба хотир оред: ноҳияи иқтисодӣ чист ва кадом қонуниятҳои ноҳиябандиро меғонед? Комплекси хоҷагии халқи ноҳияҳои иқтисодӣ аз кадом гурӯҳи соҳаҳо ташаккул меёбад?

Дар асоси ба инобат гирифтани қонуниятҳои ноҳиябандӣ ва самти тахассуси хоҷагӣ дар Тоҷикистон 6 ноҳияи иқтисодиро ҷудо кардан мумкин аст: Сугд, Ҷисор, Вахш, Кӯлоб, Рашт ва Бадахшон. Ноҳияҳои иқтисодии Тоҷикистон аз дигар ноҳияҳо бо он фарқ мекунанд, ки дар байни худ сарҳадҳои табиӣ низ доранд (қаторкӯҳҳо, бахшгоҳҳо). Ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурӣ аз ҳамдигар бо мавқеи географӣ, шароити табиӣ сарватҳо, аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ, соҳаҳои махсусгардонидашуда ва имкониятҳои таракқиёти ояндаи хоҷагӣ фарқ мекунанд.

Дар поён тавсифи мухтасари ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурий аз рӯи нақшаи зерин оварда мешавад: тақсимои маъмурий ва мавқеи географӣ, шароити табиӣ ва сарватҳо, аҳоли, хоҷагӣ (саноат, кишоварзӣ, нақлиёт), робитаҳои иқтисодӣ ва инкишофи хоҷагӣ дар оянда.

Ноҳияи иқтисодии Суғд шаҳрҳои Хучанд, Конибодом, Исфара, Табашар, Қайроққум, Истаравшан, Панҷакент, Шӯроб, Ҷалаловск, ноҳияҳои маъмурии Ашт, Ғонӣ, Зафаробод, Исфара, Конибодом, Шаҳристон, Спитамен, Мастчоҳ, Ғафуров, Расулов, Ўротепла, Мастчоҳи кӯҳӣ, Панҷакент ва Айниро дарбар мегирад. Масоҳати умумиаш 25,4 ҳаз. км², аҳолиаш 1,9 млн нафар.

Ноҳияи иқтисодии Суғд дар қисми шимоли ҷумҳурий ҷойгир буда, водии дарёи Сир ва доманакуҳҳои атрофи онро дарбар мегирад. Иқлими ноҳия хушк ва континентӣ буда, вобаста ба дараҷаи баландии маҳал тағйир меёбад. Олами набототаш гуногун аст: аз набототи биёбонӣ (дар поён) то марғзорҳои алпию субалпӣ, ки дар баландии зиёда аз 2500 м ҷойгиранд (чун ҷароғоҳ истифода мешаванд).

НОҲИЯИ ИҚТИСОДИИ СУҒД

Ноҳияи иқтисодии Суғд аз нефт, ангишти бўр, металлҳои ранга, висмут, оҳак, намак, молибден, масолеҳи сохтмон ва ғайра бой аст (ба хотир оваред, ки кадом қонҳо). Аҳолии ноҳия зич ҷойгир буда, бо қувваи қорӣ таъмин мебошад. Бахусус аҳолии шаҳр босуръат меафзояд (дар даҳсолаи охир 27,1 фоиз зиёд шуд).

Ҳочағӣ. Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ дар ҳочагии халқи ноҳияи Суғд тағйироти кулӣ ба амал омад. Яке аз чунин тағйиротҳо сохтани нерӯгоҳи Қайроққум дар дарёи Сир буд. Ин нерӯгоҳи барқи обӣ «Дӯстии халқҳо» ном дорад, зеро дар сохтмони он намоёндагони 37 миллат иштирок кардаанд. Иқтидори истиғоҳ 126 ҳаз. кВт буда, соле 700 млн. кВт соат қувваи барқ истеҳсол мекунад.

Дар ноҳияи иқтисодии Суғд соҳаҳои саноати сабук ва ҳӯрокворӣ тараққӣ кардаанд. Илова бар ин дар ноҳия чунин соҳаҳои саноат, аз қабيلي мошинсозӣ, коркарди металл, маъдан, масолеҳи сохтмон ривоч ёфтаанд. Дар заминаи сарватҳои зеризаминӣ комбинатҳои маъдани Адрасмон ва Анзоб кор мекунанд. Дар ноҳия истихроҷи ангишт (Шӯроб), нефт (Нефтобод, Айритон), намак (Қамишқӯрғон) ва масолеҳи бинокорӣ ба роҳ монда шудааст. Корхонаҳои саноати сабук (комбинатҳои абрешим ва қолинбофӣ) ва ҳӯрокворӣ (ордқашӣ, равшанқашӣ, консерви мева) ҷойгир шудаанд. Ба наздикӣ корхонаи муштараки Тоҷикистону Британия «Зарафшон» (истеҳсоли тилло) ба кор даромад.

Кишоварзӣ аз соҳаҳои зерин иборат аст: пахтакорӣ, боғдорӣ, тамоқуқорӣ ва чорводорӣ. Инкишофи пахтакорӣ ва боғдорӣ ба обёрӣ ниҳоят марбут аст. Заминҳо асосан аз дарёҳои кӯҳӣ (Оқсу, Ҳочабоқирғон, Исфара) тавассути канал ва стансияҳо обёрӣ карда мешаванд. Дар боғоти ин ноҳияи иқтисодӣ зардолу, шафтолу, себ, нок парвариш меёбанд. Яке аз соҳаҳои асосии зироат тоқдорӣ аст (асосан навъҳои ангури мавизбоб ва ҳӯроқӣ). Кишмиши сиёҳ ва сафеди Истаравшан шӯҳрати беандоза дорад. Дар водии Зарафшон қисми зиёди боғотро зардолузорҳо ишғол мекунанд. Навъҳои зардолуи маҳаллии фалғарӣ, мирсанҷалӣ, моҳтобии ноҳияи иқтисодии Суғд дар натиҷаи қорам шудани даштҳои Ашти қалон, Дилварзин, Маҳрам ва ғайра зиёд шуда истодааст. Баҳри инкишофи минбаъдаи кишоварзӣ беҳтар намудани ҳолати милиоративии замин ва таъмину тачдиди иншоотҳои обёрӣ аҳамияти қалон дорад.

Шароити табиӣ иқтисодии ноҳия (фаровон будани об, чашмаҳои минералӣ, лойқаҳои шифобахш) барои минбаъд зиёд намудани шумораи истироҳатгоҳу шифохонаҳо мусоид аст. Дар

ноҳия дармонгоҳҳои «Ҳавотог» ва «Зумрад» мавҷуданд, ки беморони аз дигар ҷумҳуриҳо омадари низ қабул мекунанд.

Шаҳри Хучанд маркази калони саноату маданияти ноҳия ба шумор меравад. Шаҳри Хучанд таърихи ниҳоят қадим дорад. Соли 1986-ум 2500 - солагии Хучанд ҷашн гирифта шуд. Хучанд, ки дар ҷорроҳаи асосии тичорат ҷойгир буд, дар тамоми солҳои мавҷудияташ яке аз калонтарин марказҳои иқтисодию сиёсии Осиёи Миёна ба шумор мерафт. Таърихи шаҳр бо номи шоирони машҳур – Камоли Хучандӣ, Маҳастӣ, Асирӣ, Содирхони Ҳофиз ва олими маъруф Ҳочӣ Юсуф саҳт алоқаманд аст.

Дар тӯли солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ симои фарҳангии шаҳр хеле дигаргун шуд. Дар Хучанд зиёда аз ҷор ҳиссаи ҳамаи корхонаҳои калон ҷойгир мебошанд. Дар тараққиёти саноати шаҳр аҳамияти комбинатҳои абрешим ва консервбарорӣ, заводҳои шиша ва пахтадозакунӣ, корхонаҳои коркарди металл калон аст. Заводи пахтадозакунӣ шаҳр аз нав сохта ва бо технологияи нав ҷиҳозонида шудааст. Аз соҳаҳои саноати хӯрокворӣ комбинати консерви Хучанд, ки консервҳои меваю сабзавотӣ, меваи хушк, шарбату афшураҳои гуногун истеҳсол мекунанд, аҳамияти калон дорад. Маҳсулоти комбинат дар дигар ноҳияю шаҳрҳо талабгори зиёд дорад. Дар шаҳр корхонаҳои коркарди металл ва истеҳсоли масолеҳи сохтмон низ мавҷуданд.

Хучанд маркази асосии маърифатии шимоли ҷумҳурӣ аст. Дар ин ҷо донишгоҳҳои омӯзгорӣ, технологӣ, омӯзишгоҳҳои тиббӣ, мусиқӣ ва бадеӣ мавҷуданд. Театри вилоятии мусиқию драма ва музейи таърихӣ кишваршиносӣ шӯҳрати калон доранд. Дар боғи ботаникии шаҳр зиёда аз 600 намуди дарахту буттаҳои Осиёи Миёна, Баҳри Миёназамин, Осиёи Шарқӣ, Америкаи Шимолӣ парвариш карда мешаванд. Боғи ботаникӣ қариб ба тамоми боғҳои ботаникии ҷаҳон робитаи илмӣ дорад.

Дар шарқтари Хучанд шаҳри **Конибодом** ҷой гирифтааст, ки дар гузашта шаҳрчаи хурд буда, ҳамагӣ чанд дӯкони бофандагӣ дошт. Ҳоло Конибодом маркази калони саноатӣ буда, дорои корхонаҳои консервбарорӣ, пахтадозакунӣ, раванкашӣ, рехтагарии механикӣ, фабрикаи ресандагӣ, заводи «Автозапчасти» мебошад. Дар Конибодом техникуми технологӣ ва театри драма мавҷуд аст.

Шаҳри Исфара дар соҳили дарёи Исфара воқеъ аст. Шаҳр зуд васеъ шуда, дар оянда ба маркази муҳими саноатӣ табдил хоҳад ёфт. Комбинати консерви Исфара аз ҷиҳати бузургӣ дар ноҳияи иқтисодии Хучанд ҷойи сеюмро мегирад. Дар Исфара корхонаи

металлургияи кӯҳӣ ва чанд корхонаи хурд низ мавҷуданд, ки рангҳои минералӣ, масолеҳи саноат, маҳсулоти бофандагӣ истеҳсол мекунад. Исфара яке аз ғӯшаҳои зебоманзараи ҷумҳурӣ аст. Дар канори шаҳр дармонгоҳи «Зумрад» воқеъ аст, ки аҳамияти ҷумҳуриявӣ дорад.

Истаравшан аз ҷумлаи шаҳрҳои қадимтарини Тоҷикистон аст. То замони Шӯравӣ дар шаҳр корхонаҳои хурди кандакорӣ, оҳангарӣ, заргарӣ ва ғайра бисёр буданд. Ҳоло Истаравшан шаҳри саноатӣ аст. Дар он соҳаҳои саноати сабук ва ҳӯрокворӣ инкишоф ёфта истодаанд. Корхонаи консерви Истаравшан кишмиш, меваи хушк, консерв, шарбат истеҳсол мекунад. Дар Истаравшан фабрикаи калонтарини кешбофӣ ҷумҳурӣ ҷой гирифтааст. Саноати маҳаллии шаҳр низ тараққӣ дорад. Истаравшан ҷун пойтахти Истаравшани қадим барои таърихчиён, бостоншиносон ва сайёҳон мароқангез аст. Дар Истаравшан аз ёдгориҳои таърихӣ меъмории масҷиди Кӯкгунбаз (асри XVI), макбараҳои Боботаго (охири асри XVI), Абдулқодири Гелонӣ (асри XVI), Чоргунбаз (асри XVIII) боқӣ мондаанд.

Панҷакент калонтарин маҳали аҳолинишин ва маркази саноатии водии Зарафшон мебошад. Корхонаҳои муҳимтарини саноатӣ – заводҳои консерв, хишт ва тамоку ба шумор мераванд. Дар шаҳр осорхонаи таърихӣ кишваршиносӣ ташкил карда шудааст. Шаҳр дорои донишқадаи олӣ, омӯзишгоҳи омӯзгорӣ, касбҳои техникӣ ва хонаи маданият мебошад. Аз ёдгориҳои меъмории масҷиди Олимдодхоҳ (асри XVIII) ва макбараи Ҳасан Халифа (асри XIX) шоёни диққат аст.

Панҷакент аз ҷумлаи шаҳрҳои қадимтарини ҷаҳон мебошад. Дар ин ҷо ҳафриётҳои димнаи Панҷакент, ки яке аз марказҳои давлати Суғд буд, идома дорад. Панҷакенти қадим ва ҳафриётҳои деҳаи Саразм (давраи биринчӣ) барои тавсифи иҷтимоию иқтисодӣ ва тамаддуни он давр маълумоти ачиб медиҳанд. Дар наздикии Панҷакент (деҳаи Панҷрӯд) макбараи сардафтари адабиёти классикии форсу тоҷик Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ҷой гирифтааст.

Бо шарофати сохтмони нерӯгоҳи Қайроққум дар соҳили «Баҳри тоҷик» шаҳри нави замонавӣ – **Қайроққум** қомат афрохт. Дар шаҳр яке аз калонтарин муассисаҳои саноати сабук – комбинати қолинбофӣ, комбинатҳои ордкашӣ ва хонасозӣ ҷойгир мебошанд. Дар соҳили баҳр ҷойҳои фарогат ва истироҳатгоҳ сохта шудаанд.

Дар ноҳияи иқтисодии Сугд дар заминаи конҳои кафшшудаи сарватҳои зеризаминӣ шаҳрҳои нав ба монанди Нефтобод (шаҳри нефтчиҳо), Шӯроб (шаҳри ангиштканҳо), Адрасмон, Зарафшон (шаҳри нақбканон), Табошар ба вучуд омаданд.

Ноҳияи иқтисодии Ҳисор шаҳрҳои Душанбе, Ваҳдат, Турсунзода, Норақ, Роғун ва ноҳияҳои маъмурии Ҳисор, Турсунзода, Рудақӣ, Варзоб, Шаҳринав, Роғун ва Файзободро дарбар мегирад. Масоҳаташ 11,9 ҳаз. км², аҳолиаш 1,6 млн. нафар.

Ноҳия водии Ҳисор ва кӯҳҳои назди онро фаро гирифта, ноҳияи аз ҳама сараҳолии ҷумҳурӣ аст. Дар ноҳия хусусан аҳолии шаҳр босуръат афзоиш меёбад.

Пеш аз давраи Ҳокимияти Шӯравӣ шугли асосии мардуми ноҳияи иқтисодии Ҳисор ғаллакорӣ ва чорводорӣ буд. Косибӣ аҳамияти маҳаллӣ дошт. Ҳоло дар ноҳия ҷойи асосиро соҳаҳои саноати вазнин (мошинсозӣ, металлургияи ранга, электро-энергетика), инчунин саноатҳои сабук ва ҳӯрокворӣ мегиранд. Пахтакорӣ, боғдорӣ, тоқдорӣ, сабзавоткорӣ ва чорводорӣ соҳаҳои асосии кишоварзии ноҳия мебошанд.

НОҲИЯИ ИҚТИСОДИИ ҲИСОР

Маркази металлургияи рангаи ноҳия ва ҷумҳури Заводи арзизи тоҷик (шаҳри Турсунзода) аст. Корхонаҳои мошинсозӣ, масолеҳи сохтмон, саноати ҳӯрокворӣ ва сабук низ мавҷуданд.

Шароити табиӣ ва иқлими ноҳияи иқтисодии Ҳисор барои инкишофи кишоварзӣ, ки ба парвариши пахта, сабзавот, тоқ, инчунин боғдорию чорводорӣ махсус гардонида шудааст, хеле мусоид мебошад. Ситруспарварӣ ва анҷибарпарварӣ низ ривож меёбад.

Дар нишебиҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор мамнӯъгоҳи «Ромит» ҷойгир шудааст. Мамнӯъгоҳ соли 1959 таъсис ёфта, масоҳати он зиёда аз 16,0 ҳаз. га мебошад. Дар мамнӯъгоҳ ҳайвоноте, ки саршуморашон кам мондааст (холгул, хирси малла, морхӯр ва гайра) муҳофизат карда мешаванд.

Дар ноҳия ёдгории меъморӣ – Қалъаи Ҳисор мавҷуд аст. Дар нишебиҳои ҷанубии қаторкӯҳи Ҳисор истироҳатгоҳи Ҳоча-обигарм ва дармонгоҳи Шамбарӣ воқеъ гардидаанд.

Марказҳои калонтарини саноатӣ ва фарҳангии ноҳия шаҳрҳои Душанбе, Турсунзода, Норақ ва Ваҳдат мебошанд.

Душанбе пойтахти ҷумҳури буда, дар қисми зебоманзара ва ҳосилхези водии Ҳисор (дар баландии 750-930 м аз сатҳи баҳр) воқеъ гаштааст. Мувофиқи маълумоти бостоншиносон Душанбе таърихи зиёда аз 2000-сола дорад. Дар ҳудуди он бозёфтҳои давраи Юнону Бохтар (асри II то милод) мушоҳида шудаанд.

Душанбе бахусус дар давраи ҳукмронии Кӯшонӣён тараққӣ карда буд. Ба ин ҳафриёти маҳалҳои аҳолинишини аввали асрҳои миёна (асрҳои XI-XII) шаҳодат медиҳад (димнаҳои Шишахона, Арки Мир, Теппаи Искандар, Теппаи Испечак ва гайра). Номи Душанбе дар маъхазҳои хаттӣ аз ибтидои асри XVIII ёдрас мешавад. То барқарор шудани Ҳокимияти Шӯравӣ дар ин шаҳр се деҳа – Шоҳмансур, Сарисий ва Душанбе мавҷуд буданд. Соли 1924 маркази Ҷумҳурии Мухтори Тоҷикистон шуд ва соли 1925 ҳамчун шаҳр тасдиқ гашт. Соли 1926 дар Душанбе аввалин корхонаи саноатӣ ба кор даромад. Ба Душанбе поезди аввалин соли 1929 омадааст.

Аҳолии шаҳри Душанбе босуръат меафзояд. Соли 1926 шаҳр 5,6 ҳаз. ва соли 1979 501 ҳаз. нафар аҳоли дошт. Ҳоло дар Душанбе зиёда аз 700 ҳаз. нафар аҳоли зиндагӣ мекунад. Душанбе маркази калони саноатӣ буда, дорои даҳҳо корхонаҳои калон аст. Дар шаҳр корхонаҳои саноати сабук (бофандагӣ, абрешим, пойафзолдӯзӣ, кешбофӣ ва гайра) ва ҳӯрокворӣ (равғанкашӣ, гӯшту шир ва гайра) фаъолият доранд. Аз корхонаҳои мошинсозӣ

ва коркарди металл заводҳои Арматураи ба номи Орчоникидзе, «Точикагрегат», «Точиккабел», «Точиктекстилмаш», «Торгмаш», заводи яхдонбарорӣ аҳамияти калон доранд. Маҳсулоти ин заводҳо – яхдон, кабел, дастгоҳи бофандагӣ ва ғайра ба дигар ҷумҳуриҳо низ фиристода мешаванд. Ба тараққиёти шаҳр инкишофи соҳаҳои калони саноати бинокорӣ ва масолеҳи сохтмон (заводи семент, корхонаи коркарди ҷӯб, фабрикаи мебел, заводи маснуоти бетонӣ) таъсири мусбат мерасонад.

Душанбе маркази калони илму фарҳанги Тоҷикистон мебошад. Дар ин ҷо Иттифоқи нависандагон ва Академияи илмҳои Тоҷикистон бо институтҳои илмӣ-тадқиқотии худ ҷойгир мебошанд. Дар Душанбе 8 мактаби олии (Донишгоҳи давлатии миллии Тоҷикистон, Донишгоҳи тоҷикӣ-славянӣ, Донишгоҳи омӯзгорӣ ба номи Садриддин Айний, Донишгоҳи тиббии ба номи Абӯалӣ ибни Сино, техникаӣ, аграрӣ, донишқадаҳои тарбияи ҷисмонӣ, санъат ва забонҳо, консерватория), даҳҳо театр, музей ва китобхонаҳо мавҷуданд. Бахшида ба 1100-солагии Давлати Сомониён дар Душанбе муҷассамаи Исмоили Сомонӣ кушода шуд.

Дар боғи ботаникӣ садҳо намуни буттаи дарахтон аз китъаҳои гуногуни олам гирд оварда шудаанд.

Душанбе узви федератсияи байналхалқии бародаршаҳрҳо мебошад. Вай бо шаҳрҳои Монастир (Тунис), Санъо (Ҷумҳурии Ямани Араб), Лусака (Замбия), Лоҳур (Покистон), Клагенфурт (Австралия), Болдир (ИМА) бародаршаҳр аст.

Дар қисми ғарбии ноҳияи Ҳисор шаҳри **Турсунзода** воқеъ гардидааст, ки бо роҳи автомобилгард ба шаҳри Душанбе пайваست мебошад. Корхонаҳои муҳимтарини шаҳр: Заводи арзизи тоҷик ва Заводи зарфҳои чинӣ.

Шаҳри **Ваҳдат** дар ҷойи деҳаи Янгибозор сохта шудааст. Аҳолиаш зиёда аз 50 ҳаз. нафар мебошад. Дар шаҳр комбинатҳои ордкашӣ, хонасозӣ, заводи пахтадозакунӣ мавҷуданд.

Норакро (аҳолиаш 24,3 ҳаз.нафар) шаҳри энергетикҳо, шаҳри ҷавонон меноманд. Шаҳр мактаб, техникум, кинотеатр, осорхона дорад. Шаҳри аз ҳама ҷавони ноҳия ва ҷумҳурии Рогун аст, ки соли 1987 бунёд шуд.

Ноҳияи иқтисодии Рашт шаҳракҳои Фарм, Навобод ва ноҳияҳои маъмурии Рашт, Тоҷикобод, Тавилдара, Нуробод ва Ҷиргатолро дарбар мегирад. Масоҳаташ 17,1 ҳаз. км², аҳолиаш 280 ҳаз. нафар мебошад.

Ноҳияи иқтисодии Рашт дар водие воқеъ аст, ки бо қаторкӯҳҳои сарбафалак чудо шудаанд.

Дуӣ ва ҷудой аз марказҳои саноатӣ дар гузашта боиси суст инкишоф ёфтани иқтисодиёти ин ноҳияи кӯҳӣ гашта буд. То замони Ҳокимияти Шӯравӣ тавассути пайроҳаҳои кӯҳии танг алоқаҳои иқтисодӣ барқарор мегашт. Дар ноҳия асосан ғаллакорӣ ва чорводорӣ вучуд дошт.

Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ, баъди сохтмони роҳи автомобилгард, иқтисодиёти ноҳия босуръат боло рафт. Солҳои 40 ва 50-уми садаи XX як қисми сокинони ин ноҳияро ба водии пахтакор муҳоҷир карданд. Аз водии Хингоб, Камароб даҳҳо ҳазор хоҷагӣ ба водии Вахш Ҳисор кӯчонида шуданд. Соҳаи асосии иқтисодиёти ноҳия кишоварзӣ аст. Аҳоли асосан ба деҳқонӣ ва чорводорӣ машғул мебошад. Шароити табиӣ ва иқлим, инчунин мавҷудияти қувваи корӣ ба инкишофи картошкапарварӣ (ҳосилнокиаш 300 с/га), боғдорӣ ва ғаллакории лалмӣ мусоидат мекунад. Ҳоло ноҳияи иқтисодии Рашт дар ҷумҳурӣ яке аз истеҳсолкунандагони асосии картошка мебошад.

Солҳои охир дар ноҳия ба боғдорӣ низ диққати ҷиддӣ дода мешавад. Меваҷоти ин ҷо хеле хуштамъ аст (хусусан себу нок).

НОҲИЯИ ИҚТИСОДИИ РАШТ

САНОАТИ МАҲСУЛОТБАРОӢ

Саноати сабук

Саноати ӯроқворӣ

Дигар соҳаҳо

Маъдани алюминий

Ангиштсанг

Чашмаҳои маъдани

Барои богдорӣ заминҳои нишебиашон 15°-16° мусоид аст. Дар заминҳои нишебиашон зиёд суффаҳо месозанд ва сипас бог бунёд мекунанд. Дар хоҷагии ба номи «50-солагии Тоҷикистон»-и ноҳияи Рашт дар 800 га нишебии талу теппаҳо зинабог бунёд карда шудааст. Ҳосилнокии боғҳои нав 180-200 с/га-ро ташкил медиҳад.

Дар нишебии кӯҳ ва водиҳо дарахтони худрӯй: себ, бодом, чормағз, олуча низ вомехӯранд.

Аз соҳаҳои чорводорӣ бештар говпарварӣ ва гӯсфандпарварӣ ривоч ёфтааст. Говро барои ширу гӯшт ва гӯсфандонро барои гӯшту пашм мепарваранд. Солҳои охир кирмакдорӣ низ ба соҳаи пешқадам табдил ёфтааст. Хоҷагиҳои ноҳия аз кирмак даромади калон мегиранд. Саноати ноҳияро корхонаҳои хурди сабуку ҳӯрокворӣ ташкил мекунанд.

Маркази ноҳияи иқтисодӣ шаҳраки Фарм мебошад. Дар шаҳрак қасри маданияти ба номи Ҳоҷӣ Абдулазиз ва театри халқӣ вучуд доранд.

Дар соҳили рости дарёи Сурхоб, 30 км дуртар аз Фарм шаҳраки Навобод ҷойгир шудааст. То соли 1955 шаҳраки Навобод маркази вилояти Фарм ва дорои бисёр муассисаҳои фарҳангию омӯзгорӣ буд.

Ҷойҳои муҳимтарини диққатангези ноҳия мавзеи Чилдухтарон, дараи Камароб, қалъаи Саричар (асрҳои VII-VIII), мақбараи Ҳазрати Бурх (асрҳои VII-XII), димнаи Чоргул (асрҳои X-XII) мебошанд.

Ноҳияи иқтисодии Вахш шаҳри Қўрғонтеппа ва ноҳияҳои маъмурии Вахш, Ҷалолиддини Румӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Сарбанд, Қумсангир, Панҷ, Ҷилликӯл, Носири Хусрав, Қубодиён, Шаҳритӯс, Ёвон, Хуросонро дарбар мегирад.

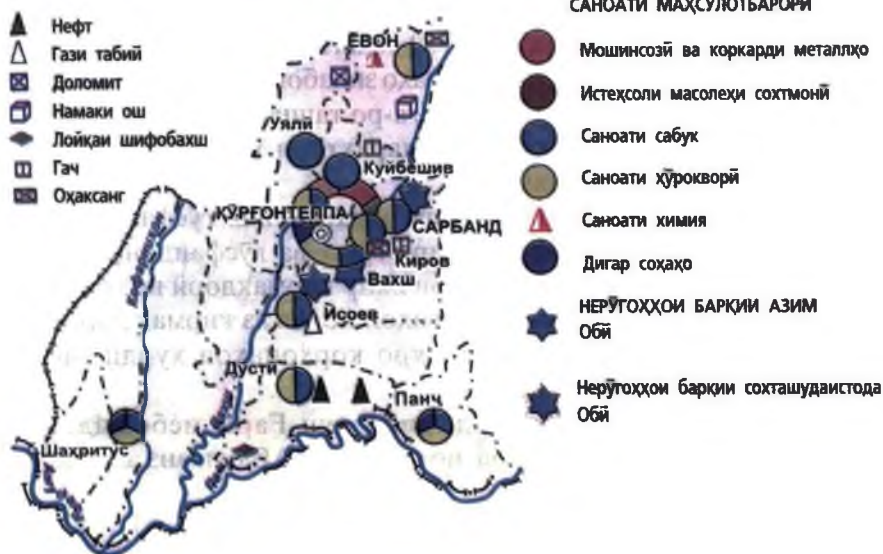
Ноҳия дар қисми ҷанубу гарбии Тоҷикистон воқеъ гаштааст. Масоҳаташ 12,6 ҳаз. км². Аҳолии ноҳия 1360 ҳаз. нафар мебошад.

Релефи ноҳия мураккаб нест. Водии Вахш аз се тараф бо кӯҳҳои паст ихота шудааст. Баландиаш аз сатҳи баҳр 350-500 м мебошад.

Иқлими ноҳия континентии хушки субтропикист. Ҳарорати зимистон ба ҳисоби миёна -1° -3°, тобистон +30°; моҳи июл баъзан ҳарорат ба +45° мерасад. Тобистон, одатан, бориш намешавад, бинобар ин ба киштзор об мемонанд.

То замони Ҳокимияти Шӯравӣ дар водии Вахш ғалла ва каму беш пахта кишт карда мешуд. Пахтаро ба Заводи пахтатозакунӣи Гирмиз мефиристоданд. Ноҳия баъди аз худ карда шудани заминҳои водии Вахш рӯ ба инкишоф ниҳод. Дар миёнаи солҳои

НОҲИЯИ ИҚТИСОДИИ ВАХШ

30-юм «Вахшстрой» яке аз сохтмонҳои асосии мамлакат ҳисоб мешуд. Дар тӯли се сол дар ин ҷо канал (дарознаш зиёда аз 100 км) сохта шуд. Бо мақсади қорам кардани водӣ аҳолии ноҳияҳои кӯҳсор ба Вахш муҳоҷир карда шуданд.

Дар иқтисодиёти ноҳия аҳамияти электроэнергетика калон аст. Дар дарёи Вахш нерӯгоҳҳои Сарбанд, Шаршар, Бойғозӣ, Марказӣ ва Норақ қор мекунамд. Саноати химия (Заводи нуриҳои азотии Вахш ва Заводи электрохимиявии Ёвон), мошинсозӣ (Заводи трансформатори Қургонтеппа ва заводи таъмири механикӣ), сабук (забодҳои пахтадозакунӣ, хӯроқворӣ), комбинати ғушт, Заводи равған ривоч меёбад.

Ноҳияи иқтисодии Вахш дар мамлакат яке аз ноҳияҳои асосии истеҳсоли пахтаи маҳиннах аст. Солҳои охир барои зиёд кардани замини пахта чанд системаи обёрии калон сохта шуда буд. Дар обёрии киштзорҳо аҳамияти системаи обёрии Ёвону Обикиик калон аст. Алҳол қорҳои аз худ кардани даштҳои Бешкент ва Қародум идома меёбад.

Дар ноҳия стансияи субтропикҳои хушк мавҷуд аст, ки дар он намудҳои бехтарини растаниҳои субтропики гирд оварда шудаанд (анҷир, хурмои японӣ, анор ва ғайра). Баъзе намудҳои растаниҳоро чанд сол дар хандақу палантатсияҳо санҷида, сипас дар замини хоҷагиҳо парвариш мекунамд (масалан: анҷир, лиму).

Мамнуъгоҳи «Бешаи палангон», мавзеи «Чилучорчашма», димнаи Тахти Сангин (асри III) аз ҷумлаи ҷойҳои ҷолиби диққати ноҳия аст. Қубодиён зодгоҳи Носири Хусрав – шоир, файласуф ва сайёҳи асри XI мебошад.

Шаҳри Қўргонтеппа маркази аз ҳама калони саноатӣ ва фарҳангии ноҳияи мазкур аст. Мувофиқи маълумоти бостоншиносон шаҳр ҳанӯз қабл аз Осиёи Миёнаро истило кардани арабҳо (асрҳои V-VII) бунёд шудааст. Дар маркази Қўргонтеппа, дар теппаи баланде боқимондаи қалъаи қадим вучуд дорад.

Дар тӯли солҳои минбаъда Қўргонтеппа ба шаҳри саноатии калон табдил ёфт. Дар шаҳр заводҳои трансформатор, механикӣ, пахтадозакунӣ, комбинати ғушт, заводи равшан, комбинати консерв, техникуми энергетикӣ, омӯзишгоҳҳои тиббӣ педагогӣ, донишгоҳи омӯзгорӣ, театри вилоятӣ драма, мактаби мусиқӣи қудакона, музей таърихӣ-кишваршиносӣ мавҷуданд. Чанде пеш роҳи оҳани Қўргонтеппа – Қўлоб ба қор даромад.

Ноҳияи иқтисодии Қўлоб шаҳри Қўлоб, ноҳияҳои маъмурии Шўробод, Мўъминобод, Восеъ, Қўлоб, Мир Сайид Али Ҳамадонӣ, Темурмалик, Фарҳор, Данғара ва Ховалингро дарбар мегирад.

НОҲИЯИ ИҚТИСОДИИ ҚҶЛОБ

- Тилло
- Ангитсанг
- ▲ Нефт
- Намаки ош
- ◆ Лойқани шифобахш
- САНОАТИ МАҲСУЛОТБАРОРИ
- Мошинсозӣ ва қоркарди металлҳо
- Саноати сабук
- Саноати ҳӯрокворӣ
- Дигар соҳаҳо
- САНОАТИ ҚОРҚАРДИ МАҲСУЛОТ
- Сӯзишворӣ
- Қуҳӣ ва маъданистехнологикӣ
- Дигар соҳаҳо
- НЕРҶОҲОҲОИ БАҶКИ ОБИ
- ★ Оби

Аҳолии ноҳия зиёда аз 797 ҳаз. нафар ва масоҳаташ 12,0 ҳаз. км² аст. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ бинобар тараққиёти саноат аҳолии шаҳр афзуд.

Пеш асоси иқтисодиёти ноҳия ғаллакорӣ ва чорводорӣ буд. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ ноҳияи иқтисодии Кӯлоб ба сарзамини ғани кишоварзӣ ва саноатӣ табдил ёфт. Дар Кӯлоб, Фархор, Москва (Ҳамадонӣ) чанд заводи пахтадозакунӣ сохта шуданд. Дар Кӯлоб заводи таҷрибавии таҷҳизоти технологӣ мавҷуд аст. Корхонаҳои саноати хӯрокворӣ (комбинати гӯшт, заводҳои равған, намак) ва истеҳсоли масолеҳи сохтмон барои эҳтиёҷоти мардум маҳсулот мебароранд.

Дар иқтисодиёти ноҳияи Кӯлоб кишоварзӣ мақоми хоса дорад. Соҳаҳои асосии он пахтакорӣ, ғаллакорӣ, чорводорӣ ва қирмакдорӣ мебошанд. Солҳои охир тоқдорӣ ва шолікорӣ низ ривоч ёфт. Бо мақсади инкишофи кишоварзӣ дар ноҳия обанборҳои Балҷувон ва Селбур сохта шуданд. Аз обанбори Норақ нақб сохта шудааст. Ин имкон медиҳад, ки зиёда аз 100 ҳаз. га замини дашти Дангара обёрӣ карда шавад. Дар Дангара хоҷагҳои пахтакорӣ, боғу тоқдорӣ ташкил карда шудаанд.

Чойгиркунонии зироат дар ноҳия ба хусусияти табиӣ қисмҳои гуногуни он вобастагии сахт дорад. Дар минтақаи доманақӯҳӣ лалмикорӣ ривоч ёфтааст. Солҳои охир дар заминҳои лалмӣ тоқзорҳо низ бунёд шуда истодаанд. Хоҷагии тоқдорӣ ба номи Мичурини ноҳия аз заминҳои лалмӣ ҳосили фаровон мерӯёнад.

Ноҳияи иқтисодии Кӯлоб базаи муҳими чорводорӣ ҷумҳурӣ мебошад.

Шаҳри Кӯлоб маркази қалони саноатӣ ва фарҳангии ноҳия аст. Тадқиқотҳои илмӣ ва ҳафриётҳои бостоншиносӣ нишон додаанд, ки Кӯлоб яке аз шаҳрҳои қадими Осиёи Марказӣ мебошад. Соли 2006 бо қарори ЮНЕСКО 2700-солагии Кӯлоб ҷашн гирифта шуд. Аз Кӯлоб роҳҳои қорвонгард гузашта, Бухорою Самарқандро бо Бадахшон мепайвастанд. Дар ҳаёти Бухорои Шарқӣ шаҳри Кӯлоб ноҳияи тичоратӣ ва қосибӣ буд. Дар солҳои Ҳокимияти Шӯравӣ Кӯлоб ба шаҳри мутараққии дорои муассисаҳои саноатӣ ва фарҳангӣ табдил ёфт. Ба наздикӣ дар ш.Кӯлоб аэропорти байналхалқӣ қушода шуд.

Шаҳр зиёда аз 80 ҳаз.нафар аҳоли дорад. Дар шаҳр заводи қишт ва як қатор қорхонаҳои хӯрокворӣ, Донишгоҳи омӯзгорӣ ба номи Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ, омӯзишгоҳҳои тиббӣ ва педагогӣ, театри мусиқию драма, осорхонаи таърихӣ-қишваршиносии ба номи Саидали Вализода мавҷуданд.

НОҲИЯИ ИҚТИСОДИИ БАДАХШОН

Мамнӯъгоҳи «Даштиҷум», парваришгоҳи Сарихосор, макбараи Мир Сайид Али Ҳамадонӣ (асри XVI), димнаи Ҳулбук (IX-XI, пойтахти вилояти Хуталон) ҷойҳои диққатангези ноҳия мебошанд.

Ноҳияи иқтисодии Бадахшон шаҳри Хоруғ, инчунин ноҳияҳои маъмурии Ванҷ, Дарвоз, Рӯшон, Шугнон, Ишкошим, Роштқалъа ва Мурғоб, яъне тамоми ҳудуди Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшонро дарбар мегирад. Масоҳати ноҳия 63,7 ҳаз. км² (зиёда аз 44 ғоизи ҷумҳурӣ) ва аҳолиаш 213,2 ҳаз. нафар мебошад. Зичии аҳоли дар 1 км² ба ҳисоби миёна 3,2 нафар аст.

Бадахшон дар гузашта мавзеи нисбатан душворгузари Осиёи Миёна буд. Роҳи автомобилгарди Ёш – Хоруғ аввали солҳои 30-юм ба истифода дода шуд. Дар иқтисодиёти Бадахшон ҷойи асосиро кишоварзӣ мегирад. Дар қисми ғарбии ноҳия дар баробари деҳқонӣ ҷорводорӣ низ ривҷ ёфтааст: дар қисми шарқӣ фақат ҷорво мепарваранд. Зироатҳои асосӣ гандум, ҷав, нахӯд мебошанд; заминҳои ноҳия обианд. Солҳои охир картошка-парварӣ ва боғдорӣ (зардолу, себ, нок, шафтолу) ба роҳ монда шудааст. Соли 1931 дар наздикии Хоруғ Боғи ботаникии ба номи А.В.Гурский ташкил карда шуд, ки баландтарин дар Осиёи Марказӣ мебошад. Дар ин боғ ходимони Пажӯҳишгоҳи биологии Помири АИ Тоҷикистон имкониятҳои афзоиш ва беҳтар намудани навъҳои мевачотро дар шароити баландкӯҳ меомӯзанд.

Кормандони Боги ботаникӣ зиёда аз 200 намуди растаниро тавсиф карда, тақрибан 20 намуди растаниҳои доруиро ба қайд гирифтаанд (ин растаниҳоро дар ноҳия бомуваффақият парвариш кардан мумкин аст). Дар ду хоҷагии ноҳияҳои Рӯшон ва Шугнон дар масоҳати 50 га бобуна, нардсунбул ва дигар растаниҳои доруй парвариш карда мешаванд. Парвариши растаниҳои доруй соҳаи сердаромад буда, дар оянда метавонад тамокукориро иваз намояд. Аз соҳаҳои чорводорӣ ғусфандпарварӣ, дар қисми шарқи ноҳия бошад, ғажговпарварӣ бартарӣ дорад.

Саноати ноҳия сусти тараққӣ кардааст. Солҳои охир энергетика (нерӯгоҳҳои Хоруг, Қалъаихумб, Ванҷ, Намадгут) инкишоф меёбад. Дар дарёи Ғунд қаторстансияҳо сохта хоҳанд шуд. Соли 2006 нерӯгоҳи Помир-1 бо тамоми иқтидорҳои ба қор даромад (28 ҳаз. кВт/соат).

Дар Хоруг корхонаҳои саноати сабук ва ҳурукворӣ (заводи нон, комбинати ғишт, заводи шир) мавҷуданд, дар баъзе маҳалҳо касбӣ ривҷ ёфтааст (бахусус ҷӯрбӯҳои помирӣ машҳур мебошанд).

Истеҳсоли армугон ва зару зевар (аз сангҳои қиматбаҳо дар Поршнев) тараққӣ мекунад.

Маркази асосии маъмурӣ ва иқтисодии ноҳия шаҳри Хоруг аст. Солҳои ҳокимияти Шӯравӣ дар ҷойи ду деҳа шаҳр қомат афрохт, саноати маҳаллӣ ба вучуд омад. Солҳои баъди Ҷанги Бузургӣ Ватанӣ барои инкишофи саноат ва сохтмони манзил дар Хоруг заводи маснуоти оҳанубетонӣ ба истифода дода шуд. Дар шаҳр донишқадаи олий, омӯзишгоҳҳои педагогӣ, тиббӣ, техникӣ, Театри мусиқию драмаи ба номи Рӯдакӣ, хонаи эҷодиёти халқ, осорхонаи кишваршиносӣ мавҷуд аст. Дар наздикии Хоруг стансияи «Орбита» сохта шудааст, ки тавассути он барномаҳои телевизиони Русия ва барномаҳои телевизиони тоҷик намоиш дода мешаванд.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Тоҷикистон ба кадом ноҳияҳои иқтисодӣ ҷудо мешавад?
2. Таҳассуси асосии ноҳияҳои иқтисодии ҷумҳурӣ кадомҳоянд?
Шарҳ диҳед, ки таҳассуси ноҳияҳои ҷудогонаро чӣ тавр муайян мекунанд?
3. Иқтисодиёти водии Ҳисор ва Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон чӣ гуна тафовут доранд? Дар бораи тараққиёти хоҷагии ин ноҳияҳои иқтисодӣ то инқилоб ҳикоя кунед;
4. Ноҳияҳои иқтисодии Тоҷикистонро аз рӯи нишонаҳои зерин тавсия кунед;
а) маҷеи географӣ;
б) шароити табиӣ географӣ;

- в) тараққиёти соҳаҳои саноат;
- г) инкишофи соҳаҳои кишоварзӣ;
- г) наҳлиёт;
- е) робитаҳои иқтисодӣ.

АЗ НИГОҲИ ШУМО

1. Оё ноҳиябандии иқтисодии ҷумҳурӣ ба талаботи имрӯза ҷавобгӯ аст?
2. Таҳассуси ҳар ноҳияи иқтисодӣ гуруст муайян карда шудааст?
3. Ҳангоми муайянкунии ҳудуди ноҳия кадом омилҳои асосӣ гар мадди аввал меистанд?
4. Оё ноҳиябандӣ метавонад, ки ба пешрафти иқтисодии ноҳия кӯмак расонад?

§ 34. РОБИТАҲОИ ИҚТИСОДИИ БЕРУНИ

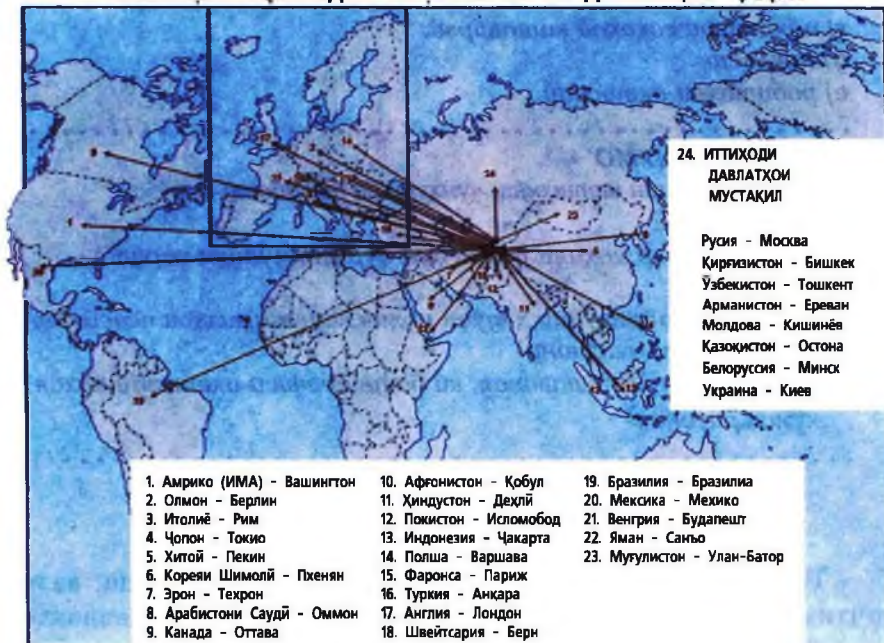
Тоҷикистон комплекси ягонаи хоҷагии халқ буда, вазъи иҷтимоию иқтисодии он ба тараққиёти иқтисодии давлатҳои дигар зич алоқаманд аст.

Баробари афзудани иқтидори иқтисодӣ ва ба мамлакати серсоҳаи саноаташ мутараққӣ табдил ёфтани Тоҷикистон иштироки он дар тақсимои байналхалқии меҳнат зиёд шуд. Маҳсулоти соҳаҳои гуногуни Тоҷикистон дар бозори ҷаҳонӣ сол аз сол меафзояд. Агар то солҳои 40-уми асри XX дар содироти мамлакат танҳо маҳсулоти кишоварзӣ бартарӣ дошта бошад, пас ҳоло ҳиссаи металлургияи ранга, саноати сабук ва маҳсулоти дигари саноатӣ низ афзуда истодааст.

Тоҷикистон бо 69 мамлакати хориҷа равобити иқтисодӣ дорад ва зиёда аз 20 номгӯи маҳсулот мебарорад. Айни замон Тоҷикистон аз ҷониби 130 давлат ба расмият шинохта шудааст ва узви комилхуқуқи Созмони Милали Муттаҳид мебошад. Дар соли 2006 қариб 50 ҷузъи робитаҳои берунии Тоҷикистон бо ҷумҳуриҳои Иттиҳоди Давлатҳои Мустақил (ИДМ) буда, 31,9 ҷузъи ба давлатҳои Европа ва 16,1 ҷузъи ба давлатҳои Осиё рост меомад.

Дар панҷ соли охир (солҳои 2000-2006) равобити савдои берунии Тоҷикистон хеле беҳтар шуд. Ҳаҷми равобит аз 1459,3 млн. доллари америкой дар соли 2000 ба 2238,8 млн. доллар дар соли 2006 расид ва ё худ то 53,4 ҷузъи зиёд гардид. Дар ин давра потенциали воридотӣ (экспорт) 15,9 ҷузъи, содиротӣ (импорт) бошад, то 97,0 ҷузъиро ташкил

РОБИТАҲОИ ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН БО ДАВЛАТҲОИ ҶАҲОН

намуд. Ҷамағӣ дар солҳои 2000-2006 ҳаҷми умумии савдои берунии Тоҷикистон ба 10278,7 млн. доллар расид, ки аз ин 4793,5 млн. доллар (46,6 ғоиз) ба ҳиссаи воридотӣ (экспорт) ва 5485,2 млн. доллар (54,4 ғоиз) ба ҳиссаи содиротӣ (импорт) рост меояд.

Сол аз сол ҳамкориҳои иқтисодии Тоҷикистон бо давлатҳои дуру наздик раванқ меёбад. Дар панҷ соли охир (2000-2006) ҳиссаи асосиро дар содирот бо мамлақати мо Нидерландия (33,2 ғоиз), Туркия (12,2 ғоиз), Русия (13,5 ғоиз) ва Ёзбекистон (9,5 ғоиз) ишғол мекунанд. Дар ҳиссаи воридот бошад, ҷойи аввалро Русия (23,8 ғоиз), сипас Ёзбекистон (23,8 ғоиз), Украина (11,2 ғоиз) ва Қазоқистон (10 ғоиз) мегиранд. Дар ҳаёти молҳои содиршавандаи Тоҷикистон ҷойи муҳимро алюминий, асбобҳои аз алюминий тайёршуда, металлҳои нодир, нахи пахта, меваҳои сабзавот, нӯшокиҳо, тамоку, абрешим, пусти қароқӯлӣ, пашм, матоъҳои пахтагин, нерӯи барқ ишғол мекунанд. Масалан, металл алюминий бештар ба давлатҳои Иттиҳоди Давлатҳои Муствақил (Русия, Туркменистон), Нидерландия, Туркия; нахи пахта ба Русия, Беларуссия, Белгия, Британияи Кабир, Корея; қувваи барқ ба Қирғизистон, Ёзбекистон, Қазоқистон ва Русия бароварда мешавад.

Дар давоми солҳои 2000-2006-ум 70,8 Ҷоизи молҳои содироти Тоҷикистон ба ҳиссаи давлатҳои ИДМ ва 29,2 Ҷоизаш ба давлатҳои дигари ҷаҳон, аз он ҷумла 14 Ҷоизаш ба ҳиссаи Европа ва 11,4 Ҷоизаш ба давлатҳои Осиё рост меояд. Дар байни давлатҳои ИДМ аз молҳои содиршавандаи Тоҷикистон ба ҳиссаи Русия – 19,6 Ҷоиз, Ўзбекистон – 16,8 Ҷоиз, Қазоқистон – 12,0 Ҷоиз, Украина – 7,8 Ҷоиз, Озарбойҷон – 7,3 Ҷоиз ва Туркменистон 4,7 Ҷоиз рост меояд.

Ҳиссаи молҳои ба Тоҷикистон воридшаванда ғайри мамлакатҳои ИДМ аз дигар давлатҳои дуру наздик низ меафзояд. Масалан, аз Германия трансформатор, аккумулятор, либос, аз Британияи Кабир маҳсулоти нафт, насос, қисмҳои эҳтиётии автомобил, аз Эрон автомобили сабуқрав, рағани офтобпараст, ҷой, либос, аз Полша қанд, аз Шветсия таҷҳизоти лабораторӣ ва ғайра.

Ҷумҳурии Тоҷикистон минбаъд кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки молҳои содироти худро тибқи талаботи бозори ҷаҳонӣ истеҳсол кунад ва пайвасти сифати онҳоро беҳтар намояд.

Мувофиқи ҷадвал ҳиссаи содироту воридоти Тоҷикистон дар байни давлатҳои ҷаҳон ҷунин аст (дар солҳои 2000-2006, бо ҳисоби Ҷоиз):

Ҷадвали 7

Содирот (экспорт)		Воридот (импорт)	
1. Нидерландия	- 33,2	1. Русия	- 19,8
2. Туркия	- 15,2	2. Ўзбекистон	- 16,8
3. Русия	- 13,5	3. Қазоқистон	- 12,0
4. Ўзбекистон	- 9,5	4. Украина	- 7,8
5. Швейцария	- 7,5	5. Озарбойҷон	- 7,3
6. Эрон	- 3,9	6. Туркменистон	- 4,7
7. Латвия	- 2,8	7. Хитой	- 3,7
		8. Италия	- 1,8
		9. Туркия	- 2,1
		10. Эрон	- 2,1
		11. Германия	- 1,3

Аз замони Ҳокимияти Шӯравӣ инҷониб Тоҷикистон пайвасти дар намоишу ярмаркаҳои байналхалқӣ бо маҳсулоти саноатӣ кишоварзӣ ширкат меварзад. Соли 1976 дар намоишгоҳи Ҷумҳурии Мисри Араб ва Эрон, соли 1977 дар Сурия, соли 1978 дар Булғория, соли 1979 дар Ироқ, соли 1980 дар Алҷазоир иштирок кард. Минбаъд солҳои истиқлолият бошад (аз соли 1994 то ин ҷониб), маҳсулотҳои саноатӣ ва кишоварзии Тоҷикистон дар Германия, Хитой, Кореяи Ҷанубӣ, Русия, Франция, ИМА бомуваффақият

намоиш дода шудаанд. Бо ин роҳ дар бозори ҷаҳонӣ ба маҳсулоти саноат ва кишоварзии Тоҷикистон мароки зиёд пайдо гардид.

Ҳоло дар Тоҷикистон 101 корхонаи муштарак бо кӯмаки инвеститсияи хориҷӣ кор мекунад, ки 60-тои он дар Душанбе ва 29-то дар вилояти Сугд ҷойгир шудаанд. Қисми зиёди андӯшти инвеститсияҳои хориҷӣ дар ҷумҳурӣ ба соҳаҳои коркарду истихроҷи металлҳои қимматбаҳо (24,2 Ҷоиз), истеҳсоли маҳсулоти бофандагӣ (23,3 Ҷоиз), металлургияи ранга (11,8 Ҷоиз) равона карда шудаанд. Корхонаҳои муштаракӣ «Ҷавонӣ», «Сано», «Зарафшон», «Ситораи самар» ва ғайра аз қабili корхонаҳои калон мебошанд.

Дар Тоҷикистон бо кӯмаки сармоягузори хориҷӣ сохтмони нақби агбаи Анзоб (Истиклол), нақби Шаршар (Озодӣ), нерӯгоҳи барқии Сангтуда-1, якчанд кӯпрӯкҳои муҳим дар дарёи Панҷ ба истифода дода шуданд ва минбаъд нерӯгоҳи Сангтуда-2, коркарди металлҳои рангаю нодир, коркарди пахта, истеҳсоли нуриҳои минералӣ, инкишофи соҳаҳои агросаноатӣ ва боз чандин корхонаҳои дигар ба кор хоҳанд даромад. 25 майи соли 2004 кушода шудани роҳи нави мошингарди Кӯлоб – Қалъаихумб – Хоруғ – Мурғоб – Қулма дар инкишофи равобити иқтисодии Тоҷикистон бо давлати бузурги Хитой саҳифаи нав ба шумор меравад. Ба воситаи ин роҳ Тоҷикистон имконият меёбад, ки ба шохроҳи байналхалқии Қароқорум баромада, минбаъд муносибатҳои иқтисодии худро бо давлатҳои Покистон, Непал, Ҳиндустон ривож диҳад. Аҳамияти таърихӣ ин шохроҳ боз дар он зоҳир мегардад, ки Тоҷикистон барои ба уқёнуси ҷаҳонӣ баромадан имконият пайдо мекунад.

Дар баробари робитаҳои иқтисодӣ Тоҷикистон муносибатҳои фарҳангии худро низ сол аз сол бо мамлакатҳои гуногун густариш медиҳад. Таби чандин сол гузаронидани рӯзҳои санъату адабиёти Тоҷикистон дар Русия, Франсия, Германия, Полша, Ёзбекистон ба шакли анъана даромадааст. Соли 2004 бошад, мардуми тоҷик бо хушнудии зиёд рӯзҳои маданияти Русия ва Қирғизистонро дар Тоҷикистон қайд намуданд. Соли 2006 дар ҷашни Бузургдошти тамаддуни ориёӣ ва 2700 - солагии шаҳри Кӯлоб аз тамоми ғӯшаю канори дунё ходимони давлатӣ, олимони ва намоёндогони фарҳанг иштирок намуданд.

Олимон у нависандагони тоҷик бо бисёр марказҳои илмӣ фарҳангии Европа, Осиё ва китъаи Америка робитаҳои наздик доранд. Асарҳои онҳо бо чандин забонҳои хориҷӣ нашр гардида, шӯҳрати илм ва адабиёти тоҷикро боз ҳам баландтар мегардонанд.

.....

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Тоҷикистон бо мамлакатҳои хориҷӣ чӣ гуна робита дорад?
 2. Дар содироти хориҷии кишвар кадом намунаҳои маҳсулот бартарӣ доранд? Онҳоро номбар кунед.
 3. Тоҷикистон аз кадом давлатҳо мол ва таҷҳизоти заруриро меҳарад?
 4. Дар харита самтҳои асосии алоқаҳои иқтисодии Тоҷикистонро муайян намоед.
 5. Дар бораи аҳамияти иқтисодию таърихӣ роҳи Кӯлоб – Қалъаиҳумб – Хоруғ – Мурғоб – Қулма нақл намоед.
-

§ 35. ИҚТИСОДИЁТИ ТОҶИКИСТОН – КОМПЛЕКСИ ЯГОНАИ ХОҶАГӢ (тақрори умумӣ)

Хоҷагии халқи ҷумҳурӣ аз ду гурӯҳи соҳа иборат аст: истеҳсолӣ ва гайриистеҳсолӣ. Дар байни онҳо мавқеи асосиро соҳаҳои истеҳсолоти моддӣ – саноат ва кишоварзӣ ишғол менамоянд. Ин соҳаҳо дар асоси истифодаи сарватҳои табиӣ ва захираҳои меҳнатӣ ташкил ва инкишоф меёбанд. Онҳо на танҳо талаботи аҳолиро ба неъматҳои моддӣ таъмин менамоянд, балки як қисми ашёи хом, маҳсулоти нимтайёро барои содирот истеҳсол мекунанд. Дар ин бобат нақши асосиро соҳаҳои маҳсусгардонидани саноат ва кишоварзӣ мебозанд. Одатан, ба он соҳаҳои дохил мешаванд, ки баҳри инкишофи онҳо дар ҷумҳурӣ шароити мусоиди табиӣ ва иқтисодӣ фароҳам бошад. Онҳо асоси иқтисодиётро ташкил намуда, дар атрофашон комплекси хоҷагии халқи ҷумҳурӣ ташаккул меёбад. Ба ин комплекс баробари соҳаҳои маҳсусгардонидани соҳаҳои иловагӣ ва хизматрасон дохил мешаванд. Ин соҳаҳои инкишофи соҳаҳои маҳсусгардонидаро таъмин намуда, барои аҳоли намудҳои гуногуни маҳсулоти рӯзгор истеҳсол менамоянд. Дар байни соҳаҳои маҳсусгардонидани иловагӣ ва хизматрасон таносуби муайян мавҷуд аст. Вале ҳиссаи соҳаҳои маҳсусгардонидани ҳамеша бартарӣ дорад.

Одатан, ноҳияҳои гуногуни ҷумҳурӣ аз якдигар бо хусусияти ҳоси табиӣ иқтисодӣ фарқ мекунанд. Ин фарқият дар мавқеи гуногуни иқтисодӣ-географӣ, шароит ва сарватҳои табиӣ, шумораи аҳоли, захираҳои меҳнатӣ ва малакаи меҳнат, андоза ва таркиби хоҷагӣ, дараҷаи инкишофи соҳаҳои маҳсусгардонидани хизматрасон ва тараққиёти минбаъдаи онҳо инъикос ёфтааст.

Ҳар як ноҳияи иқтисодӣ ба як ва ё якчанд соҳаи истеҳсолот махсус гардонида, дар тақсимои географии меҳнат саҳми худро мегузорад. Дар натиҷа, дар байни ноҳияҳои иқтисодӣ мубодилаи ашёи хом, маҳсулоти нимтайёр ва тайёр ба амал омада, мавқеи ҷумҳуриро дар тақсимои географии байналхалқии меҳнат муайян менамояд. Аз ин рӯ, тақсимои географии меҳнат омили иқтисодист, ки зимни он дар марзи ҷумҳурӣ ноҳияҳои иқтисодии гуногунмӣкӯс ташаккул ёфта, дар алоқамандии якдигар инкишоф меёбанд ва асоси робитаҳои иқтисодӣ бо дигар мамлакатҳо мегардад.

САВОЛ ВА СУПОРИШ

1. Махсусгардони соҳавӣ чист?
2. Ба ташаккулёбии ноҳияҳои иқтисодӣ таъсири кадом омил зиёдтар аст?
3. Махсусгардони ноҳияҳои иқтисодӣ бо таъсири кадом омилҳо ба амал меояд?
4. Дар марзи Тоҷикистон чанд ноҳияи иқтисодӣ мавҷуд аст?
5. Ноҳияи иқтисодии Суғд ва Ҳисорро муқоиса кунед ва гуед, ки дар байни онҳо чӣ умумият ва тафовут дорад мешавад?
6. Инкишофи минбаъдаи ноҳияҳои Кӯлоб, Рашт ва Кӯҳистони Бадахшонро кадом омилҳои табиӣ ва иқтисодӣ муайян мекунанд?
7. Махсусгардони ноҳияи иқтисодии Вахш ба кадом омилҳо вобастааст?

Замимаи №1

КӯЛ ВА ОБАНБОРҲОИ АСОСӢ

Номгӯй	Дар кучо ҷойгир аст	Баландӣ аз сатҳи баҳр, м	Масоҳат, км ²
Зоркӯл	Помири Шарқӣ	4125	38,9
Искандаркӯл	Қаторкӯҳи Ҳисор	2255	3,5
Қарокӯл	Помири Шарқӣ	3914	380,0
Яшилкӯл	Помири Ғарбӣ	3734	35,6
Сарез	Помири Ғарбӣ	3239	88,0
Обанбори Қайроққум	Дарёи Сир	347	520,0
Обанбори Каттасой	Дарёи Каттасой	1165	2,04
Обанбори Фарҳод	Дарёи Сир	300	46,0
Обанбори Норак	Дарёи Вахш	984	106,0
Обанбори Селбур	Дарёи Қизилсу	581	2,3

МАЪЛУМОТИ УМУМИИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Масоҳат	143,1 ҳаз. км ²
Шумораи аҳоли (1 январи соли 2009)	7250 млн нафар
Зичии аҳоли ба ҳисоби миёна (2009)	50,6 нафар дар 1 км ²
Вилояти мухтор	1
Шаҳрҳо	17
Шаҳракҳо	54
Ноҳияҳо	58
Баландии бештарин аз сатҳи баҳр	7495 м
Баландии пасттарин аз сатҳи баҳр	300 м
Тӯли ҳудудҳо:	
аз ғарб ба шарқ	700 км
аз шимол ба ҷануб	350 км
Нуктаҳои канории ҷумҳурӣ (арз ва тӯл):	
Шимол	41°05' а. шим.
Ҷануб	36°40' а. шим.
Ғарб	67°31' т.ш.
Шарқ	75°14' т.ш.
Масофа аз сарҳадҳо то баҳр:	
то Арал	700 км
то Каспий	1150 км
ТАБИАТ	
1. Дарозии умумии дарёҳо, 30 ҳаз. км	(28500)
2. Ҳисоби миёнаи солонаи ҷоришавии об	бештар 80 млрд. м ³
3. аз ҷумла:	
Ому	60 млрд. м ³
Зарафшон	то 53 млрд. м ³
Сир	то 15 млрд. м ³
4. Потенсиали гидроэнергетикии дарёҳои Тоҷикистон	527 млрд. квт/соат

ДАРЁҲОИ АСОСИ

Номи дарё	Ба кучо мерезад	Дарозӣ, км	Масоҳати ҳавза, км ²	Тарзи ғизогири
Ому	Баҳри Арал	2294	199350	Пиряху барф
Бартанг (Мурғоб, Оксу)	Панҷ	103	2070	—//—
Ванҷ	Панҷ	71,0	1740	—//—
Вахш	Ому	524	39100	—//—
Зарафшон	-	877	12300	—//—
Кофарниҳон	Ому	387	8630	Барфу пирях
Ғунд	Панҷ	296	12300	Пиряху барф
Қизилсу	Панҷ	262	7070	Барфу пирях
Хинғоб	Вахш	196	6660	Пиряху барф
Панҷ	Ому	921	114000	—//—
Сир	Баҳри Арал	2684,0	150100	—//—
Шохдара	Ғунд	142	4180	—//—
Фон	Зарафшон	24	3230	—//—
Яхсу	Қизилсу	160	2710	Барфу борон

ЧАШМАҲОИ ОБИ ШИФОБАХШ

№	НОМ	МАВЗЕИ ҚОЙГИРШАВИ
1.	Хочаобигарм	Ноҳияи Варзоб
2.	Обигарм	Ноҳияи Роғун
3.	Ҳавотог	Ноҳияи Ёротеппа
4.	Явроз	Ноҳияи Ваҳдат
5.	Гармоба (ҷавонӣ)	Ноҳияи Файзобод
6.	Хочасангҳок	Ноҳияи Варзоб
7.	Анзоб	Қаторқӯхҳои Ҳисор
8.	Навбедак	Ноҳияи Айни
9.	Шоҳамбарӣ	Қаторқӯхҳои Ҳисор
10.	Хочасангҳок	Ноҳияи Варзоб
11.	Гармчашма	Ноҳияи Шугнон
12.	Чилучорчашма	Ноҳияи Шаҳртӯс

Замиман №4 (давом)

№	НОМ	МАВЗЕИ ҚОЙГИРШАВИ
13.	Шифо	Ноҳияи Исфара
14.	Ёс	Ноҳияи Ванҷ
15.	Андароб	Ноҳияи Ишкошим
16.	Пушиён	Ноҳияи Восеъ
17.	Чашмасор	Ноҳияи Файзобод
18.	Муллошайх	Ноҳияи Файзобод
19.	Тандиқул	Ноҳияи Чирғатол

Замиман №5

КАЛОНТАРИН КУҲҲО ВА ҚАТОРКУҲҲОИ АСОСӢ

№	Ном	Номи қуллаҳои асосӣ	Баландии мутлақи қуллаҳо аз сатҳи баҳр (м)
1.	Академияи Илмҳо	Исмоили Сомонӣ	7495
2.	Академияи Илмҳо	Корженевский	7105
3.	Ванҷ	Баландии Язғулом	5584
4.	Ҳисор	Қазнок	3141
5.	Дарвоз	Арнавад	5992
6.	Паси Олой	Сино	7134
7.	Зарафшон	Чимтарга	5494
8.	Ишкошим	Маяковский	6096
9.	Қаротегин	Душоха	4262
10.	Қурама	Бобои Об	3769
11.	Мазор		5889
12.	Муғултой	Музбек	1624
13.	Музқул	Афсарони собиқ Шӯравӣ	6233
14.	Пётри Якум	Москва	6785
15.	Рӯшон	Патхор	6080
16.	Сарикӯл		5909
17.	Алиҷури Шимолий	Кулин	5929
18.	Туркистон	Махрут	5621
19.	Ҳазратишох	Ҳазратишох	4088
20.	Шохдара	Карл Маркс	6726
21.	Шугнон	Харсангӣ	5704
22.	Алиҷури Ҷанубӣ	Қизилдангӣ	5706
23.	Язғулом	Истиклол	6974

ПИРЯХҲОИ КАЛОНТАРИН

№	Ном	Дарозии пирях (км)	Масоҳати пирях (км ²)	Мавқеи ҷойгиршавӣ
1.	Бивачӣ	27,8	37,1	Кӯҳи Академияи Илмҳо
2.	Савукдараи Калон	25,2	69,0	Кӯҳи Паси Олой
3.	Гандо	22,5	55,0	Кӯҳи Пётри Якум
4.	Гармо	27,5	114,6	Кӯҳи Академияи Илмҳо
5.	Чамъияти Географӣ	21,5	82,0	Кӯҳи Академияи Илмҳо
6.	Грум-Гржимайло	36,7	160	Сарғаҳи дарёи Танимас
7.	Дарвоз	16,5	44,0	Кӯҳи Дарвоз
8.	Зарафшон	25,0	41,0	Кӯҳи Зарафшон
9.	Мазордара	19,5		Сарғаҳи дарёи Язгулом
10.	Мазор	17,3	23,0	Кӯҳи Дарвоз
11.	Танимаси хурд	17,6	43,5	Кӯҳи Академияи Илмҳо
12.	Октябр	16,5	12,0	Кӯҳи Паси Олой
13.	Ракзови	24,2	41,2	Сарғаҳи дарёи Язгулом
14.	Сагрон	7	48,0	Кӯҳи Пётри Якум
15.	Федченко	77,0	156,0	Помири Шимолӣ
16.	Фортамбек	20	75,0	Кӯҳи Академияи Илмҳо
17.	Танимаси Шимолӣ	18	55,0	Кӯҳи Академияи Илмҳо

АҒБАҲОИ АСОСӢ

№	Ном	Мавзеи чойгиршавӣ	Баландии мутлақ (м)
1.	Окбайтал	Қаторкӯҳи Музқӯл	4655
2.	Анзоб	Қаторкӯҳи Ҳисор	3372
3.	Койтезак	Қаторкӯҳи Аличури Ҷанубӣ	4271
4.	Қизиларт	Қаторкӯҳи Паси Олой	4280
5.	Хабуробот	Қаторкӯҳи Дарвоз	3270
6.	Шахристон	Қаторкӯҳи Туркистон	3351
7.	Гуралаш	Қаторкӯҳи Туркистон	
8.	Вешаб	Қаторкӯҳи Туркистон	
9.	Оббурдан	Қаторкӯҳи Туркистон	
10.	Тро	Қаторкӯҳи Туркистон	
11.	Мастҷоҳ	Қаторкӯҳи Туркистон	
12.	Қароғушхона	Қаторкӯҳи Туркистон	
13.	Тутак	Қаторкӯҳи Олой	
14.	Янгидаван	Қаторкӯҳи Олой	
15.	Гдоюлӣ	Қаторкӯҳи Олой	
16.	Бокбаш	Қаторкӯҳи Олой	
17.	Дубурса	Қаторкӯҳи Зарафшон	
18.	Дуклон	Қаторкӯҳи Зарафшон	
19.	Мӯра	Қаторкӯҳи Зарафшон	
20.	Шутургардан	Қаторкӯҳи Зарафшон	
21.	Чормағзак	Қаторкӯҳи Рангон	1500

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	3
§ 1. Давраҳои инкишофи илмҳои географӣ	6
§ 2. Омӯзиши табиат ва ҳоҷагии халқи Тоҷикистон	10
§ 3. Омӯзиши географияи Тоҷикистон дар давраи истиқлолият	13

БОБИ I. ГЕОГРАФИЯИ ТАБИИИ ТОҶИКИСТОН

§ 4. Мавқеи географӣ, ҳудуд ва тақсимои маъмурӣ	16
§ 5. Харитаҳо ва қор бо харита	25
§ 6. Солшумории геологӣ	33
§ 7. Релеф ва сохти геологӣи Тоҷикистон	37
§ 8. Сарватҳои зеризаминӣ	43
§ 9. Иқлим	47
§ 10. Обҳои дохилӣ	53
§ 11. Проблемаи оби нушоқӣ	59
§ 12. Ҳок ва захираи замин	62
§ 13. Наботот ва ҳайвонот	67
§ 14. Минтақаҳои табиӣ	71
§ 15. Ҳодисаҳои ғайримуташаккили табиӣ	77
§ 16. Муҳофизати табиат ва масъалаҳои экологӣ	80
§ 17. Нохияҳои табию географӣ	85
§ 18. Лугатҳое, ки дар матни географияи табиӣ Тоҷикистон шомиланд	96

БОБИ II. ГЕОГРАФИЯИ ИҚТИСОДИИ ТОҶИКИСТОН

§ 19. Аҳоли ва захираҳои меҳнатӣ	99
§ 20. Проблемаҳои демографӣ	104

§ 21. Давраҳои инкишофи хоҷагии халқ	105
§ 22. Қонуният ва самтҳои ҷойгиркунии истеҳсолот	111
§ 23. Саноат	113
§ 24. Саноати вазнин	116
§ 25. Комплекси кишоварзӣю саноат	124
§ 26. Кишоварзӣ ва муҳити зист	136
§ 27. Истеҳсоли молҳои истеъмоли халқ ва соҳаи хизматрасонӣ	140
§ 28. Соҳаи хизматрасонӣ	143
§ 29. Нақлиёт	147
§ 30. Тараққиёти хоҷагии халқ дар оянда	152

БОБИ III. ТАШКИЛИ МИНТАҚАВИИ ХОҶАГИИ ХАЛҚ

§ 31. Ноҳиябандии иқтисодӣ ва сиклҳои истеҳсолӣ	156
§ 32. Комплекси ҳудудию истеҳсолии Тоҷикистони Ҷанубӣ (КҶИТҶ)	161
§ 33. Ноҳияҳои иқтисодии Тоҷикистон	164
§ 34. Робитаҳои иқтисодии беруни	179
§ 35. Иқтисодиёти Тоҷикистон – комплекси ягонаи хоҷагӣ (такрори умумӣ)	183

ЗАМИМА

Замимаи №1. Кӯл ва обанборҳои асосӣ	184
Замимаи №2. Маълумоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон	185
Замимаи №3. Дарёҳои асосӣ	186
Замимаи №4. Чашмаҳои оби шифобахш	186
Замимаи №5. Калонтарин кӯҳҳо ва қаторкӯҳҳои асосӣ	187
Замимаи №6. Пирияхҳои калонтарин	188
Замимаи №7. Ағбаҳои асосӣ	189

Х.Муҳаббатов, М.Раҳимов

ГЕОГРАФИЯИ ТОҶИКИСТОН

Китоби дарсӣ
барои синфи

8

Мухаррир	Баҳодур Раҳматзод, А. Олимов
Мухаррири ороиш	Иброҳим Ғаниев
Мусахҳеҳ	Солиа Ҳамроева
Дизайн ва саҳифабандии	Владимир Казберович
Чопи компютерӣ	Оқила Қосимова

.....

Ба чопаш 03.11.2009 имзо шуд. Андозаи қоғаз 60x90 $\frac{1}{16}$.
Қоғази офсетӣ. Гарнитурани Times New Roman Tj. Чопи офсетӣ.
Ҳаҷм 12 ҷузъи чопӣ. Адади нашр 100 000. Супоиши №3.

Ҷамъияти маҳдудмасъулияти «Собириён»
734025, Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 37; e-mail: sobiriyon@yandex.ru